

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2018

З М І С Т

CONTENTS

Рік Трої в Україні

- БІЛЯЄВА С.О., ОТРОЩЕНКО В.В. Рік Трої в Україні 3
- ОТРОЩЕНКО В.В. Троя в дискурсі української археології 5
- КЛЕЙН Л.С. Сім міст Троя 11
- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Надчорноморські індоєвропейці в Трої 21
- ГОРБЕНКО К.В. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад 28
- ІВАНОВА С.В. Північно-Західне Надчорномор'я і Троя: можливість контактів за доби ранньої бронзи 47
- ФІАЛКО О.Є. Амазонки в історії Трої 64
- БУРДО Н.Б. Прясельця пізнього Трипілля — Троя(нів) та Троя 69
- ВІДЕЙКО М.Ю., ГОШКО Т.Ю. Золото трипільців: пошуки ведуть в Анатолію? 79

The Year of Troy in Ukraine

- BILIAIEVA S.O., OTROSHCHENKO V.V. The Year of Troy in Ukraine 3
- OTROSHCHENKO V.V. Troy in the Discourse of Ukrainian Archaeology 5
- KLEIN L.S. Seven Troy Cities 11
- ZALIZNIAK L.L. North Pontic Indo-Europeans in Troy 21
- GORBENKO K.V. The Pottery of the "Citadel" Site of Dykyi Sad Hillfort 28
- IVANOVA S.V. North-Western Pontic Region and Troy: Probability of a Contact in the Early Bronze Age 47
- FIALKO O.Ye. Amazons in the History of Troy 64
- BURDO N.B. Spindle Whorls of Late Trypillia — Troy(aniv) and Troy 69
- VIDEIKO M.Yu., GOSHKO T.Yu. Trypillian Gold: the Search Leads to Anatolia? 79

Статті

- IAKOVLEVA L., DJINDJIAN F. The Mammoth Bone Dwellings of the Upper Palaeolithic Settlement of Gintsi (Ukraine: a First Synthesis) **86**
- ХМЕЛЕВСЬКИЙ Д.М. Північна оборонна лінія римської цитаделі в Ольвії **95**
- ХАРЛАМОВА А.О. Малюнки на постаментах половецьких статуй у світлі релігійних уявлень давніх тюрків **106**

Articles

- IAKOVLEVA L., DJINDJIAN F. The Mammoth Bone Dwellings of the Upper Palaeolithic Settlement of Gintsi (Ukraine: a First Synthesis)
- KHMELEVSKYI D.M. The Northern Defensive Line Fortification Complex of the Roman Citadel in Olbia
- KHARLAMOVA A.O. Figures on the Pedestal of Cuman Sculptures in the Light of the Religious Ideas of Ancient Turks

Публікації археологічного матеріалу

- СТАРИК О.В., АКСЬОНОВ В.С. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького **114**
- СКОРОХОД В.М., КАПУСТІН К.М. Дослідження на подолі Виповзівського археологічного комплексу **127**

Publication of Archaeological Material

- STARIK O.V., AKSENOV V.S. The artefacts from the "Hiding place" of the Saltov period in the Collection of the Dnipro National Historical Yavornytskyi Museum
- SKOROKHOD V.M., KAPUSTIN K.M. Exploration of the Lowland of Vipovziv Archaeological Complex

Київські старожитності

- КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О., КОЗЛОВСЬКА Н.А. Виробничі будівлі спеціального призначення з поселення XI ст. на Копиревому кінці **139**

Kyiv Antiquities

- KOZLOVSKYI A.A., KRYZHANOVSKYI V.O., KOZLOVSKA N.A. Manufacturing Structures of Special Function from the Settlement of the 11th century on the Kopyriv Kinets

Хроніка

- КОТЕНКО В.В. «Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорти, запозичення, імітації» **155**
- Пам'яті Петра Якимовича Гавриша **157**
- Пам'яті Марини Йосипівни Абікулової **158**
- Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2018 р. **160**

News Review

- KOTENKO V.V. "Pottery as Marker of Intercultural Communications of Ancient Population of Ukraine: Imports, Adoptions, Imitations"
- To the Memory of Petro Yakymovych Havrysh
- To the Memory of Maryna Yosypivna Abikulova
- Index of Publications in "Arhaeology" Journal in 2018

С.О. Біляєва, В.В. Отрощенко *

РІК ТРОЇ В УКРАЇНІ

У липні 2017 р. Посольство Туреччини в Україні звернулося до Інституту археології НАН України з приводу проведення заходів з нагоди оголошення 2018-го роком Трої. Ініціатором ідеї виступив уряд Туреччини за підтримки ЮНЕСКО. Інститут археології НАН України та Історико-культурна асоціація «Україна—Туреччина» підтримали рішення щодо цієї акції й у відповідному листі до Посольства Туреччини запропонували на 2018 р. проведення таких заходів:

- 1) симпозиум «Троянські читання» за участю фахівців України та Туреччини;
- 2) публікацію матеріалів читань у виданнях Інституту археології НАН України;
- 3) презентацію у засобах масової інформації (преса, радіо, телебачення) досліджень щодо значення Трої в історії світової культури та заходів, присвячених проведенню року Трої.

У жовтні 2017 р. до Історико-культурної асоціації «Україна—Туреччина» надійшов також лист другого секретаря Посольства України у Туреччині Є. Габер щодо проведення заходів з нагоди оголошення 2018 р. Трої. У зв'язку з цим інформацію щодо запланованих заходів було направлено до Посольства.

На виконання названих заходів 30 травня 2018 р. у приміщенні Археологічного музею ІА НАНУ відбулися «Троянські читання». В їх відкритті брало участь керівництво посольства Туреччини в Україні: Надзвичайний і Повноважний Посол республіки Туреччина в Україні пан Йонет Джан Тезель, аташе офісу з пи-

тань культури та інформації пан Берат Йилдиз, інші співробітники посольства. З привітаннями до учасників Читань виступили: Почесний директор Інституту археології НАН України акад. П.П. Толочко, Надзвичайний і Повноважний Посол республіки Туреччина Йонет Джан Тезель, завідувач Археологічного музею ІА НАН України канд. іст. наук Л.В. Кулаковська, Голова Правління Історико-культурної асоціації «Україна—Туреччина» док. іст. наук С.О. Біляєва, Голова оргкомітету симпозиуму «Троянські читання» док. іст. наук, проф. В.В. Отрощенко.

На симпозиумі були заслухані та зачитані доповіді, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з проблематикою Трої як видатної пам'ятки світової культури загалом, та археології зокрема. Серед них: В.В. Отрощенко (Київ, ІА НАНУ) «Троя в дискурсі української археології»; Л.Л. Залізник (Київ, ІА НАНУ) «Троя, індоєвропейці, Україна»; Л.С. Клейн (Санкт-Петербург, РФ) «Сім міст Троя»; М.Ю. Відейко, Т.Ю. Гошко (Київ, університет ім. Б. Грінченка) «Трипільське золото: слід веде в Анатолію?»; Н.Б. Бурдо (Київ, ІА НАНУ) «Орнаментовані керамічні прясла: від Троянова до Трої»; С.В. Іванова (Одеса, ІА НАНУ) «Північно-Західне Причорномор'я та Троя: можливість контактів у ранньому бронзовому віці»; Ю.Л. Мосенкіс (Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка) «Писемні знаки на артефактах з Трої»; К.В. Горбенко (Миколаїв, Миколаївський НУ ім. В.О. Сухомлинського) «Основні археологічні покази укріпленого поселення «Дикий Сад» (XIII/XII — X ст. до н. е.)»; О.Є. Фіалко (Київ, ІА НАНУ) «Амазонки в історії Трої»; І.А. Козир, К.І. Панченко, О.В. Чорний (Кропивницький, Центрально-український державний університет) «Курган скіфської знаті біля с. Васине Кіровоградської області». До читань була підготовлена також

* БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, Уманський державний педагогічний університет імені П. Тичини

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, заввідділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України, otrok_o@ukr.net

© С.О. БІЛЯЄВА, В.В. ОТРОЩЕНКО, 2018

доповідь С.Ж. Пустовалова (Київ, Київський національний університет культури і мистецтв) «Троя та Північне Причорномор'я за доби ранньої бронзи».

За результатами жвавого обговорення заслуханих доповідей учасники симпозіуму виступили з пропозицією компактно видати їх у журналі «Археологія», що й було передбачено у плані заходів до року Трої в Україні. Вважаємо, що така публікація стане гідним його за-

вершенням, а також дасть імпульс до ширшого обговорення троянської проблематики. Дискусія неодмінно сприятиме налагодженню нових контактів між науковцями України та Туреччини.

Учасники заходу висловлюють щиру подяку за допомогу в його проведенні науковому колективу Археологічного музею ІА НАНУ на чолі з Л.В. Кулаковською та А.В. Корохіній за підготовку прес-релізу.

В.В. Отрощенко *

ТРОЯ В ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Троя є не лише перлиною археології Республіки Туреччина, але й однією з підвалин культурної спадщини людства, раннім осередком цивілізації максимально наближеним до земель України. Спадщина Трої суттєво вплинула на гуманітарний сегмент української культури та науки, будучи маяком в глибинах тисячоліть. У статті піде мова про аспекти літературного та археологічного факторів наративу Трої в науковому пізнанні.

Ключові слова: Троя, Дикий Сад, Картал, доба бронзи, контакти, Одисей, «народи моря».

Попервах дозволю собі дешицію лірики. 16 квітня 1178 р. до н. е. після підступного руйнування Трої та романтичних мандрів повернувся на острів Ітака до Пенелопи Одисей. Таким є результат обчислень інформації щодо астрономічних явищ, які передували поверненню героя й зафіксовані в поемі Гомера «Одіссея». Автори відповідних розрахунків американський математик М. Магнаско та аргентинський астроном К. Байкузіс певні, що отриманий результат збагатить фактологічну базу історії. Якщо представники точних наук не помилилися в результатах дослідження, то вони мають стосунок до того епізоду з мандрів хитромудрого Одисея, коли:

*«Сонце тим часом зайшло,
і тінями вкрились дороги.
Врешті дістались ми течій
глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна
людей кіммерійських,
Хмарами й млою повиті.»*

(Гомер «Одіссея», пісня XI, 12—15, переклад Бориса Тена).

Одним з найвидатніших досягнень української археології є стаціонарні розкопки укріпленого поселення (городища) «Дикий Сад» в м. Миколаїв, розпочаті ще на початку 90-х рр. XX ст. Роботи на пам'ятці тривають, але дослід-

ники дійшли висновку, щодо можливості ото-тоження «міста ... людей кіммерійських» Гомера саме з цим укріпленням (Горбенко, Гребенников 2011, с. 373). В усякому разі, 15 дат 14С з культурного шару Дикого Саду розміщені в інтервалі 1186—1126 ± 80 — 925—920 ± 50 р. до н. е. (Горбенко 2007, с. 8) та суголосні згаданому вище дню повернення Одисея з мандрів. Загалом, побудова укріплень Дикого Саду десь наближена в часі до загибелі Трої VIIa. Подія ця датується в межах 1190—1180 рр. до н. е., а синхронізація городища можлива з горизонтами Трої VIIb1, VIIb2, VIIb3 (1190/80—950 р. до н. е.) (Korfmann, Mannsperger 2004, S. 46, Abb. 36).

Так склалося, що Троя та її епічні герої зайняли особливе місце спочатку в середовищі літературної, а після відкриттів Г. Шлімана й наукової, громад України. Показово, що заспівом модерної української літератури стала «*Виргилиева Енеида на малоросійський язык переложенная И. Котляревским*», створена 1794 р. у Полтаві. Епічна доля троянських біженців майстерно й колоритно вписана поетом до українського контексту. Вже в перших рядках поеми мимохить створено археологізований образ міста Пріама:

*«Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною»*
(Котляревський 1969, с. 9).

Розкопки Г. Шліманом такої собі «скирти»-пагорба Гіссарлик (1870—1890 рр.), зрештою, відкрили наново Трою. Практично впродовж усього XIX ст. ліпші представники української словесності (С. Руданський, П. Ніщинський, П. Куліш, О. Потебня, Леся Українка, І. Франко) поверталися до перекладів «Іліади» та «Одіссеї» рідною мовою. В XX ст. цю працю на якісно вищому рівні пролонгували О. Білецький, А. Білецький, Борис Тен (Забарило 1968, с. 20—24).

Українські археологи почали залучати матеріали розкопок Трої до своїх наукових розробок істотно пізніше, вже після Другої світової війни, коли мало місце відродження національної

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, заввідділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України. ORCID: 0000-0001-5747-8384. otrok_o@ukr.net

Рис. 1. Образи воїнів «народів моря»: 1–2 — острів Сардинія (бронза); 3, 5 — рельєфи з Медінет Хабу (Єгипет); 4 — рельєф з Луксора (Єгипет); 6 — Лужани (бронза); 7 — реконструкція озброєння воїна 3. В.асіної за матеріалами пох. 2, кург. 3 біля с. Борисівка. 1–5 — за: Клочко, 1990; 6 — за: Бандрівський, 2014; 7 — за: Клочко, 2006

археології після Великого терору 30-тих років та названої війни. Стратиграфія культурних нашарувань Трої стала своєрідним репером для хронологічних зіставлень матеріалів Північного Причорномор'я доби бронзи з арте-

фактами, що походили з розкопок легендарного міста. Пошук аналогій почався зіставленням кам'яних просвердлених сокир з Бородінського (Бессарабського) скарбу з церемоніальними сокирами скарбу «L» Трої II (Кривцова-Гракова

1949, с. 24). Це дозволило долучити Північно-Західне Причорномор'я до ареалу культурних контактів троянців (Korfmann, Mannsperger 2004, S. 103, Abb. 93). Проте, ця аналогія з часом зазнала корекції. Адже культурний шар Троя II (2550—2350 рр. до н. е.) нині синхронізується з обрієм катакомбних культур доби середньої бронзи й відповідними типами просвердлених сокир з рельєфною орнаментациєю (Братченко 1986, с. 144; Пустовалов 2005, с. 38).

О. Лесков у своїй докторській дисертації порівнює бронзові клепані казани з округлим сплюсненим дном з Асканії Нової та Новопавлівки з керамічним казаном із Трої VI (1740—1300 рр. до н. е.) (Лесков 1975, с. 39—40). Дещо раніше О. Тереножкін, услід за М. Гімбутас, датував кельти типу Соснової Мазі за аналогією негативу ливарної форми одновушкового кельта з Трої VII B (Gimbutas 1956; Тереножкін 1965, с. 70). Таким чином, хронологічна колонка Трої дозволила уточнити вікові позиції керівних типів речей з теренів України та Великого Степу загалом. Застереження Є. Черниха щодо коректності цієї аналогії не можуть бути прийняті, з огляду на збіг орнаментальних фризів з вертикальних зигзагів на одному з кельтів Соснової Мазі та негативів з Трої (Черних 1970, с. 104, рис. 70, с. 57, рис. 48, 21). До речі, це суто степовий декоративний мотив, відомий також на посуді та клепаному казані з Поділля доби пізньої бронзи (Ковальова, Волковой 1976, с. 7, рис. 5, 2; Гошко та ін. 2018, с. 257—258, рис. XXVII, 1—3).

Від 1980-тих рр. сприйняття Трої в українській науці набуває активнішого характеру. Цьому неабиякою мірою посприяла монографія Н. Сандарс «Народи моря» (Sandars 1978). Гіпотетична участь населення блоку культур Сабатинівка—Ноуа—Кослоджень у походах народів моря знаходить опору у знахідках валикової кераміки в найпізніших культурних шарах Мікен ПМ ІВ — ПМ С1 та нашаруваннях Трої VII B2 (Черняков 1985, с. 146—148). Подальша розробка цієї гіпотези пов'язана з дослідженням В.І. Ключка «Народи моря» та Північне Причорномор'я», де серед матеріальних ознак названої міграції фігурують бронзові дволопатеві вістря стріл, виявлені в шарах Трої VI та VIIA (Ключко 1990, с. 12—15, рис. 2, 9).

Додатковим аргументом на користь гіпотези В.І. Ключка має слугувати знахідка 2004 р. *bronzetti* (рис. 1, б) у вигляді фігурки воїна (висота 24 см) біля с. Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл. (Ільків 2007, с. 244—259; Бандрівський 2014, с. 141—142, рис. 69). Вона

аналогічна за комплектом зброї (короткий меч, круглий щит) похованню сабатинівської культури біля с. Борисівка (курган 3, поховання 2) на Одещині (Шмагай, Черняков 1970, с. 54—56, рис. 40—42; Ключко 2006, с. 261, рис. 104, 1), а також зображенням воїнів «народів моря» (шардана) на давньоєгипетських рельєфах у Луксорі та Медінет Хабу та серії *bronzetti* з відтворенням тих-таки воїнів з острова Сардинія (Ключко 1990, с. 14—17, рис. 3—4). Коли позначити перелічені пункти на мапі, то Троя виявиться на половині шляху від Буковини до Єгипту, а саме — на маршруті міграції «народів моря» на Передній Схід, а звідти — якоїсь частини з них до острова Сардинія? Є припущення, що *bronzetti* відтворювали образ Сарда Родоначалника, сина Геракла (Ключко 1990, с. 16, рис. 4). В усякому разі візуальний ряд цих воїнів з Сардинії, Єгипту, Буковини та Буджацького степу є досить переконливий у контексті походів «народів моря» (рис. 1).

Епічне місто стало географічно найближчим взірцем цивілізації в контексті віддалених контактів племен доби бронзи Надчорномор'я. Серед іншого з'явилася незборима спокуса віднайти, а ліпше — відкопати, власну Трою. Цьому неабияк посприяло дослідження укріпленого поселення Дикий Сад в м. Миколаїв, згаданого на початку статті. За його результатами набув реальної конкретики образ «степової Трої Миколаївщини» (Горбенко, Гребенников, Смирнов 2009). Зрозуміло, що цей мем жваво підхопили засоби масової інформації та низка ентузіастів. Проте, вважаю, що не варто накидати такої видатній пам'ятці, як Дикий Сад розкручену, але чужу, назву «Троя». Довіримось тут мудрості й такту Гомера, який не назвав місто людей кіммерійських Троєю. А то можна потрапити в ситуацію одеситів, які, виявляючи певне географічне невігластво, нарекли свою перлину Південною Пальмірою, немовби справжня Пальміра знаходиться десь там на півночі, а не в Сирії. Доречно згадати ще й «Галицьку Трою» в контексті наукової конференції «Ярослав Пастернак — дослідник «Галицької Трої», проведеної Інститутом українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ в 2017 р. Мова йшла про розкопки видатного археолога в княжому Галичі (Пастернак 1944). Але до чого тут Троя?

Однією з проблем для дослідників Дикого Саду стало те, що вони вибудовують якийсь особливий статус для своєї видатної, поза всякими сумнівами, пам'ятки. Назву його умовно надкультурним. «Учитывая наличие на городище

степной белозерской керамики, можно говорить о сосуществовании жителей «Дикого Сада» с носителями этой культуры вплоть до наступления в регионе железного века в IX—VIII вв. до Р. Х.» (Горбенко, Гребенников 2011, с. 383). А до якої ж тоді культури належали мешканці городища, користуючись посудом, та й матеріальним комплексом загалом, білозерської? На шкоду теорії екстериторіальності, яку, здається, виношують миколаївські колеги, непрямо свідчить і Гомер. У поета «місто й країна людей кіммерійських» не протиставлені, а постають як єдине ціле. Автором уже запропоновано розглядати укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток саме білозерської культури (Отрошенко 2009, с. 5—9). Дотримуюсь такого бачення й понині, вже у контексті виділення білозерської культурної спільноти (Отрошенко 2016, с. 152). Адже для організації ефективного функціонування як осередку міжплеменного обміну, а тим більше торгівлі, одного селища, навіть укріпленого, замало. Такий центр мусить мати ресурсну й виробничу периферію, що були об'єднані поміж собою тими-таки шляхами (Отрошенко 2011, с. 448, рис. 7). Їх доречно згадує Гомер впритул до опису країни людей кіммерійських: «Сонце тим часом зайшло, і тінями вкрились дороги». До того ж й отчі могили представників білозерської еліти теж мали свої локації в межах названої країни. Адже зосереджені ці могили не довкола стін Дикого Саду, а на лівобережжі Нижнього Дніпра та в Буджацькому степу, що поміж Нижнім Дунаєм та Дністром. Фактично Дикий Сад виступає такою собі сполучною ланкою поміж Нижньодніпровським та Буджацьким регіонами білозерської культурної спільноти.

Дослідження українських археологів у XXI ст. фактично зняли питання щодо унікальності Дикого Саду в системі пам'яток білозерської спільноти. Вже понад 10 років І. Бруяко досліджує городище Картал на Нижньому Дунаї з акрополем та посадом біля с. Орловка Ренійського р-ну Одеської обл. Площа городища наближена до 10 га. Попередні результати цих розкопок вилилися в статтю «Троя і культури Нижнього Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили» (Бруяко 2010, с. 249—300). Амфори типу III дозволяють безпосередньо синхронізувати горизонт II Картала з Троєю VII B2 (1150—1000/950 pp. до н. е.) (Korfmann, Mannsperger 2004, S. 46, Abb. 36).

Я. Гершкович у монографічній публікації матеріалів розкопок Суботівського городища також виходить на зв'язки з культурним шаром

Трої VII B, розглядаючи останню як один з хронологічних реперів для Суботова (Гершкович 2016, с. 206—207). На Суботівське городище виводять, зрештою, укріплені поселення виявлені та частково досліджені уздовж Дніпра: Репринське, при впадінні Інгульця в Дніпро, та білозерські споруди в контурі укріплень доби середньої бронзи на острові Байда (Мала Хортиця) під порогами Дніпра (Пустовалов 2016, с. 174).

Отже, конкретизація культурних зв'язків поміж носіями культур доби бронзи Велико-го Степу та відповідними містами Трої набуває нині певної динаміки. Подальший прогрес у вивченні процесів, що мали місце в Циркумпонтійському ареалі впродовж III—II тис. до н. е. великою мірою залежать від налагодження дієвих контактів між археологами Туреччини та України. Активізація їх є метою проведених у травні 2018 р. Троянських читань у Києві.

- Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза. Львів, 2014.
- Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (периодизация и хронология памятников). Киев, 1976.
- Бруяко И.В. Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Одесса. 2010, вып. 11, с. 249—300.
- Гершкович Я.П. Суботовское городище. Киев, 2016.
- Гомер. Одиссея /переклад із старогрецької Бориса Тена. Київ, 1968.
- Горбенко К. Городище «Дикий Сад» у XIII—X ст. до н. е. *Емінак*. Київ; Миколаїв, 2007, № 1, с. 7—14.
- Горбенко К.В., Гребенников Ю.С. Городище «Дикий Сад», как связующее звено в контексте хозяйственных, политических и культурных связей. XII—X вв. до н. э. *Міędzy Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr. Archaeologia Bimaris. Dyskusje*. Poznań, 2011, tom 4, s. 373—385.
- Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. Степная Троя Николаевщины. Николаев, 2009.
- Гошко Т.Ю., Агапов С.О., Отрошенко В.В. Металеві казани з Великого Степу доби пізньої бронзи. Київ, 2018.
- Забарило К.С. Гомерова «Одиссея» та її місце в світовій літературі. *Гомер. Одиссея*. Київ, 1968, с. 5—24.
- Льків М. Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземномор'я. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2009, т. 2 (26), с. 244—259.
- Ключко В.І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я. *Археологія*. 1990, № 1, с. 10—17.
- Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. Київ, 2006.
- Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Майвський локальний варіант зрубної культури. *Археологія*. 1976, вип. 20, с. 3—22.

Котляревський І. Енеїда. Київ, 1969.

Отрошенко В.В. Укріплене поселення «Дикий Сад» в системі пам'яток білозерської культури. *Емінак. Науковий щоквартальник* — 2008. Київ; Миколаїв, 2009, № 1—4 (3), с. 5—10.

Отрошенко В.В. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr. Archaeologia Bimaris. Dyskusje. Poznań*, 2011, tom 4, s. 441—451.

Отрошенко В.В. Міркування з приводу Білозерської культурної спільноти. *Археологія та етнологія півдня Східної Європи. Збірка наукових праць пам'яті В.А. Ромашка*. Дніпро, 2016, с. 150—155.

Пастернак Я. Старий Галич. Львів, 1944.

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2005.

Пустовалов С.Ж. Матеріали Белозерської культури на Байдоостровском поселенні. *Археологія та етно-*

логія півдня Східної Європи. Збірка наукових праць пам'яті В.А. Ромашка. Дніпро, 2016, с. 171—175.

Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода. *Советская археология*. 1965, № 1, с. 63—85.

Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1970, № 172.

Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. Киев, 1985.

Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966). *Материалы по археологии Степного Причерноморья*. 1970, вып. 6, с. 5—115.

Gimbutas M. Borodino, Seima and their Contemporaries. *Proceeding of the Prehistoric Society*. Cambridge, 1956.

Korfmann M.O., Mannsperger D.P. Troia/Wilusa. Canakkale-Tubingen, 2004.

Sandars N.K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250—1150 B.C. London, 1978.

Надійшла 15.11.2018

В.В. Отрошенко

Заведуючий відділом археології енеоліта—бронзового віку Інститута археології НАН України, доктор історических наук, професор, ORCID: 0000-0001-5747-8384, otrok_o@ukr.net

ТРОЯ В ДИСКУРСЕ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Троя (Ілліон, Вилуса) вошла в дискурс української археології уже в період її відродження після втрат во времена Великого терору і Другої світової війни. Стратиграфічна колонка міст Трої стала опірною для уточнення хронології пам'яток епохи бронзи на території України і юга Східної Європи в цілому. Результативним виявився і пошук аналогій окремим категоріям артефактів із зони степів в стратифікованих шарах Трої. Увага до культурних комплексів Трої зростала в період відновлення незалежності України в зв'язі з виявленням і розкопками укріплених поселень епохи фінальної бронзи вздовж причорноморської зони і Нижнього Дніпра (Дикий Сад в Ніколаєві, Картал на Нижньому Дунаї і др.). З'явилися надійні матеріали для синхронізації пам'яток Северного Причорномор'я з горизонтами Трої VII. Розглядаються можливості участі степних племен епохи пізньої бронзи в походах «народів моря», коснувшись і жителів Трої в XIII—XII віках до н. е. Конкретизація культурних зв'язів між носителями культур епохи бронзи степної зони і відповідними містами Трої набуває нині певної динаміки. Даліший прогрес в вивченні процесів, імовірно, мав місце в Циркумпонтийському ареалі в III—II тис. до н. е. во багато залежить від налагодження дійсних контактів між археологами Турції і України. Активізації повинні сприяти матеріали Троїанських читань, проведених в Києві в травні 2018 р. В той же час автор статті попереджає українських археологів про зловживання ім'ям Трої при презентації пам'яток археології нашої країни.

Ключові слова: Троя, Дикий Сад, Картал, епоха бронзи, контакти, Одисей, «народи моря».

Vitaliy V. Otroshchenko

Dr. hab., Professor, the Head of Eneolithic - Bronze Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-5747-8384, otrok_o@ukr.net

TROY IN THE DISCOURSE OF UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

Troy (Illion, Vilusa) have entered the discourse of Ukrainian archaeology in the period of its revival after losses during the Great Terror period and World War II. The stratigraphic column of the cities of Troy has become the basic for clarifying of chronology of the Bronze Age sites on the territory of Ukraine and South of Eastern Europe in general. The search for analogies to certain categories of artifacts from the steppe zone in the stratified layers of Troy was also productive. Attention to the cultural complexes of Troy increased during the period of the restoration of Ukraine's independence due to the discovery and excavation of fortified settlements of the Final Bronze Age along the North Pontic area and the Lower Dnieper basin (Dyki Sad, in Mykolaiv; Kartal, at the Lower Danube River, etc.). Reliable materials appeared to synchronize the sites of the Northern Pontic region with the horizons of Troy VII. The possibilities of the participation of the Late Bronze Age steppe tribes in the campaigns of the "Sea Peoples", which also touched the inhabitants of Troy in the 13th—12th centuries BCE now are under discussion. The concretization of the cultural connections between the bearers of archaeological cultures of the Bronze Age steppe zone and the appropriate cities of Troy is now acquiring a certain dynamic.

Further progress in the study of the processes that took place in the Circumpontic area in the 3rd–2nd centuries BCE depends largely on the establishment of effective contacts between the archaeologists of Turkey and Ukraine. The revitalization should be facilitated by the materials of the Trojan colloquium held in Kyiv in May 2018. At the same time, the author warns native archaeologists against the abuse of the Troy name during the presentation of archaeological sites of our country.

Key words: Troy, Dykyi Sad, Kartal, Bronze Age, contacts, Odyssey, “Sea Peoples”.

References

- Bandrivskiy M. Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzы - na pochatku doby rannoho zaliza. Lviv, 2014.
- Bratchenko S.N. Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzы (periodizatsiia i khronologiiia pamiatnikov). Kyiv, 1976.
- Bruiako I.V. Troia i kultury Nizhnego Dunaia. Nekotorye paralleli pozdnego bronzovogo veka (keramika i ornamentalnye stili). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Odessa. 2010, no. 11, pp. 249-300.
- Chernykh E.N. Drevneishaia metallurgiiia Urala i Povolzhia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1970, no. 172.
- Cherniakov I.T. Severo-Zapadnoe Prichernomore vo vtoroi polovine II tys. do n. e. Kyiv, 1985.
- Gershkovich Ya.P. Subotovskoe gorodishche. Kyiv, 2016.
- Gimbutas M. Borodino, Seima and their Contemporaries. *Proceeding of the Prehistoric Society*. Cambridge, 1956.
- Gorbenko K.V., Grebennikov Yu.S. Gorodishche “Dikii Sad”, kak sviazuiushchee zveno v kontekste khoziaistvennykh, politicheskikh i kulturnykh svyazei. XII-X vv. do n. e. Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV-I tys. przed Chr. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*. Poznań, 2011, vol. 4, pp. 373-385.
- Gorbenko K.V., Grebennikov Iu.S., Smirnov A.I. Stepnaia Troia Nikolaevshchiny. Nikolaev, 2009.
- Homer. Odisseia / pereklad iz starohretskei Borysa Tena. Kyiv, 1968.
- Horbenko K. Horodyshe “Dykyi Sad” u XIII - X st. do n. e. *Eminak*. Kyiv; Mykolaiv, 2007, no. 1, pp. 7-14.
- Hoshko T.Yu., Ahapov S.O., Otroshchenko V.V. Metalevi kazany z Velykoho Stepu doby piznoi bronzы. Kyiv, 2018.
- Ilkiv M. Bronzova antropomorfna statuetka z Luzhan: do pytannia pro kontakty mistsevoho naselennia piznobronzovoi doby z tsyvilizatsiiamy Seredzemnomoria. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii y etnologii. Zbirnyk naukovykh prats*. Chernivtsi, 2009, vol. 2 (26), pp. 244-259.
- Klochko V.I. “Narody moria” ta Pivnichne Prychornomoria. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 10-17.
- Klochko V.I. Ozbroyennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy. Kyiv, 2006.
- Korfmann M.O., Mannsperger D.P. Troia / Wilusa. Canakkale-Tubingen, 2004.
- Kotliarevskiy I. Eneida. Kyiv, 1969.
- Kovalova I.F., Volkoboi S.S. Maivskiy lokalnyi variant zrubnoi kultury. *Arkheolohiia*. 1976, no. 20, pp. 3-22.
- Otroshchenko V.V. Ukreplene poselennia “Dykyi Sad” v systemi pamiatok bilozerskoi kultury. *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk - 2008*. Kyiv; Mykolaiv, 2009, no. 1-4 (3), pp. 5-10.
- Otroshchenko V.V. Systema shliakhiv spoluchen za doby bronzы na terenakh Pivnichnoho Prychornomoria. Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV - I tys. przed Chr. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*. Poznań, 2011, vol. 4, pp. 441-451.
- Otroshchenko V.V. Mirkuвання z pryvodu Bilozerskoi kulturnoi spilnoty. *Arkheolohiia ta etnologiiia pivdnia Skhidnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats pamiaty V.A. Romashka*. Dnipro, 2016, pp. 150-155.
- Pasternak Ya. Staryi Halych. Lviv, 1944.
- Pustovalov S.Zh. Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomoria. Kyiv, 2005.
- Pustovalov S.Zh. Materialy Belozerskoi kultury na Baidoostrovskom poselenii. *Arkheolohiia ta etnologiiia pivdnia Skhidnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats pamiaty V.A. Romashka*. Dnipro, 2016, pp. 171-175.
- Sanders N.K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C. London, 1978.
- Shmaglii N.M., Cherniakov I.T. Kurgany stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra (1964-1966). *Materialy po arkheologii Stepnogo Prichernomoria*. 1970, no. 6, pp. 5-115.
- Terenozhkin A.I. Osnovy khronologii predskifskogo perioda. *Sovetskaia arkheologiia*. 1965, no. 1, pp. 63-85.
- Zabarylo K.S. Homerova “Odisseia” ta yii mistse v svitovii literaturi. *Homer. Odisseia*. Kyiv, 1968, pp. 5-24.

Л.С. Клейн *

СІМ МІСТ ТРОЯ

У статті автор, на базі узагальнення власних досліджень 1980—1990-х рр та з урахуванням останніх результатів розкопок експедиції М. Корфмана в Трої, доходить висновку, що варто відійти від традиційного уявлення про сім міст, які після своєї загибелі стали культурними шарами й утворюють стратиграфічну колонку пагорба Гісарлик. Натомість, це швидше образи міст, що виступають у свідомості дослідників під час читання Іліади та сприйнятті археологічних матеріалів. Відтворенню згаданих образів міст Троя, за якими проступають риси культурних та етнічних спільнот, присвячено дослідження. Мешканці міст Троя стали свідками й учасниками міграційних рухів, що призвели до індоєвропейзації Анатолії.

К л ю ч о в і с л о в а: Троя, Іліон, Гісарлик, Троянська війна, Г. Шліман, В. Дьорпфельд, К. Блеген, М. Корфман, Л. Клейн.

Троя посіла видне місце в моїх дослідженнях від 80-х років минулого століття (Клейн 1984а; 1984b та ін.), що відбилась у книжках про Іліаду (Клейн 1998; 2000б; 2014б), але також і в книжці щодо етногенези південних індоєвропейців (Клейн 2010, глави II, III, розділи «Троя и Среднее Подунавье», «Троянская война», «Хетты, ахейцы и Троя» та ін.). Брала участь, звичайно, Троя й у працях із хронології бронзового віку та етногенези (Клейн 2010; 2014а). У підсумку цієї розмаїтості в мене стало складатися враження, що мова йде про різні міста.

Гомерівська Троя. Троя, вона ж Іліон. Так у гомерівському тексті. Це один із численних дублетів Іліади: ріка Скамандр — вона ж Ксанф, Парис — він же Александр, у греків три імені: ахеї, данаї, аргів'яни. Богиня Афінa, вона ж Афінeя (Афінeянка), птоліетрон і поліс (апеллативи міста) тощо. З приводу парності Трої та Іліона декотрі дослідники заперечували, що просто Іліон це назва міста, а Троя — назва місцевості. Але ж місцевість називали не Троя, а Трояда — тобто позначали вторинним терміном, утвореним від першого. В Трояді довкола Іліона немає жодного селища, а в Іліоні — жодного урочища, що носить ім'я Трої. Потрібно

якось пояснити це, й краще за все — охоплюючи всі пари, тобто виявляючи певну закономірність. Я помітив, що ці парні терміни (з кожної пари) розподілені за главами Іліади неоднаково, при цьому корелюючи зі складовими інших пар. Я встановив це статистикою, торкаючись також Трої та Іліона (Клейн 1998, табл. 17, 19; 2000; 2014б; 2014в) (табл. 1; 2). Це може свідчити про злиття місцин та героїв із різних джерел і навіть про поєднання низки самостійних пісень. Себто про повернення від «унітарного» розуміння Іліади до концепції німецьких науковців XIX ст. — «аналітиків».

2. Троя в протиставленні Іліону. Я помітив, що в греків від творення до творення епосу пропорції між термінами Іліон і Троя змінюються: зменшується згадування Іліона, збільшується — Трої (Клейн 1998, табл. 1) (табл. 3). Тобто, проєктуючи на минуле, десь неподалік та мить, коли Троя увійшла в цей сюжет і була в мінімальному цифровому вияві. Я помітив також, що постійні епітети в Трої та Іліона різні й обрисовують різні міста (Клейн 1998, табл. 3) (табл. 4). Ще я побачив, що Троя та Іліон мають різні апеллативи: Троя — поліс, а Іліон — птоліетрон (Клейн 1998, табл. 4) (табл. 5).

Помітив я також, що хетські письмові джерела знають: а) *Іліон*, (*В*)*іліос*, у хетів *Вілюсу* та б) *Трою*, у хетів *Труїсу* — як різні міста. При цьому Вілюса знаходиться на тому самому місці, де археологи й розкопали місто, ототожене ними з Іліоном-Троєю, що й підтверджене написами на каменях, а Труїса знаходиться від цього міста приблизно за 50—200 км. Де точно, невідомо.

Припускаю, що це Поліохні на острові Лемнос — велике поселення, що знаходилось за 50 км від Іліона й загибле близько 2000 р. до н. е. (рис. 1, карта). Троя увійшла в епос і стала витискати з епосу Іліон після того, тобто максимум за 1000 з лишком років до Гомера. З цією ідеєю співпадає ім'я стародавнього населення цього острова: труси (схоже, чужа назва троянців) — тірсени — етруски (Клейн 1984а; 1984б; 1998; 2000).

* КЛЕЙН Лев Самуїлович — доктор історичних наук, професор, Санкт-Петербург, РФ, lsklein@gmail.com

© Л.С. КЛЕЙН, 2018

3. Археологічна Троя в протиставленні Гомерівській. Зважаючи на те, що Г. Шліман свято вірив у правдивість Гомерівського тексту, а там переважала Троя, археологічне місто одержало назву Троя. До відкриттів Г. Шлімана Троя—Іліон була відома лише за Гомерівським епосом — «Іліадою» та «Одіссеєю». Це було величне місто, центр могутнього царства з палацами та величезним військом.

Г. Шліман уважав, що Гомерівська Троя мала бути не лише найбільш вражаючою, але й найдавнішою на пам'ятці Гіссарлик. Тому, виділивши базові шари (Dörpfeld 2002, S. 32) (рис. 2), він ототожнив Гомерівське місто, місто Троянської війни з Троєю II (споруди цього

шару сполучають монументальність з давниною). Пізніше його помічник В. Дьорпфельд, додавши два шари, встановив синхронізацію за імпортою керамікою з Еллади та усвідомив, що Гомерівське місто слід підняти до Трої VI. Г. Шліман був збентежений, три дні не виходив із намету (адже В. Дьорпфельд виявив його шкідливу похибку, він-то в своєму розкопі пробився *крізь* шар VI), здоров'я його похитнулось, і він невдовзі помер.

У новій серії розкопок К. Блеген (2004/1963) встановив, що місто ймовірної Троянської війни не VI, а VIIa, у порівнянні з II та VI корекція геть незначна. Проте, навіть Троя II та VI, у порівнянні з гомерівським описом, були за розміром значно меншими (Троя II мала менш 100 м в діаметрі, а Троя VI — менше 140 м), а цитадель не мала міського оточення. Його відкрив керівник третьої серії розкопок — М. Корфман (Korfmann 2003; 2004; 2006; Korfmann und Mannsperger 1998). Виявилось, що цитадель на пагорбі була оточеною *нижнім містом*, також обведеним стіною з багатьма баштами та ровами (рис. 3). Все це дещо наблизило археологічну Трою до гомерівського тексту, хоча б за історичним значенням.

4. Троя як епонім та мета Троянської війни. **Потужна фортеця на перетині** важливих шляхів (біля самих проток у Чорне море та на перехресті шляху з Азії до Європи) — це мало зробити Трою заздрисним об'єктом теренових претензій сусідніх держав, а особливо найпотужніших імперій тогочасного світу — хетів та ахейців (Ахійява). Тому Троянська війна ахейців, їх морська експедиція до Троади, тривала облога Трої та її триумфальне захоплення розглядається багатьма археологами як цілком реалістична реконструкція наявних археологічних даних до епопеї Гомера, в основі своїй також реалістичної.

Звісно, епічний мотив війни (помста за викрадення жінки) — швидше за все художнє оформлення реальних подій — якщо він і мав місце, то не на першому плані. На першому ж плані були геополітичні інтереси.

Я проти цієї трактовки. Троянської війни XIII ст. до н. е., як вона описана в Гомера, не було взагалі. За всіма археологічними даними встановлено, що південна частина західного узбережжя Анатолії була рано освоєна греками-ахейцями (Мілет-Мілавата, Смірна та інші міста), тоді як на північному узбережжі ахейські колонії відсутні. Відсутні й сліди Троянської війни — у Трої є знахідки ахейської кераміки, але в шарі загибелі Трої (Троя VIIa) —

Таблиця 1. Групування книг «Іліади» за вживанням назв міста

Нумерація книг	Відносна частотність	Фільтр Зміст	
XVI	0,4		Патроклія
XXIV	0,8		Викуп
I	1	?	Гнів Ахілла
III	1		Долонія
X	1		
XI	1		Зречення (Ахілла) від гніву
XIX	1		
XX	1	?	Посольство
IX	1,25		
XIII	1,4		
XXII	1,5		
II	2		
XIV	2		
XXIII	2	?	
XVIII	2,5		
VII	3		Перервана битва (Гектор проти Діомеда)
VI	3,7		
IV	4		Відтиснення (Гектора) від кораблів
XXI	5		
V	6		
VIII	6		
XV	6		
XVII	7		
XII	∞	?	

Примітка. Жирною лінією обведені блоки книг із однаковою частотністю.

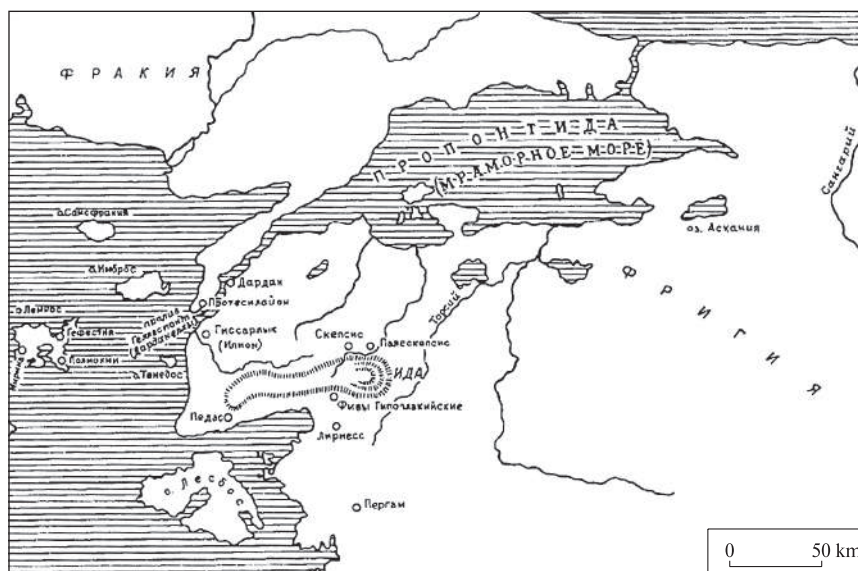

Рис. 1. Карта Троади

Таблиця 2. Кореляція прийменників із етнонімами греків у «Іліаді»

А		
Нумерація книг	Група	Індекс К
VII		1
III		1 ∞
XXIV		1,7
IV		2
XX		2
XIX		2
XXIII		2
XII		2
IX		2 ∞
XXII		2,5
XIV		2,5
XVIII		3
X		3
II		3 ∞
XXI		4
XVII		4
XV		4
XIII		4 ∞
I		4,5
XVI		5
XI		6
VIII		7 ∞
V		8
VI		11

«Ахейська» книга

Б		
Нумерація книг	Група	Індекс Р
IV		2
IX		2 ∞
XIII		2,5
XXIV		2,7
XIX		3
XX		3
VII		3,5
I		4,5
XXII		4
XVIII		4
XIV		4
XII		4
III		4 ∞
II		4 ∞
X		5
XV		6
XXI		7
XIII		7 ∞
V		8
VIII		9 ∞
XI		10
XVI		10
XVII		11
VI		12

«Данайська» книга

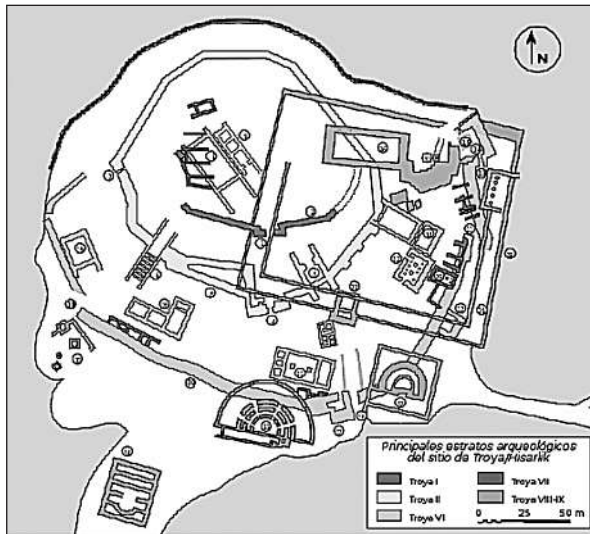

Рис. 2. Головні археологічні шари міста Троя / Гісар-лик (за М. Корфманом)

жодного ахейського вістря стріли. Троя VIIb — не ахейське поселення. Там основна кераміка балканська. Отже, громили Трою VIIa не ахейці, а балканські народи — фрігійці, можливо, хтось-то ще. Греками ж Троада захоплена лише у VIII ст. до н. е. по двохсотлітньому запустінню в ній та набагато пізніше від загибелі всіх головних ахейських держав у Греції та Анатолії.

А як же бути з повідомленнями епосу? Та героїчний епос — не історія, це зазвичай переробка історії на догоду ураженій національній самосвідомості. Основні епоси виникають, коли народ терпить приниження, наприклад, від поразки. В епосі сербські юнаки Стамбул штурмують, а насправді була поразка на Косовому полі. Епос переінакшує історію так, аби поразку обернути на тріумф і перемогу. В руському епосі руські богатирі б'ють татар у хвіст і в гриву. А в реальності було двохсотлітнє татарське ярмо. Про нього в билинах жодного словечка.

Таблиця 3. Топоніми міста в різночасових текстах

Автор	Твір	Дата	Число згадувань		Відношення Т : І
			Іліон (І)	Троя (Т)	
Гомер Гомер Вергілій	Іліада	VIII—VII ст. до н. е.	106	53	0,5
	Одіссея	— „ —	19	36	2,0
	Енеїда, II	I ст. до н. е.	2	20	10,0
Трифідор Квінт Смирненський Коллуф	Взяття Іліона	раніше III ст. н. е.	8	6	0,75
	Постгомерика	IV ст. н. е. рубіж	31	44	1,4
	Викрадення Єлени	V—VI ст. н. е.	2	9	4,5
Цецес Цецес	Гомерика	XII ст. н. е.	3	5	1,7
	Постгомерика	— „ —	—	33	—

Примітка. Жирною рамкою об'єднані твори пізнього, наслідувального епосу, зі штучною архаїзацією мови та стилю.

5. Троя — орієнтир у хронології. Позаяк на шарування Трої були успішно розподілені археологами на потужні шари (від першого міста до сьомого), а по тому кожен з них на дрібніші підрозділи, а в шарах і підрозділах повно кераміки та інших артефактів, що мають аналогії як на Близькому Сході, так і в Європі, то Троя стала зручним стрижнем, на який нанижуються ці аналогії як тими, так і другими. Це найзручніший стрижень для синхронізації усіх цих культур.

Першим це масштабно з'ясував Гордон Чайлд у своїх знаменитих книгах «Світанок Європейської цивілізації» (Childe 1929a) і «Дунай у праісторії» (Childe 1929b). По тому угорський археолог Нандор Каліц зацікавився аналогіями між Троєю та Угорщиною, побудувавши величезні порівняльні таблиці, що пов'язують ці стратиграфічні стовпчики в різних ланках, переважно по баденській (печельській) культурі Угорщини, Австрії та інших дунайських країн. Він витлумачив це як свідчення походження баденської культури з Малої Азії (Kalicz 1962; Клейн 2010, рис. 39 — Троя, рис 12).

6. Троя як етноіндикатор. Але радіовуглецеві революції, особливо друга (по калібрації радіовуглецевих дат) поставили згадану хронологію догори дригом і виявилось, що це баденська культура вдерлася до Анатолії (Клейн 2010, с. 88). Позаяк в Анатолії початок писемних свідчень хетської присутності припадає на XVIII ст. до н. е., а відповідна культура простежується і в останні віки III тис., то баденська культура вторглась раніше. Баденська культура належить переважно до IV тис. до н. е., але закінчується близько 2800 р., тобто, цілком можливо, що в Анатолію вона просочилась десь між 2800 (чи раніше) і 2200 рр. до н. е. Саме цей інтервал — час грандіозних спустошень в Анатолії, що свідчать про вторгнення хвиль ворожих чужинців (Mellaart 1958; 1981). Зіставлення да-

Рис. 3. Нижнє місто Трої (аерофотознімок М. Корфмана)

тувань говорить про те, що, швидше за все, прибульці спілкувались індоєвропейськими мовами анатолійської групи. Серед них — хетська.

А якщо так, то коли хетська разом з лувійською та іншими мовами анатолійської сім'ї першою відокремилася від індоєвропейського, точніше індо-хетського стовбура, то протоіндоєвропейський ареал (шукана прабатьківщина усіх індоєвропейців) має бути розташований близько до Дунаю в Європі, можливо, північніше. Тобто, як степова, так й анатолійська прабатьківщини відпадають, не зважаючи на всі їхні докази. Перша з них, степова, може бути лише прабатьківщиною інших індоєвропейських сімей, наприклад, індоіранської. Анатолія — взагалі навряд чи була прабатьківщиною для кого-небудь з індоєвропейців.

Троя стала справжньою горловиною, через яку різні індоєвропейські сім'ї проривались до Анатолії — спочатку хето-лувійські народи, потім фрігійці й предки вірменів, а далі греки, що стали візантійцями. Вірогідно, це позначилось і на етнічному складі населення самої Трої.

Для хетів цей шлях багато хто вважає неможливим, спираючись на загальне неприйняття європейської прабатьківщини індоєвропейців і на заперечення їхнього проживання будь-коли на Балканах. Але якщо вони — баденці, то мешкали вони не на Балканах, а на Середньому Дунаї (Клейн 2012, карта рис. 13). ДНК хетів — невідома. Але нещодавні дослідження давньої ДНК в Анатолії показали, що у мешканців різних епох схожість з населенням ямної культури степів відсутня, а серед обстежених є й підозрювані у приналежності до хетів чи їхніх родичів (Damgaard et al. 2018). Принаймні, степову смугу як джерело хетської міграції до Анатолії це відкидає, а в близько-східних джерелах немає мовних свідчень індоєвропейської мови та помітних міграцій, що хоч якоюсь мірою нагадують ситуацію в Троянському пропускному пункті.

7. Троя як нашарування мов. Чи були у ті часи етноси, питання відкрите. Тому, коли мова заходить про етноси, доводиться лишатися на ґрунті мовних конотацій. Й розглядати Трою

варто в цьому плані (Hajnal 2003). Г. Шліман вважав шари Трої етапами розвитку однієї давньої цивілізації, відповідній мікенському часові Еллади, а Мікенську цивілізацію — давньогрецькій. У цій частині його переконання були підкріплені в середині XX ст. дешифров-

кою крито-мікенських таблиць з грецької мови М. Вентрісом і Дж. Чедуїком. Він, а за ним і К. Блеген, який керував новими розкопками Трої вже в XX ст., вважали Трою грецькою державою, хоча й окремою. Було ж чимало ахейських держав — Мікени, Спарта, Пілос, Мес-

Таблиця 4. Епітети міста

η Ήλιος— Іліон 106 разів					η Τροίη— Троя 53 рази				
№ п/п	Επίθετ	Переклад	Υ	Χ	Επίθετ	Переклад	Υ	Υ	
1	ίρή	свята, священна	23	Ο					
2	ίερή	свята, священна	1	С					
3	ἦνεμόεσσα	вітряна	7	Ο					
4	αἰπεινή	крута	6	Ο					
5	αἰπύ	крута	1	С					
6	ευκτίμενον πτολίεθρην	благотворене місто	5	С					
7	έρατεινή	весела	1	С					
8	ευπῶλος	доброкінна, з лад- ними жеребчиками	2	Ο					
9	ὄφρουεσσα	урвиста	1	ΟΚ					
10	ευ ναϊόμενον πτολίεθρον	обжите, благоуст- роєне місто	3	С					
11	ευτείχεος	добростінна, міцностінна	4	Ο	ευτείχεος	добростінна, міцностінна	2	1	
(12)				ΡΟ	ἐρίβωλος	тучногрунтова	3	2	
(13)				ΡΟ	ἐριβῶλαξ	тучногрунтова	5	3	
(14)				Ο	εὐρεία	простора	4	4	
(15)				Ο	ευρύαγυια	широковулична	2	5	
(16)				Ο		високоворотна	2	6	
(17)				ΟΚ	εὐπυργος	добробаштова, міцнобаштова	1	7	
Загалом			54					19	28

Примітка. Υ — кількість згадувань в Іліаді, Χ — характер епітету: Ο — відмітний, Ρ — родовий, ΡΟ — родовий з обмеженою дією, Κ — конкретизуючий.

Таблиця 5. Апеллативи міста

Апеллативи	Епітети	Кількість згадувань			
		Іліон	Град троянців	Троя	Загалом в Іліаді
πόλις					32
πτολίεθρον		6	(1)		31
	██████████	3			7(+11)
	ευ ναϊόμενον	3	(1)		4(+7)
πόλις		3	11	4	204
	ευρύαγυια		5	2	8

Примітка. В дужках: у середній колонці — згадування, що не стосуються до Іліону—Трої, у підсумковій колонці — епітети в інших граматичних формах.

сенія та ін. Ось ця була ще однією. Дійсно, в Гомерівському епосі у троянців було чимало грецьких імен, та й усі розмови у стані троянців велись грецькою мовою. Адже іншої не розуміли ані співаки, ані слухачі.

Мовою ж анатолійської цивілізації була лувійська, розшифрована на початку XX ст. чехом Бедржихом Грозним як мова індоєвропейська й споріднена хетській. Але написи останньої були щільно поширені в межах Хетської імперії й вельми слабко — на західному узбережжі Анатолії й лише в його південній частині (Смірна та Мілаванда-Мілет). Концентрація їх у Хетській імперії може свідчити про те, що лувійська стала мовою раніше, ніж хетська, прибулою до Анатолії та поширеною в її межах, не зачепивши Трою та Північну Анатолію.

Лише від 1980-х років Калверт Уоткінс і Франк Штарке (Watkins 1986; 1995; Starke 1997) зібрали деякі факти на користь лувійської мови Трої. Ф. Штарке спирався на знайдену в Трої єдину печатку з лувійським написом. Проте, їхні аргументи ретельно проаналізував І.С. Якубович (2017) з Московського інституту світової культури МДУ й показав, що цих аргументів мало й вони слабкі. Печатка, зокрема, могла належати й приїжджому. І.С. Якубович дійшов висновку, що проблема визначення мови троянців поки що не має вирішення.

Коли ж розглядали Трою як єдину цивілізацію, що протистояла грецькій, але й належала до неї, то й шари Трої («міста») не сприймали як підстави для етнічних чи мовних трансформацій, а виключно як етапи військової історії та архітектури. Поступово в шарах К. Блегена побачили де-не-де різкі зміни, зокрема між V і VI містами: з'явилась сіра мінійська кераміка й кінь. Виникли підозри щодо вторгнення якогось іншого народу. М. Корфман же у новому тисячолітті взагалі головні розподіли зробив не між «містами» (шарами), а між виділеними ним культурними спільнотами (Korfmann und Mannsperger 1998; див. також Korfmann 2003; 2004, рис. 14).

Приморська (Maritime) троянська культура охоплює шари I і II, зокрема, вони частково одночасні. Місто II згоріло. Далі мало місце сточи майже двохсотлітнє запустіння. Місто III (теж згоріло) за деяким вказівками М. Корфмана належить до тієї ж культури, за іншими — до наступної, вже після запустіння.

Ця наступна, *Анатолійська троянська культура* (шари III, IV та V), по тому знову запустіння

тривав роками до 200. Обидві культури названі за тереновим охопленням.

На руїнах Трої V вибудовується потужніша й просторіша (на 20 м ширша попередньої) фортеця з мікенською керамікою й використанням коней. Це, звичайно ж, інша — *Високорозвинута культура (Hochkultur) Трої*. Ця фортеця гине від погрому за періоду, якому в К. Блегена відповідав шар VIIa, але М. Корфман перейменував його на шар VIIi. Адже це ще те ж місто, на руїнах якого вціліли місцеві мешканці створюють невелике поселення — VIIb1, за М. Корфманом VIIj, позаяк культура та ж сама.

Але й їх незабаром виганяють пришельці з Балкан і двічі вибудовують своє поселення цілком іншої культури (у К. Блегена це VIIb2, у М. Корфмана VIIb1 і VIIb2). М. Корфман називає цю культуру «з балканським відбитком». Надалі й вони відходять.

Настає запустіння впродовж 250—300 років, по тому на це місце приходять архаїчні *греки-елліни*, нікого не штурмують, а просто займають це місце, прославлене в їхніх епічних піснях, які вже існують. Греки будують на руїнах своє місто під уславленим іменем Іліон. Це починається з другої половини VIII ст. — близько 730—710 рр. до н. е. (Троя VIII). У римський час там Новий Іліон римлян (Троя IX), а у візантійський — невелике селище (Троя X). Таким чином, у М. Корфмана у стратиграфічній колонці змінюють одна одну чотири культури, а з грецькою, римською та візантійською — сім культур.

Чи були ці зміни мовними, чи виключно культурними, сказати важко. Так, грецька з римською та балканська культури, без сумніву, відрізнялися від попередніх за мовою. Щодо інших, до яких належала й «Троя Пріама», ми можемо лише припускати чи здогадуватися. М. Корфман і Трою VI зафарбував у своєму стовпчику іншою фарбою. Але без доказів. Враховуючи успіхи генетики і радіоізотопного аналізу, докази цього та інших співвідношень можуть з'явитися.

Такі образи міста Трої, вибудовані уявою дослідника. Звичайно, це не все. Я не зачепив Трою як типовий тель, як кладезь видатних артефактів, як поворотний пункт в історії нашої науки, як стимулятор і взірць аттрактивності археології. Що ж, як і всі археологічні пам'ятки, Троя невичерпна. Але вона більш невичерпна, ніж інші.

Переклад В.В. Отроценка

- Блеген К. Троя и троянцы. Боги и герои города-призрака. Перев. с англ. О. Милова. Москва, 2004 (с англ. изд. 1963 г.).
- Клейн Л.С. Корреляция имен в Илиаде. *Тезисы докладов совещания «Комплексные методы в изучении истории с древнейших времен до наших дней», февраль 1985 г.* Москва, 1984а, с. 122—123.
- Клейн Л.С. Найдена ли Троя? *Тезисы Всесоюзной авторско-читательской конференции ВДИ.* Москва, 1984б, с. 26—27.
- Клейн Л.С. Анатомия Илиады. Санкт-Петербург, 1998.
- Клейн Л.С. Каталог кораблей: Структура и стратиграфия. *Stratum plus.* Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса, 2000, 3, с. 17—51.
- Клейн Л.С. Время кентавров. Степная прародина ариев и греков. Санкт-Петербург, 2010.
- Клейн Л.С. Происхождение индоевропейцев и археология. Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древнейшими цивилизациями. *Мат-лы междунар. науч. конф., посвященной 110-летию со дня рождения ... М. П. Грязнова.* Санкт-Петербург, 2012, кн. 2, с. 25—34.
- Клейн Л.С. Время в археологии. Санкт-Петербург, 2014а.
- Клейн Л.С. Расшифрованная Илиада. Санкт-Петербург, 2014б.
- Клейн Л.С. Структура «Каталога кораблей» и формирование гомеровского эпоса. *Збірник наукових праць ЕАННІКА.* Київ, 2014в, вип. 298, ч. I, с. 4—15.
- Клейн Л.С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. Санкт-Петербург, 2007. [Компьютерный черновик редактируемой книги, проникший в сеть без воли автора и без иллюстраций. Книга была запланирована к выходу после 2010 г.] (<http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3559981>; <http://mirknig.com/2011/05/06/drevnie-migracii-i-proishozhdenie-indoevropeyskih-narodov.html>).
- Якубович И.С. На каких языках говорили в Трое? Взгляд анатолиста. *Вопросы языкового родства*, 2017, 16 (2), с. 193—215.
- Childe V.G. The dawn of European civilisation. London, 1925/1947.
- Childe V.G. The Danube in prehistory. Oxford, 1929.
- Damgaard P. de Barros, ... Allentoft V., Nielsen R., Kristiansen K., Sikora M., Judram A. K., Durban R., Willerslev T. The first horse herders and the impact of Early Bronze Age Steppe expansions into Asia. *Science*, 2018, 10.1126.
- Dörpfeld W. Troja und Ilion. Athen, 2002, bd. I.
- Hajnal Ivo. Troia aus sprachwissenschaftlicher Sicht. *Die Struktur einer Argumentation.* Innsbruck, 2003.
- Kalicz N. Die Badener (Peceler) Kultur und Anatolian. Budapest, 1962.
- Korfmann M. Troja in the light of new research. Trier, 2003.
- Korfmann M. Troja im Lichte der neuen Forschungsergebnisse. Trier, 2004.
- Korfmann Manfred O. (Hrsg.). Troia. Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft. Mainz, 2006.
- Korfmann V. und Mannsperger D. Troia. Ein historischer Überblick. Stuttgart, 1998.
- Mellaart J.B. The end of the Early Bronze Age in the Anatolia and the Aegean. *American Journal of Archaeology*. 195, 62, p. 9—33.
- Mellaart J.B. Anatolia and the Indo-Europeans. *Journal of Indo-European Studies*, 1981, 9, p. 145—149.
- Starke F. Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasien im 2. Jahrtausend. *Studia Troica*, 1997, 7, s. 447—487.
- Watkins C. The Language of the Trojans. *Troy and the Trojan War: a Symposium at Bryn Mawr College, October 1984.* PA: Bryn Mawr College, 1986, p. 45—62.
- Watkins C. How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics. Oxford, 1995.

Надійшла 22.11.2018

Л.С. Клейн

Доктор исторических наук, профессор, Санкт-Петербург, РФ, lsklein@gmail.com

СЕМЬ ГОРОДОВ ТРОЯ

В статье автор, обобщив выводы своих исследований 1980—1990-х гг. и учтя последние результаты раскопок экспедиции М. Корфмана в Трое, приходит к выводу, что традиционное представление о семи городах, ставших после своей гибели культурными слоями холма Гисарлик, требует пересмотра. Это скорее образы городов, возникающих в сознании исследователей при чтении «Илиады» и восприятии археологических материалов. Воссозданию упомянутых образов городов Троя, за коими просматриваются черты археологических культур и этнических общностей, посвящено исследование. Обитатели городов Троя стали свидетелями и участниками миграционных потоков, а результатом их стала индоевропеизация Анатолии.

Направления дискуссии, раскрывающие позиции автора: 1) Гомеровская Троя, Троя, она же Илион; 2) Троя в противопоставлении Илиону; 3) археологическая Троя в противопоставлении Гомеровской; 4) Троя как эпоним и цель Троянской войны; 5) Троя — ориентир в хронологии; 6) Троя как этноиндикатор; 7) Троя как наслоение языков.

Принципиально важными являются лингвистические выводы автора. Так как хеттский вместе с лувийским и другими языками анатолийской семьи первым отделился от индоевропейского, точнее индохеттского ствола, то протоиндоевропейский ареал (искомая прародина всех индоевропейцев) должен находиться близко к Дунаю в Европе, возможно севернее. То есть, как степная, так и анатолийская прародины отпадают, несмотря на все их доказательства. Степной ареал может быть лишь прародиной других индоевропейских семей, например, индо-иранской. Анатолия — вообще вряд ли была прародиной кого-либо из индоевропейцев.

Троя явно послужила горловиной, через которую разные индоевропейские семьи прорывались в Анатолию — сначала хетто-лувийские народы, потом фригийцы и предки армян, потом греки, ставшие византийцами. Вероятно, это отразилось и на этническом облике самой Трои.

Показательно, что М. Корфман главные деления Трои положил не между «городами» (слоями), а между выделенными им культурными общностями. Среди них: 1) *Приморская (Maritime) троянская культура* охватывает слои I, II (сгорел) и, возможно, III (тоже сгорел), а между первыми двумя и третьим — запустение лет на 200; 2) *Анато-*

лийская троянская культура (слои III — возможно, IV и V), после чего опять запустение лет на 200; 3) *Высокоразвитая культура (Hochkultur) Трои*, представленная слоем VI и погибшая в период слоя VIIa (VIi — по М. Корфману), но на ее руинах уцелевшие местные жители отстраивают небольшой поселок — VIIb1 (VIj — по М. Корфману), так как культура та же; 4) *Культура «с балканским отпечатком»* (у К. Блегена это VIIb2, у М. Корфмана — VIIb1 и VIIb2), созданная пришельцами с Балкан, которые ушли около 1000 г. до н. э.; 5) *Илион — город греков-эллинов*, построенный со второй половины VIII века — около 730—710 гг. (Троя VIII); 6) *Новый Илион римлян* — 85 г. до н. э. — 500 г. н. э. (Троя IX); 7) *Византийский поселок* XI—XIII вв (Троя X). Так выглядят семь городов Троя в представлении автора.

Таким образом, у М. Корфмана в стратиграфической колонке сменяют одна другую 4, а с греческой, римской и византийской 7 культур. Были эти смены и языковыми или только культурными, трудно сказать. Ну, греческая с римской и балканская культуры, несомненно, отличались от прежних по языку. Об остальных, к которым принадлежала и «Троя Приама» можно только предполагать.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Троя, Илион, Гисарлык, Троянская война, Г. Шлиман, В. Дерпфельд, К. Блеген, М. Корфман, Л. Клейн.

Lev S. Klein

D. hab., Professor, St. Petersburg, Russia, lsklein@gmail.com

SEVEN TROY CITIES

In the article the author, summarizing the conclusions of his studies of the 1980-ies and 1990-ies and taking into account the recent finds of M. Korfmann excavations in Troy, concludes that the traditional idea of seven cities, which have become cultural layers after the destruction of the Khisarlyk hill, requires reconsideration. These are more likely the images of cities that arise in minds of researchers when reading the “Iliad” and perceiving archaeological materials. The research is devoted to the restoration of the mentioned images of Troy cities, in which the features of archaeological cultures and ethnic communities are traced. The inhabitants of the Troy cities became witnesses and participants in migration flows, and the result of them was the Indo-Europeanization of Anatolia.

The directions of the discussion, which reveal the position of the author: 1) Homer Troy, Troy, the Ilion; 2) Troy in contrast to Ilion; 3) the archaeological Troy in contrast to Homer’s; 4) Troy as an eponym and purpose of the Trojan War; 5) Troy — a landmark in chronology; 6) Troy as an ethnic indicator; 7) Troy as a layer of languages.

Principally important are the linguistic conclusions of the author. Since the Hittite, together with the Luvian and other languages of the Anatolian family, was the first that separated from the Indo-European, more precisely the Indo-Hittian, the proto-Indo-European region (the sought-for ancestral home of all Indo-Europeans) should be close to the Danube River in Europe, possibly to the north. That is, both the steppe and the Anatolian ancestral homes are dismissed, despite all their proofs. The steppe area can only be the ancestor of other Indo-European families, for example, the Indo-Iranian. It is hardly believed that Anatolia was an ancestral home to any of the Indo-Europeans.

The Troy clearly served as the neck through which various Indo-European families penetrated Anatolia — first the Hattite-Luvian peoples, then the Phrygians and the ancestors of the Armenians, then the Greeks became Byzantians. Probably, this also reflected the ethnic appearance of Troy itself.

It is indicative that M. Corfman put the main divisions of Troy not between the “cities” (layers), but the civic communities he singled out. Among them: 1) *Maritime Trojan culture* covers layers I, II (burned down) and possibly III (also burned down), and between the first two and the third — the desolation for 200 years; 2) *Anatolian Trojan culture* (layers III — possibly IV and V), after which there also was desolation for 200 years; 3) *The highly developed Thojan culture (Hochkultur)*, represented by the VI layer that died during the period of the VIIa (VIi — after Korfmann) layer. However, on its ruins, local population built a small settlement — VIIb1 (VIj — after Korfmann), as the culture is the same; 4) *The “Balkan mark” culture* (VIIb2 — after Blegen, VIIb1 and VIIb2 — after Korfmann), created by newcomers from the Balkans, who left about 1000 BCE; 5) *Ilion — a city of Greek-Hellenes*, built from the second half of the 8th century — about 730—710 BCE (Troy VIII); 6) *New Roman Ilion* — 85 BCE—500 CE (Troy IX); 7) *Byzantine settlement* of the 11th—13th centuries CE (Troy X). This is the author’s view at the seven cities of Troy.

Thus, Korfman replaces one another in the stratigraphic column, 4, and with the Greek, Roman and Byzantine 7 cultures. It was hard to say whether these changes were only linguistic or cultural too. Greek with the Roman and Balkan cultures undoubtedly differed from the former ones by language. The rest, to which the “Troy of Priam” belonged, can only be assumed.

Key words: Troy, Ilion, Khisarlyk, the Trojan War, Schliemann, Dörpfeld, Blegen, Korfmann, Klein.

References

- Blegen K. Troia i troiantcy. Bogi i geroi goroda-prizraka. Perv. s angl. O. Milova. Moskva, 2004 (s angl. izd. 1963 g.).
Childe V.G. The dawn of European civilisation. London, 1925/1947.
Childe V.G. The Danube in prehistory. Oxford, 1929.
Damgaard P. de Barros, Martiniano R., Kamm J., Moreno-Mayar J.V., et al. The first horse herders and the impact of Early Bronze Age Steppe expansions into Asia. *Science*, 2018, <https://doi.org/10.1126/science.aar7711> 10.1126.

- Dörpfeld W. Troja und Ilion. Athen, 2002, Bd. 1.
- Hajnal I. Troia aus sprachwissenschaftlicher Sicht. *Die Struktur einer Argumentation*. Innsbruck, 2003.
- Iakubovich I.S. Na kakikh iazykakh govorili v Troe? Vzgljad anatolista. *Voprosy iazykovogo rodstva*, 2017, no. 16 (2), pp. 193-215.
- Kalicz N. Die Badener (Peceler) Kultur und Anatolian. Budapest, 1962.
- Klein L.S. Korreliatsiia imen v Iliade. *Tezisy dokladov soveshchaniia "Kompleksnye metody v izuchenii istorii s drevneishikh vremen do nashikh dnei"*, fevral 1985 g. Moskva, 1984a, pp. 122-123.
- Klein L.S. Naidena li Troia? *Tezisy Vsesoiuznoi avtorsko-chitatelskoi konferentsii VDI*. Moskva, 1984b, pp. 26-27.
- Klein L.S. Anatomii Iliady. Sankt-Peterburg, 1998.
- Klein L.S. Katalog korablei: Struktura i stratigrafiia. *Stratum plus*. Sankt-Peterburg; Kishinev; Odessa, 2000, no. 3, pp. 17-51.
- Klein L.S. Drevnie migratsii i proiskhozhdenie indoevropskikh narodov. Sankt-Peterburg, 2007 [kompiuternyi chernovik redaktiruemoi knigi, pronikshii v set bez voli avtora i bez illiustratsii. Kniga byla zaplanirovana k vykhodu posle 2010 g.], <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3559981>; <http://mirknig.com/2011/05/06/drevnie-migratsii-i-proishozhdenie-indoevropskikh-narodov.html>
- Klein L.S. Vremia kentavrov. Stepnaia prarodina ariev i grekov. Sankt-Peterburg, 2010.
- Klein L.S. Proiskhozhdenie indoevropcey i arkheologiya. Kultury stepnoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevneishimi tsivilizatsiyami. *Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia M.P. Griaznova*. Sankt-Peterburg, 2012, vol. 2, pp. 25-34.
- Klein L.S. Vremia v arkheologii. Sankt-Peterburg, 2014a.
- Klein L.S. Rasshifrovannaya Iliada. Sankt-Peterburg, 2014b.
- Klein L.S. Struktura "Kataloga korablei" i formirovanie gomerovskogo eposa. *Zbirnik naukovikh prac Ellinika*. Kyiv, 2014v, no. 298, part 1, pp. 4-15.
- Korfmann M. Troja in the light of new research. Trier, 2003.
- Korfmann M. Troja im Lichte der neuen Forschungsergebnisse. Trier, 2004.
- Korfmann Manfred O. (ed.). Troia. Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft. Mainz 2006.
- Korfmann V. und Mannsperger D. Troia. Ein historischer Überblick. Stuttgart, 1998.
- Mellaart J.B. The end of the Early Bronze Age in the Anatolia and the Aegean. *American Journal of Archaeology*. 1958, no. 62, pp. 9-33.
- Mellaart J.B. Anatolia and the Indo-Europeans. *Journal of Indo-European Studies*. 1981, vol. 9, pp. 145-149.
- Starke F. Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend. *Studia Troica*, 1997, no. 7, ss. 447-487.
- Watkins C. The Language of the Trojans. *Troy and the Trojan War: a Symposium held at Bryn Mawr College, October 1984* (ed. M.J. Mellink). Bryn Mawr, 1986, pp. 45-62.
- Watkins C. How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics. Oxford, 1995.

Л.Л. Залізник *

НАДЧОРНОМОРСЬКІ ІНДОЄВРОПЕЙЦІ В ТРОЇ

У статті за даними археології та індоєвропеїстики висвітлюються зв'язки стародавніх народів Малої Азії, зокрема й тих, що мешкали в легендарній Трої, з Північним Надчорномор'ям.

Ключові слова: Троя, Північне Надчорномор'я, Мала Азія, індоєвропейці, анатолійська мовна група, хетолувійці, фрігійці, вірмени, греки, кіммерійці, скіфи.

Відкрита у другій половині XIX ст. Генріхом Шліманом Троя — видатна пам'ятка археології світового значення, оскільки є безцінним джерелом інформації про стародавню історію Східного Середземномор'я. Значний обсяг знань про стародавні народи Малої Азії, зокрема Троади, отримано завдяки індоєвропеїстиці — палеоетнологічній дисципліні, що вивчає витоки та шляхи розселення народів індоєвропейської (далі ІЄ) мовної сім'ї на основі комплексного аналізу даних археології, мовознавства, фольклору, антропології, генетики, письмових джерел. Одна з тринадцяти гілок ІЄ сім'ї народів носить назву анатолійської, оскільки етноси, що до неї входять (хети, палайці, лувійці та їхні нащадки карійці, лікійці, пісідійці, кілійці) у III—I тис. до н. е. мешкали в Анатолії або Малій Азії. Однак їхні пращури прийшли в регіон із заходу, з Подунав'я, де формувалися у IV тис. до н. е. під впливом енеолітичних степовиків-мігрантів із Північно-Західного Надчорномор'я. Сліди інвазії згаданих хетів, палайців, лувійців, а також фрігійців та вірмен з Балкан в Малу Азію простежені у численних культурних шарах Трої.

Зв'язки Надчорномор'я та Малої Азії за даними археології та індоєвропеїстики

Джерела згаданих палеоісторичних дисциплін переконливо свідчать про давні зв'язки Надчорномор'я з Малою Азією взагалі та з Троєю

зокрема. Археологічно ці зв'язки простежуються з доісторичних часів неолітизації Європи. Як відомо, поширення навичок відтворювального господарства на Європейський континент відбувалося з кінця VIII до IV тис. до н. е. в режимі колонізації найдавнішими землеробами Малої Азії спочатку Балканського півострова, а потім через Подунав'я усієї Центральної Європи, зокрема й Південно-Західної України (рис. 1).

Археологічно фіксується чотири основні хвилі неолітичних колоністів з Малої Азії та Балкан (Залізник 1995, с. 12; 1998, с. 231—235; 1999, с. 89, 90; 2006б, с. 3—18; 2016, с. 14—20), які несучи аборигенам Європи перші навички землеробства та скотарства, докотилися до Правобережної України:

1. Гребениківська VII—VI тис. до н. е.
2. Кришська середини VI тис. до н. е.
3. Лінійно-стрічкової кераміки другої половини VI тис. до н. е.
4. Трипільська V—IV тис. до н. е.

На межі IV—III тис. до н. е. просування балкано-дунайських неолітичних колоністів на північ у середовище місцевих мисливських племен змінилося зворотним рухом аборигеного населення Європи — розселенням ІЄ народів. Якщо рушійною силою неолітичної колонізації Європи було мотичне землеробство, то двигуном ІЄ експансії стали ранні форми скотарства (Залізник 1998, с. 272; 2012, с. 209—268). Експансія ІЄ скотарів у VI—II тис. до н. е. набула форми своєрідної реконквісти — інвазії аборигенів Європи на раніше колонізовані землеробами Східного Середземномор'я території, зокрема і на Балкани та у Малу Азію.

ІЄ народи розселялися з двох центрів етногенезу, які локалізуються на півночі Центральної Європи та у Надчорномор'ї (рис. 2). Археологічні матеріали свідчать, що саме з Надчорномор'я відбувався рух ІЄ населення на Нижній Дунай, Балкани і далі в Малу Азію. Численні культурні шари Трої, що лежать в основі археологічної періодизації Малої Азії та Балкан, зберігають яскраві сліди втор-

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, zaliznyakl@ukr.net

Рис. 1. Розселення найдавніших неолітичних землеробів Європи у VII—V тис. до н. е.

гнення з Балканського півострова войовничих ІЄ племен — хетів, палайців, лувійців, вірмен, фрігійців, витоки яких тією чи іншою мірою пов'язані з Надчорномор'ям.

Як відомо, розкопана Генріхом Шліманом на горі Гісарлик Троя була заснована на початку III тис. до н. е. Сліди руйнацій у шарах II, III (2500—2280 BC) пов'язують з навалою хетів та палайців з Балкан, а руїни IV шару Трої (2280—2100 BC) — з приходом лувійців (Клейн 2010, с. 91). Саме у II шарі Г. Шліман знайшов знаменитий «скарб Пріама».

Споріднені ІЄ мови хетів, палайців, лувійців відомі з клинописних текстів на численних глиняних табличках, добутих Гуго Вінклером у 1906 р. під час розкопок столиці Хетського царства міста Хатуса. Написи з Хатуси були дешифровані у 1914 р. чехом Б. Грозним та ідентифіковані як індоєвропейські. Серед маси ділових та ритуальних текстів хетською (несийською) мовою знайдені менш численні пам'ятки спорідненими хетській палайською та лувійською мовами, а також неіндоєвропейською хаттською. Автохтони Малої Азії хати у III тис. до н. е. були завойовані хето-лувійцями, але вплинули на мову індоєвропейських завойовників.

Аналіз численних хето-лувійських текстів з Хатуси дозволив лінгвістам зробити висновки про їх архаїзм у межах ІЄ мовної сім'ї. Це

дало підстави вважати, що хето-лувійці першими відокремилися від ІЄ прамови не пізніше IV тис. до н. е. (Конча 2016, с. 156). Враховуючи сказане, Ю.В. Павленко (1994, с. 76, 80) проголосив пращурами хето-лувійців племена виділеної Д.Я. Телегіним (1973) середньостогівської культури Надчорномор'я. На думку Д.Я. Телегіна (1990, с. 12), середньостогівці у IV тис. до н. е. просунулися у Подунав'я зі сходу степовим коридором через Буджак.

Однак Л.С. Клейн навів переконливі дані, що пращурами хето-лувійців були не середньостогівці, а людність баденської культури Подунав'я кінця IV тис. до н. е. (Клейн 2010, с. 84—88). На користь цього свідчать прямі паралелі матеріалам з II та III шарів Трої серед старожитностей Бадена: шліфовані бойові молоти та булави з каменю, будівлі мегаронного типу, характерна кераміка, зокрема своєрідні лицеві урни. На формування Бадена вплинула культура Чорнавода I Нижнього Подунав'я, що на думку румунських дослідників (Dumitrescu 1983, с. 126), генетично пов'язана з енеолітом степового Надчорномор'я, зокрема носіями нижньомихайлівських традицій. Таким чином, хето-лувійці Малої Азії, що залишили II—VII шари Трої опосередковано через культури Чорнавода I та Баден, пов'язані зі степовиками Надчорномор'я IV тис. до н. е.

Переконливим аргументом генетичних зв'язків хето-лувійців з Надчорномор'ям є виявлені лінгвістами в мові останніх виразні сліди тісних контактів на ранніх етапах їх формування з народами арійської (індо-іранської) групи ІЄ мов. А пращурами останніх, на думку переважної більшості фахівців, була людність ямної та катакомбної культур надчорноморських степів IV—II тис. до н. е. (Клейн 2010, с. 127, 161, 162, 463). Отже, предки згаданих стародавніх народів Малої Азії свого часу мешкали у Північному Надчорномор'ї або десь поблизу від нього, оскільки саме тут мешкали носії арійських діалектів ямники та катакомбники. До речі, аналогічні сліди контактів з індо-іранцями виявлені в мовах інших ІЄ народів Малої Азії, що полишили сліди в культурних шарах Трої — греків, фракійців, фрігійців, вірмен. Тобто пращури останніх (як і хето-лувійців) також раніше жили у Надчорномор'ї чи десь поблизу від нього, де контактували з ямниками та катакомбниками.

Троя VI, VIIa шарів (2100—1200 BC) співіснувала з Хетським царством (1800—1200 BC). Падіння Трої Гомера (шар VIIa) та Хетської держави сталося приблизно в один час — близь-

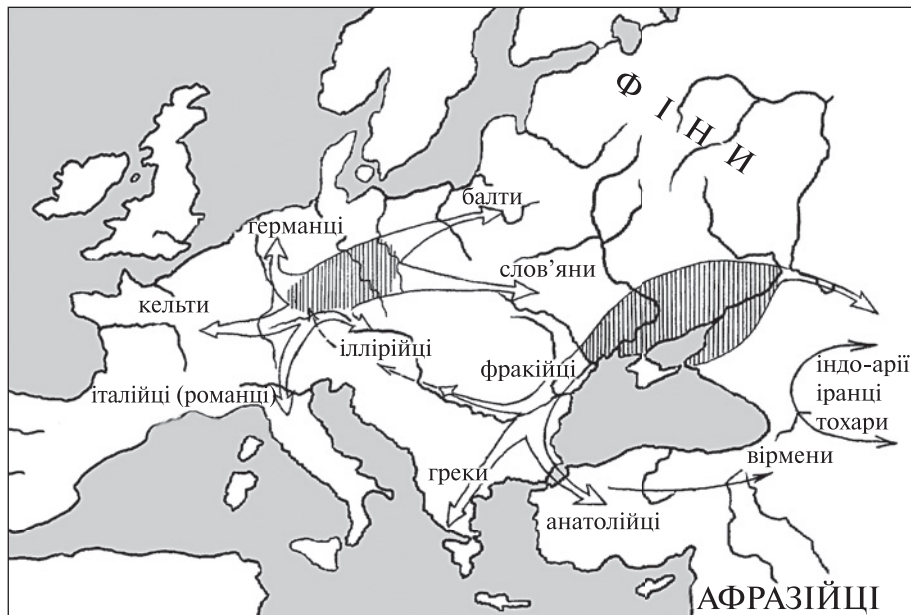

Рис. 2. Розселення індоєвропейців із двох центрів етногенезу у IV—II тис. до н. е.

ко 1200 BC, і пов'язується з відомою за єгипетськими джерелами навалою народів моря. На думку одних вчених, саме ця навала спричинила падіння Трої та Хетського царства. Інші, навпаки, вважають, що розвал імперії хетів спричинив рух войовничих племен на південь. На думку більшості дослідників, цей рух зародився на Нижньому Дунаї, однак серед народів моря схоже були й степовики з Надчорномор'я.

Переконливі археологічні докази участі населення Північно-Західного Надчорномор'я у навалі народів моря на Грецію, Крит, Малу Азію, Сирію зібрав В.І. Ключко (1990, с. 10—17). Маються на увазі носії сабатинівської культури, які в XIV—XII ст. до н. е. мешкали у степах між Нижнім Дніпром та Дунаєм. Притаманні пам'яткам Надчорномор'я наконечники списів дрімалівського типу, кинджали красномазяцького типу, дволопатеві наконечники стріл (рис. 3), рештки круглих дерев'яних щитів тощо знайдені в археологічних шарах, пов'язаних із індоєвропейською навалою у Малій Азії (Троя), Сирії (Угарит), на Криті, Родосі, Кіпрі, у материковій Греції (Ключко 1990, с. 10—17; Залізняк 1994, с. 109, 110; 1999, рис. 47, 48).

З аналогічними круглими щитами, списками і короткими мечами зображені воїни народів моря на рельєфах із Луксору (Єгипет) (рис. 4). Ця зброя не має аналогій серед зброї Близького Сходу, але дуже типова для Північного Надчорномор'я кінця II тис. до н. е. Тут знайдено не лише готові вироби, а й ливарні форми для їх виготовлення. Короткі дволопатеві мечі красномазяцького типу мають дуже давню істо-

рію у Північному Надчорномор'ї: їх прототи-пи знайдено в похованнях надчорноморських скотарів першої половини II тис. до н. е.

У результаті грандіозної міграції народів моря зброя північнонадчорноморських типів опинилася на о. Сардинія. Тут знайдено бронзові статуєтки воїнів із круглими щитами та короткими дволопатеви-ми мечами, аналогічні відкритим у похованні біля с. Борисівка на Одещині (Ключко 1990, с. 16) (рис. 5).

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що у навалі народів моря на Грецію, Малу Азію, Палестину та інші регіони Середземномор'я брали участь племена сабатинівської культури Північного Надчорномор'я.

Варто згадати ще один яскравий епізод проникнення войовничих степовиків Північного Надчорномор'я далеко на південь. Він пов'язаний із поширенням конярства та бойових колісниць. Найдавніші колісники, що датуються близько 2000 р. до н. е., відомі з могильника Синташта на Південному Уралі (Генинг і др. 1992) (рис. 6). Вони супроводжувалися похованнями пари упряжних коней з характерними псаліями дископодібної форми з шипами. Пізніше на початку II тис. до н. е. бойові колісники зі схожими дископодібними псаліями із шипами поширилися у бабинській (багатоваликовій) культурі півдня України. А у першій половині II тис. до н. е. колісники з кінською упряжжю з аналогічними псаліями були принесені з півночі на Балкани ахейськими греками. Дископодібні псалії синташтинського типу були знайдені відкривачем Трої Генрі-

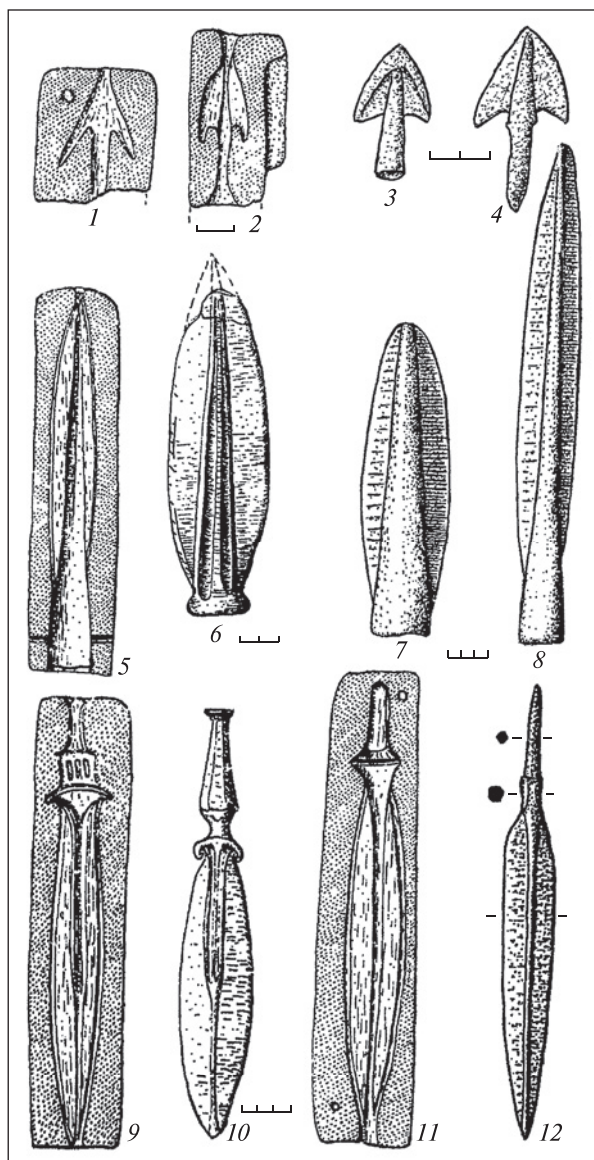

Рис. 3. Наконечники стріл: 1 — Херсон; 2 — Слободка; 3 — Родос; 4 — Троя. Наконечники списів дрімайлівського типу: 5 — Новокиївська ливарня; 6 — Гребені; 7, 8 — Кіпр, Енкомі. Мечі красномаяцького типу: 9 — Красномаяцька майстерня; 10 — Інгульський скарб; 11 — Заградівка; 12 — Угарит (Сирія) (Клочко 1990)

хом Шліманом в елітних похованнях у знаменитих шахтних гробницях Мікен.

На разючу подібність поховального обряду та матеріальної культури бабинської культури та шахтних гробниць Мікен першою звернула увагу С.С. Березанська (1986, с. 38). Крім псаліїв їх поєднують глибокі поховальні ями, обкладені та перекриті камінням або колодами, сліди тризни, поховання коней, позиція скелетів, крем'яні стріли з виїмками в основі, випрямлювачі древок стріл, характерні бронзові наконечники списів з розіmkнутими втулками. На користь походження поховань із Надчорномор'я, на думку Д. Маккая та

Рис. 4. Давньоєгипетські рельєфи із зображенням народів моря, озброєних мечами красномаяцького типу, списами та круглими щитами: 1 — Луксор; 2 — Міднет-Хабу (Клочко 1990, с. 14)

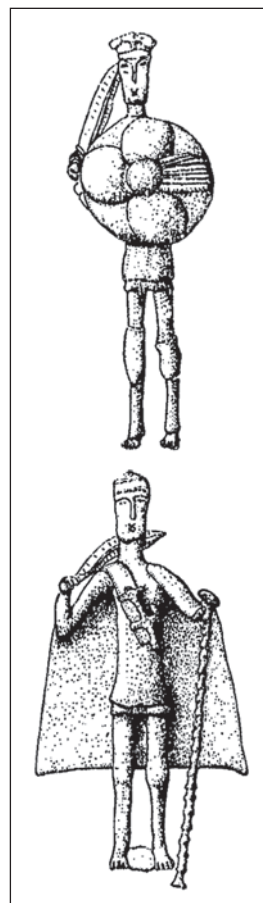

Рис. 5. Бронзові статуетки з о. Сардинія. Воїни «народів моря» зі щитами та мечами, аналогічними знайденим біля с. Борисівки на Одещині (Клочко 1990, с. 16)

Л.С. Клейна (2010, с. 63—70), також свідчать характерні елементи степового поховального обряду — вохра, курганні кромлехи, антропоморфні стели, а також міцна північноєвропейна статура скелетів з мікенських шахтних гробниць (Маккай 2000, р. 34, 41; Клейн 2010,

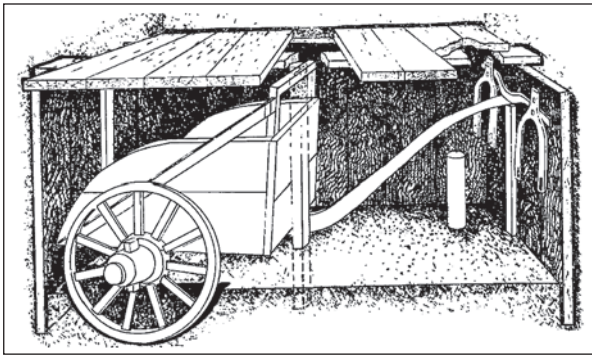

Рис. 6. Бойова колісниця з могильника Синташта на Південному Уралі (Генінг та ін. 1992, с. 205)

с. 68). З іншого боку поховальні ритуали та матеріальна культура бабинців мають прямі паралелі в могильнику Синташта на Південному Уралі (Генінг та др. 1992). Сказане переконливо свідчить про причетність бабинського населення степового Надчорномор'я до ахейської інвазії на Балкани у XVII ст. до н. е. (рис. 7).

Археологічним відповідником гомерівської Трої на сьогодні визнано шар Троя VIIa, верхньою межею якого є сліди пожежі 1200 р. до н. е. Вважається, що на початок Троянської війни офіційною мовою міста була лувійська. Наступна Троя VIIb (1200—900 рр. до н. е.), що постала на руїнах гомерівської, вже говорила фрігійською (Клейн 2010, с. 147).

Авторитетні дослідники І.М. Дьяконов та Л.С. Клейн (2010, с. 158—161) вважають, що гомерівську Трою зруйнували не ахейські греки, а войовничі племена «мушків» асирійських джерел, які були прашурами фрігійців та вірмен. Адже згарище 1200 р. до н. е. у Трої перекрите шаром, що містить не старожитності ахейських греків, а кераміку та предмети побуту властиві мешканцям північного сходу Балкан (Фракії), звідки прийшли в Малу Азію прашури вірмен та фрігійців. Мова останніх споріднена і близька до мови фракійців північного сходу Балканського півострова, звідки в часи народів моря за асирійськими текстами рухалися племена «мушків» (Клейн 2010, с. 147).

Як зазначалося, мови згаданих споріднених народів мають сліди контактів з індо-іранцями, а також певні паралелі в грецькій мові. Це дало підстави для висновку, що раніше у IV—III тис. до н. е. їхні спільні прашури мешкали по сусідству у Північно-Західному Надчорномор'ї. Висловлено припущення, що таким спільним прашуrom фракійців, фрігійців, вірмен та греків могла бути людність спільноти Усатово-Чорнавода II Буджака та Добруджі. Отже, до свого легендарного падіння Троя розмовляла

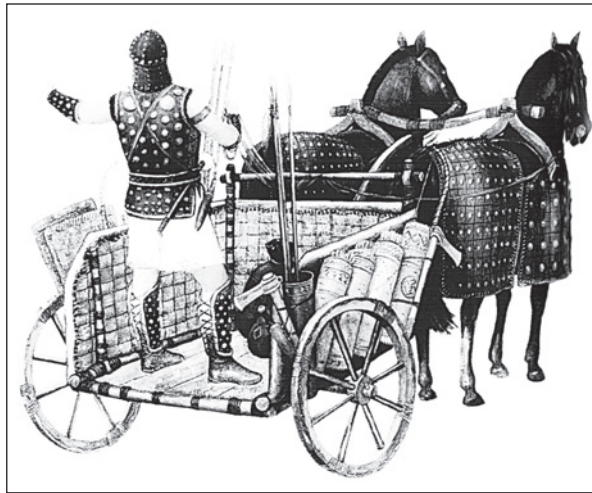

Рис. 7. Бойова колісниця ІЄ степовиків II тис. до н. е. (Акишев, Хабидулина 2011, с. 168)

лувійською, а після — мовою завойовників фрігійців, які прийшли з країни, що пізніше отримала назву Фракії (Клейн 2010, с. 128).

Після хетів у Малій Азії домінують фрігійці, які на початку I тис. до н. е. створили власну державу Фрігію зі столицею Гордіон, названою на честь царя Гордія. Саме він зав'язав упряж колісниці у «гордіїв вузол», який пізніше розрубав мечем Александр Македонський. Син Гордія цар Мідас також став героєм численних грецьких міфів. Зокрема багатство Фрігії пояснювали вмінням Мідаса перетворювати на золото все, до чого він торкався.

Фрігію знищили у 675 р. до н. е. кіммерійці, які прийшли у Малу Азію з українських степів через Кавказ. Столицю Фрігії Гордіон було спалено, а останній цар Мідас покінчив життя самогубством. Рештки фрігійців, за Л.С. Клейном, відійшли на схід у Закавказзя, де брали участь у формуванні вірмен. На руїнах Фрігії кіммерійці заснували власну державу Гаміру, яка проіснувала 70 років до 605 р., коли була знищена новою навалою з Надчорномор'я через Кавказ ранньоскіфських племен. Їх перебування в Анатолії фіксують писемні джерела та наконецьники стріл ранньоскіфських типів, поширені від Кавказу до північних кордонів Єгипту.

Після Троянської війни Троя поступово занепадає, доки не відбудовується іонійськими греками у VIII ст. до н. е., які на той час мирно колонізували Троаду (шар VIII, 750—85 р. до н. е.). Останній IX шар Трої, що датується 85 р. до н. е. — 500 р. н. е., пов'язаний із римським містом Новий Іліон.

Як бачимо, стародавні народи, що так чи інакше мають зв'язок із Північним Надчорномор'ям, грали помітну роль в історії Малої

Азії, зокрема й Трої III—I тис. до н. е. Серед них хетто-лувійці, фригійці, вірмени, греки, племена сабатинівської культури, киммерійці, скіфи. Інформація про них отримана не лише з традиційних письмових та археологічних джерел, але й завдяки зусиллям фахівців з такої комплексної дисципліни як індоєвропеїстика.

Попри те, що переважна більшість індоєвропеїстів світу так чи інакше включають степи та лісостепи України до прабатьківщини ІЄ народів, зазначена дисципліна не стала пріоритетною серед українських вчених. Разом з тим, археологічні матеріали переконливо свідчать про походження кількох етнічних груп індоєвропейців саме з півдня України. Зокрема серед них є і стародавні народи Малої Азії — хети, лувійці, палайці, греки, фракійці, фригійці, вірмени, пращури яких полишили сліди свого перебування в Трої.

Проблеми походження ІЄ народів Малої Азії, далекі до остаточного розв'язання. Їх вирішення залежить не лише від успіхів археології, але й такої комплексної дисципліни як індоєвропеїстика.

Акишев К.А., Хабидулина М.К. Древности Астаны: городище Бозок. Астана, 2011.

Березанская С.С. Культура многослойной керамики. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986, с. 5—43.

Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. Челябинск, 1992.

Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України. *Археологія*. 1995, № 4, с. 3—16.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. Київ, 1998.

Залізняк Л.Л. Первісна історія України. Київ, 1999.

Залізняк Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля. *Археологія*. 2006, № 4, с. 3—18.

Залізняк Л.Л. Стародавня історія України. Київ, 2012.

Залізняк Л.Л. Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. *Археологія*. 2016, № 3, с. 3—18.

Клейн Л.С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. Санкт-Петербург, 2010.

Клочко В.І. Народи моря та Північне Причорномор'я. *Археологія*. 1990, № 1, с. 10—17.

Конча С.В. Індоєвропейці: пізнання доісторії. Київ, 1997.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ, 1973.

Телегін Д.Я. Степное Поднепровье и нижнее Подунавье в неолите—энеолите. *Каменный век на территории Украины*. Киев, 1990, с. 6—17.

Dumitrescu V. Epoca neolitică și eneolitică. *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie* (ed. V. Dumitrescu, A. Bolomei, F. Mogosanu). Bucarest, 1983, s. 56—129.

Makkay J. The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Northeast. Budapest, 2000.

Надійшла 26.06.2018

Л.Л. Залізняк

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом археологии каменного века
Института археологии НАН Украины

ПРИЧЕРНОМОРСКИЕ ИНДОЕВРОПЕЙЦЫ В ТРОЕ

Статья содержит текст выступления автора на конференции «Троянские чтения», которая состоялась в Киеве 30 мая 2018 г. Освещаются вопросы связи древнего населения Малой Азии с Северным Причерноморьем по данным археологии, а также индоевропеистики.

Нижние слои Трои содержат следы нескольких инвазий с Балкан народов анатолийской группы языков индоевропейцев (хеттов, палайцев, лувийцев), а также предков фригийцев и армян. Они формировались в Подунавье в IV тыс. до н. э. под влиянием энеолитических степняков-мигрантов из Северо-Западного Причерноморья. Движение хетто-лувийцев с Балкан в Малую Азию в III тыс. до н. э. было частью грандиозного расселения индоевропейских племен в энеолите-бронзе с двух центров индоевропеизации Европы — Центральноевропейского и Причерноморского.

Падение Трои Гомера (слой VIIa) совпадает во времени с нашествием народов моря и гибелью Хеттского царства (около 1200 г. до н. э.). По мнению И. Дьяконова и Л. Клейна ведущую роль в падении Трои и распаде Хеттской империи сыграли не ахейские греки, а предки фригийцев и армян, воинствующие «мушки» ассирийских источников. Во время нашествия народов моря они пришли в Малую Азию с запада, с Балкан. Начало формирования упомянутых этносов связывают с Нижним Дунаем и Северо-Западным Причерноморьем, в частности, с населением культуры Усатово-Чернавода II. Следы контактов родственных языков фракийцев, фригийцев, армян, греков с индо-иранцами также связывают их с Северным Причерноморьем. Ведь именно здесь подавляющее большинство индоевропеистов помещают родину индо-иранцев, предками которых считают носителей ямной и катакомбной культур.

Археологические и письменные источники свидетельствуют об участии в древней истории Малой Азии еще трех народов степного Причерноморья — племен сабадиновской культуры, киммерийцев и скифов. Сабатиновцы, похоже, приняли участие в нашествии народов моря, о чем свидетельствуют находки на Ближнем Востоке бронзового оружия, характерного для финальной бронзы Причерноморья. Киммерийцы в 675 г. до н. э. разруши-

ли державу Фригию со столицей Гордион и основали государство Гамира. Последнее уничтожили в 605 г. до н. э. скифы, которые пришли в Малую Азию, как и киммерийцы, через Кавказ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Троя, Северное Причерноморье, Малая Азия, индоевропейцы, анатолийская языковая группа, хетто-лувийцы, фригийцы, армяне.

Leonid L. Zalizniak

Dr. hab., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

NORTH PONTIC INDO-EUROPEANS IN TROY

The paper contains the text of author's lecture at the conference "Trojan colloquium" which took place in Kyiv in May, 30th, 2018. The questions of connections between ancient Asia Minor population and North Pontic region are considered on the base of archaeological sources and Indo-European studies.

The lower Troy layers contain the traces of several invasions of Anatolian group of Indo-European peoples from the Balkans (the Hittites, Palayans, Luwians) and also the Phrygian and Armenian ancestors. They had been formed in the Danube River region in the 4th millennium BCE under the influence of Chalcolithic migrants from the North-Western Pontic region. Migration of the Hittites-Luwians from Balkans to Asia Minor in the 3rd millennium BCE was a part of great spread of Indo-European tribes in the Chalcolithic-Bronze Era from two centers of Indo-European ethno-genesis which situated in the north of Central Europe and in the North Pontic region.

The fall of Homer's Troy (layer VIIa) clashes with the invasion of "sea people" and the destruction of the Hittite Kingdom (about 1200 BCE). A leading role, in opinion of I. Diakonov and L. Klein, in Troy's fall and in the Hittite Empire disintegration was played not by Mycenaean Greeks, but by Phrygian and Armenian ancestors, militant "musk" of the Assyrian sources. During the invasion of "Sea Peoples" they came to Asia Minor from the West — from the Balkans. The beginning of the mentioned ethnic groups formation was linked with the Lower Danube and the North-Western Pontic region, in particular, with Usatovo-Chornavoda II cultures population. Traces of the contacts of native languages: Thracian, Phrygian, Armenian, Greek with the Indo-Iranians bind them to Northern Pontic region. Just here the majority of researchers place the Indo-Iranian motherland, the ancestors of whom they consider the Yamna and Catacomb cultures population.

Archaeological and literary sources testify the participating in the Asia Minor ancient history of three more peoples from the North Pontic Steppe — Sabatinovka culture tribes, Cimmerians and Scythians. "Sabatinians" apparently took part in the invasion of "Sea Peoples" which is proved by finds of bronze weapons, typical for the final Bronze Age of the North Pontic region, at the Middle East territory. Cimmerians in 675 BCE destroyed the Phrygian state with the capital of Gordion and founded the Gammira state. The latter was destroyed in 605 BCE by Scythians who had come to Asia Minor, as well as the Cimmerians, through the Caucasus.

К е y w o r d s: Troy, Northern Pontic region, Asia Minor, Indo-Europeans, Anatolian language group, Hittites-Luwians, Phrygians, Armenians.

References

- Akishev K.A., Khabdulina M.K. *Drevnosti Astany: gorodishche Bozok*. Astana, 2011.
- Berezanskaia S.S. *Kultura mnogovalikovo keramiki. Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv, 1986, pp. 5-43.
- Dumitrescu V. *Epoque neolithique et eneolithique. VI. Dumitrescu, A. Bolomei, F. Mogosanu. Esquisse d'une prehistoire de la Roumanie*. Bucurest, 1983, pp. 56-129.
- Gening V. F., Zdanovich G. B., Gening V. V. *Sintashta. Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhstanskikh stepei*. Cheliabinsk, 1992.
- Klein L.S. *Vremia kentavrov. Stepnaia prarodina grekov i ariev*. Sankt-Peterburg, 2010.
- Klochko V.I. *Narody moria ta Pivnichne Prychornomoria. Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 10-17.
- Koncha S.V. *Indoevropeitsi: piznannia doistorii*. Kyiv, 1997.
- Makkay J. *The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Northeast*. Budapest, 2000.
- Pavlenko Yu.V. *Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti*. Kyiv, 1994.
- Telehin D.Ya. *Serednostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv, 1973.
- Telegin D.Ia. *Stepnoe Podneprove i nizhnee Podunave v neolite - eneolite. Kamennyi vek na territorii Ukrainy*. Kyiv, 1990, pp. 6-17.
- Zalizniak L.L. *Narysy starodavnoi istorii Ukrainy*. Kyiv, 1994.
- Zalizniak L.L. *Piznii mezolit Ukrainy. Arkheolohiia*. 1995, no. 4, pp. 3-16.
- Zalizniak L.L. *Peredistoriia Ukrainy X-V tys. do n.e.* Kyiv, 1998.
- Zalizniak L.L. *Pervisna istoriia Ukrainy*. Kyiv, 1999.
- Zalizniak L.L. *Hrebenyivska mezolitychna kultura: pokhodzhennia, khronolohiia, istorychna dolia. Arkheolohiia*. 2006, no. 4, pp. 3-18.
- Zalizniak L.L. *Starodavnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2012.
- Zalizniak L.L. *Mezolitychni vytohy pershykh indoevropeiskikh kultur Yevropy za danymy arkheolohii. Arkheolohiia*. 2016, no. 3, pp. 3-18.

К.В. Горбенко *

ПОСУД ДІЛЯНКИ «ЦИТАДЕЛЬ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД¹

У статті розглядається кераміка, що зафіксована в приміщеннях «цитаделі» городища доби пізньої бронзи Дикий Сад у м. Миколаїв. Аналізуються групи керамічного посуду, що розподілені на види, типи та варіанти. Встановлено, що переважають посудини закритого типу (горщики) та відкритого типу (миски). У хронологічному аспекті посуд з території «цитаделі» належить до початкового етапу формування білозерської археологічної культури.

К л ю ч о в і с л о в а: городище Дикий Сад, м. Миколаїв, «цитадель», доба пізньої бронзи, білозерська культура, керамічний посуд, культовий посуд.

Городище Дикий Сад розташоване на рівному плато у місці злиття річок Південний Буг та Інгул, історичному центрі сучасного м. Миколаїв. У плані городище має форму овалу, витягнутого вздовж осі Пд-Сх—Пн-Зх. (рис. 1) і займало високий мис стрімчастого краю плато лівого берега р. Інгул. Мис з боку степу захищався ярами і двома ровами між ними. За конструктивними особливостями городище можна розподілити на три частини: огорожена ровом «цитадель», «передмістя» і «посад», який розташовувався за зовнішнім ровом (рис. 1). Споруди розмішувалися рядами уздовж р. Інгул та практично примикали один до одного, створюючи єдиний комплекс. Загальна площа городища сягає понад 4,0 га (Горбенко 2016, с. 19—32).

Станом на 2018 р. розкопано приблизно 7 400 м² площі Дикого Саду (50 археологічних об'єктів). Серед них — 40 приміщень з прилеглими дворовими майданчиками; три господарські ями за межами приміщень «передмістя» (дві ями біля приміщення 1 та одна яма біля приміщення 15); рів навколо «цитаделі» та рів навколо усього городища; майданчик уздовж рову

цитаделі із залишками оборонних конструкцій; ритуально-культовий пандус; центральний майданчик «цитаделі», центральний майданчик дальнього «передмістя» — 21 яма господарського та ритуального призначення. Ями розташовувалися на рівному майданчику між будинками, утворюючи своєрідну центральну господарську площу «передмістя». У них були зафіксовані залишки керамічного посуду, кістки тварин і риби, залишки обвуглених зернят проса звичайного, ячменю, пшениці, культурного винограду і деревного вугілля. Одна яма господарського призначення розташовувалася за зовнішнім ровом (Горбенко 2018, с. 6—20).

Історія дослідження городища

Першовідкривачем городища можна вважати миколаївського археолога і краєзнавця Феодосія Тимофійовича Камінського (1888—1978 рр.), який у 1923—1929 р. очолював Миколаївський історико-археологічний музей.

У серпні 1927 р. Ф.Т. Камінський звернув увагу на уламки керамічного посуду, кістки тварин, що вимивались дощами на місці стародавнього яру. Згідно звіту дослідника перші матеріальні свідчення існування стародавнього археологічного об'єкта в уроч. Дикий сад зафіксовано 15 серпня 1927 р. Дотримуючись історичної топоніміки, Феодосій Тимофійович зберіг цю назву для нового археологічного об'єкта — поселення Дикий Сад. Упродовж 1927—1929 р. Ф.Т. Камінський разом з колегами (гурток «Друзі музею») збирали підйомний матеріал з поверхні Дикого Саду: фрагменти керамічного посуду, кам'яні предмети, кістки тварин (Горбенко 2017, с. 9—25).

Найбільш значущою знахідкою першого етапу досліджень стало виявлення великого бронзового клепаного казана (Отрошенко 1998, р. 353—360). Сьогодні, разом з іншими стародавніми артефактами Дикого Саду, казан експонується в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї (Гошко, Агапов, Отрошенко 2018, с. 96—104).

* ГОРБЕНКО Кирило Володимирович — старший викладач кафедри історії та археології історичного факультету Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. ORCID: 0000-0002-0510-3792. dikiysad@ukr.net

¹ Статтю виконано у рамках німецько-українсько-російського проекту № 90216.

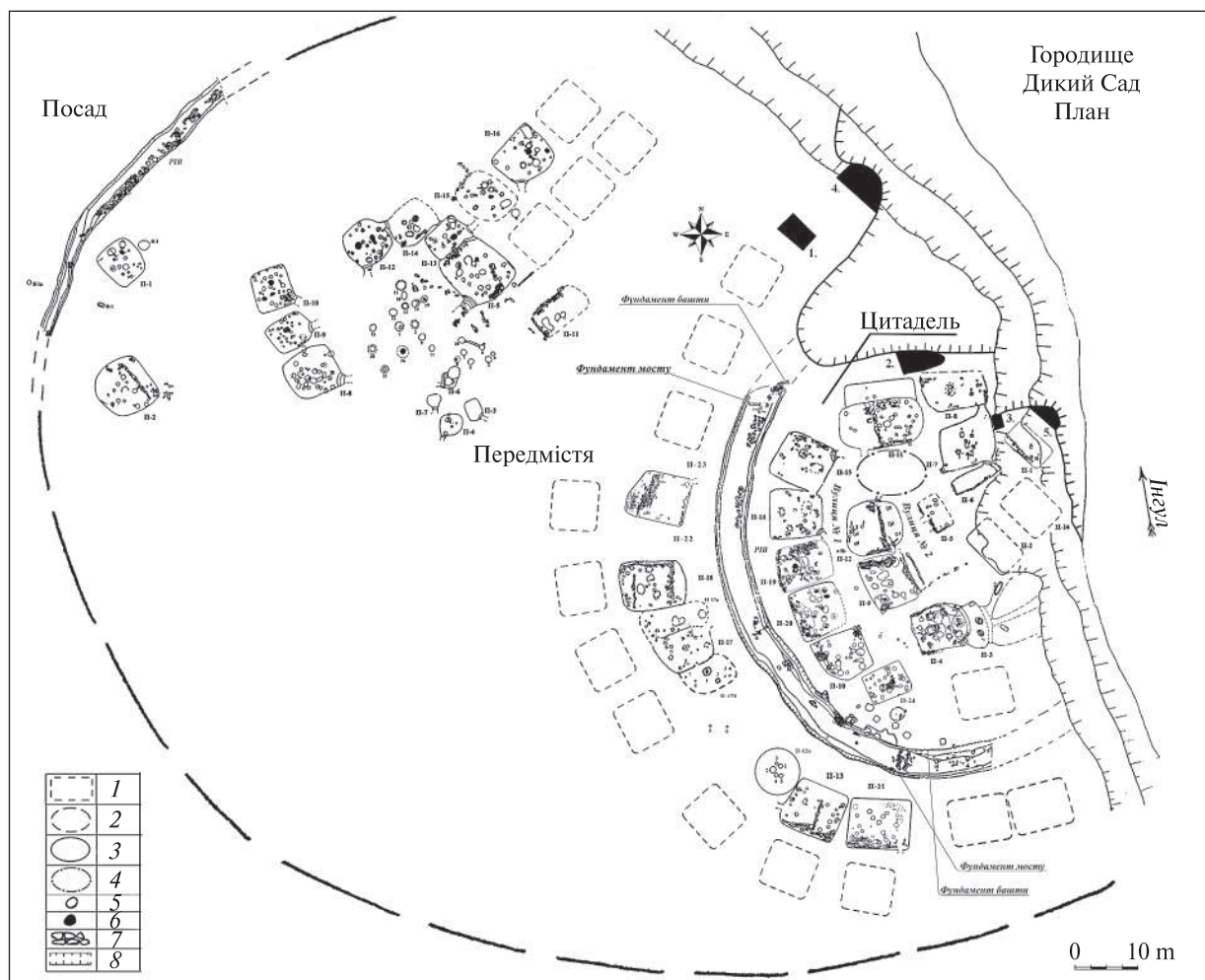

Рис. 1. План городища Дикий Сад: 1 — межі ймовірних об'єктів; 2 — межі поселення; 3 — контури приміщень; 4 — центральна площа; 5 — ями; 6 — кострища; 7 — кам'яні кладки; 8 — рів

Другий етап досліджень городища пов'язаний з роботою в 1956 р. Причорноморської археологічної експедиції Київського державного університету імені Т.Г. Шевченко. Керував експедицією Лазар Мойсейович Славін (1906—1971 рр.), а розкопками Дикого Саду — Олександр Михайлович Мальований (1921—2001 рр.). Експедиція зафіксувала залишки кам'яних фундаментів перших приміщень у північно-східній частині городища.

У другій половині 1950-х рр. збір матеріалів з території Дикого Саду відновив і Ф.Т. Камінський (третій етап досліджень городища). Ці збори підйомного матеріалу (керамічний посуд, бронзовий ніж та шильце, кістки тварин тощо) нічого нового до питання про характер пам'ятки не додали. За Диким Садам закріпилася репутація другорядного, практично повністю знищеного природною ерозією, археологічного об'єкта.

З початку 1990-х р. почався четвертий етап досліджень городища, пов'язаний з ім'ям

Юрія Спиридоновича Гребенникова (1947—2017 рр.). Уявлення про пам'ятку поступово змінилися. Нові артефакти дозволили переглянути культурну приналежність городища (Дикий Сад стали відносити до білозерської археологічної культури), його структуру та характер. Були відкриті нові житлові, господарські та культові об'єкти, значно поповнилася й урізноманітнілась колекція матеріальних предметів (керамічний посуд, предмети з бронзи, кістки, рогу і каменю).

З 1998 р. почався сучасний (п'ятий етап) досліджень Дикого Саду. На території Дикого Саду щорічно експедицією Миколаївського університету під керівництвом автора проводяться повномасштабні розкопки (Gorbenko, Grebennikov 2009, р. 374—389). У результаті досліджень виявлені нові об'єкти: оборонні рови, житлові та господарські приміщення. Зросла колекція артефактів: елементи кінської вуздечки, ливарні форми, різноманітні бронзові, рогові і кістяні предмети (Горбенко

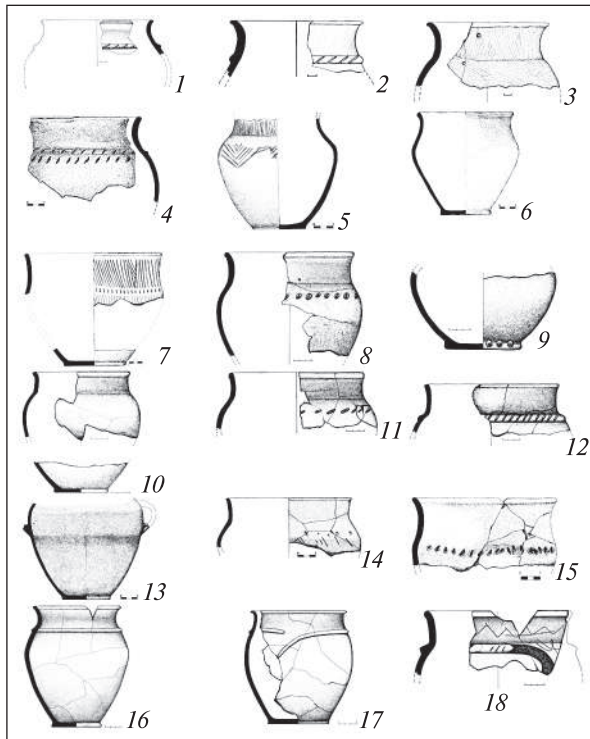

Рис. 2. 1.1.1. Горщики з відігнутими вінцями та дугоподібною у перетині шийкою (тип 1) з найбільшим розширенням у верхній третині тулуба: П-1 (1); П-2 (2, 3); П-4 (4); П-6 (5); П-7 (6, 7); П-9 (8, 9); П-11 (10–14); П-12 (15); П-19 (16), П-20 (17, 18)²

2018, с. 6–20). Проведено комплексні аналізи матеріалів із застосуванням новітніх методів природничих наук (Горбенко, Пашкевич 2010, с. 5–19). Нові дослідження суттєво змінили уявлення про цю пам'ятку і дозволили не тільки по-іншому подивитися на історичний розвиток регіону Степового Побужжя, але й на характер та культурну спадщину усієї білозерської культури Північного Причорномор'я (Отрошенко 2008, с. 5–10)

Предметом же цього дослідження став *лінійний посуд* зі споруд, розташованих на ділянці «А» («цитадель»). Зазначена територія Дикого Саду досліджена майже у повному обсязі та являє собою відокремлену центральну частину усього городища оточену з півдня, заходу та півночі ровом та ярами зі сходу.

На території цитаделі зафіксовано 18 приміщень (1–12; 14–16; 19–20; 24), в яких виявлено понад десять тисяч фрагментів кераміки, котра належить приблизно до 1500 посудин різного призначення. З них відібрано 191 археологічно цілих та частково цілих посудин, що походять з приміщень 1–12, 15, 19, 20, придатних для класифікації за формальними

² Тут і в інших підписах: П — приміщення, в дужках — позиція на рисунку.

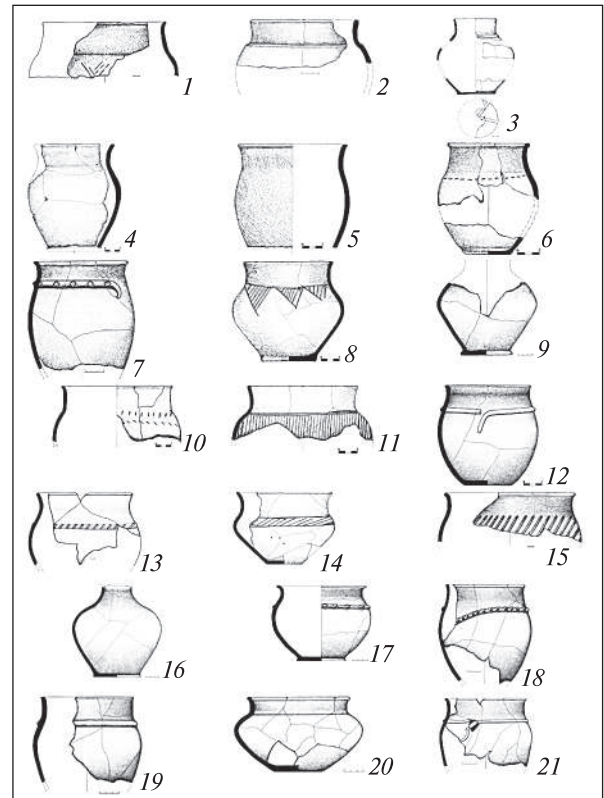

Рис. 3. 1.1.2. Горщики з прямою шийкою, відігнутим вінцем (тип 2) та максимальним розширенням тулуба у середній частині: П-3 (1); П-6 (2); П-7 (3); П-8 (4, 5); П-9 (6, 7); П-10 (8); П-11 (9, 10); П-12 (11, 12); П-15 (13, 14); П-19 (15–17); П-20 (18–21)

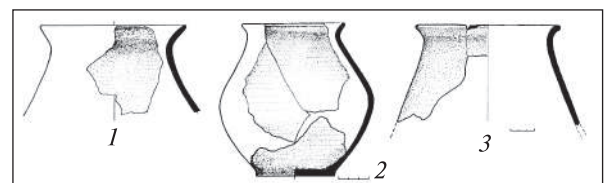

Рис. 4. 1.1.3. Горщики з конусоподібною шийкою (тип 3) та максимальним розширенням тулуба у середній частині: П-4 (1, 2); П-8 (3)

ознаками (рис. 2–14; 16–24). Приміщення 14 зруйноване природною абразією (артефакти відсутні); з приміщення 16 відібрано найбільш інформативний матеріал (два культових горщика); матеріали з приміщення 24 передано в обробку (відібрано один культовий горщик).

Увесь класифікований матеріал розподілено на дві групи: закриті (127 фрагмента) та відкриті (55 фрагмента). Кожна група ділиться на види (посуд закритої групи: горщики, банкоподібні, келихи, черпаки, корчаги; посуд відкритої групи: чаші, миски жаровні), у межах видів виділено типи (типоутворюючою ознакою є форма шийки та вінець). У межах типів виокремлюються варіанти відповідно до форми тулуба (табл. 1; 2). Окрему, спеціальну, гру-

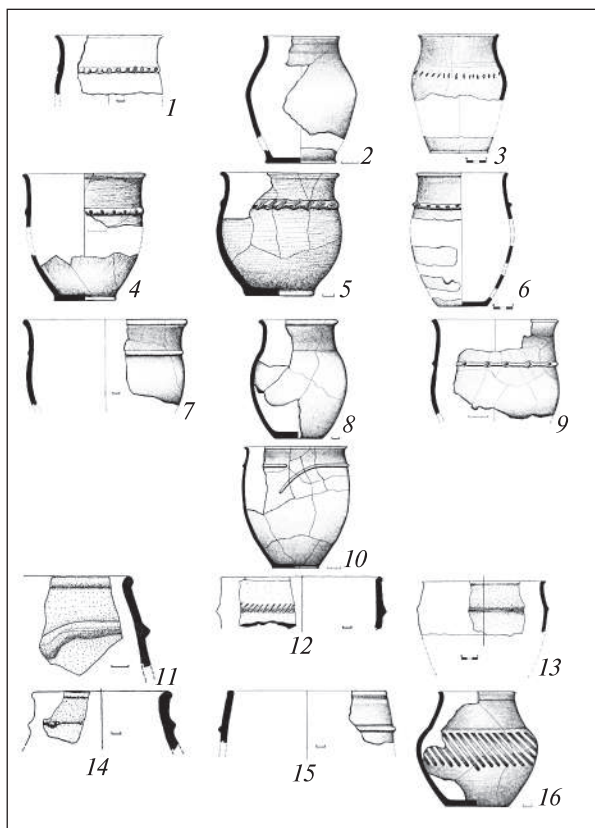

Рис. 5. 1.2.1. Банкоподібні посудини з наміченою шийкою (тип 1): П-4 (1), П-5 (2); П-8 (3); П-9 (4, 5); П-10 (6); П-19 (7–8); П-20 (9, 10). 1.2.2. Банкоподібні посудини з прямою шийкою (тип 2): П-1 (11); П-3 (12, 13); П-4 (14); П-5 (15, 16)

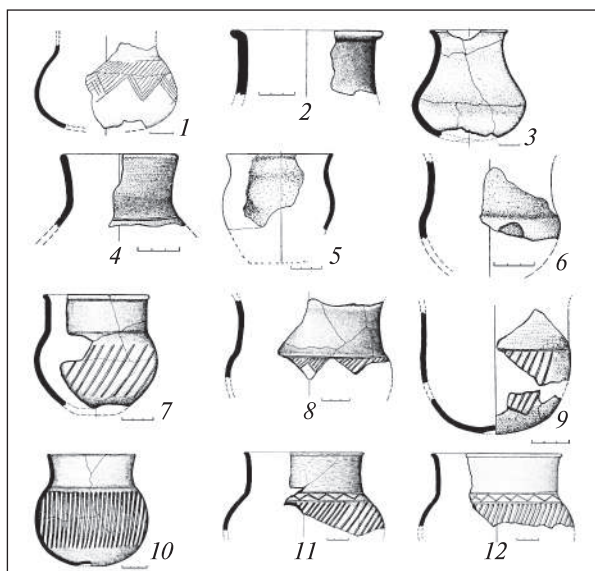

Рис. 6. 1.3.1. Келихи витягнуті з лошінням та без з циліндричною шийкою (тип 1). Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба в нижній частині: П-7 (1); П-9 (2); П-11 (3). Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба в середній частині: П-3 (4); П-4 (5); П-6 (6); П-9 (7, 8); П-10 (9); П-15 (10); П-19 (11); П-20 (12)

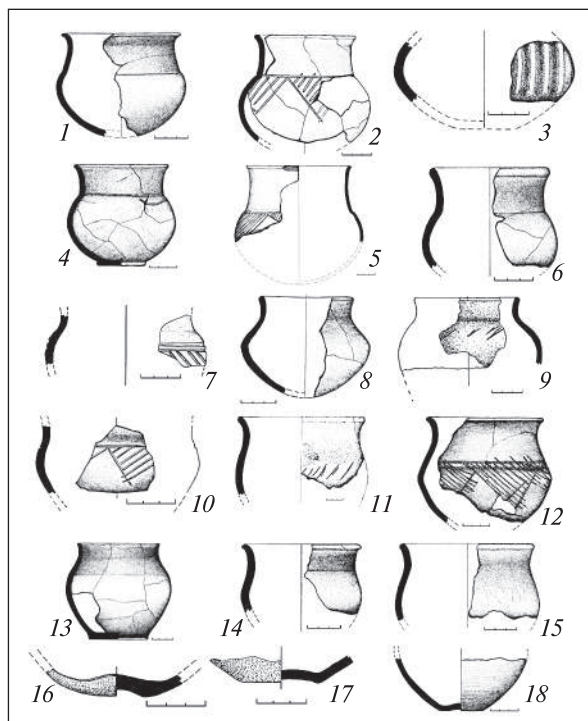

Рис. 7. 1.3.2. Келихи приземкуваті з лошінням та без з циліндричною шийкою (тип 1): П-5 (1); П-8 (2); П-9 (3); П-11 (4); П-12 (5); П-19 (6). Келихи приземкуваті з лошінням та без з дугоподібною шийкою (тип 2): П-1 (16); П-2 (7); П-3 (8, 9); П-4 (фото 13), П-7 (17); П-9 (10, 18); П-11 (11); П-15 (12); П-19 (13, 14); П-20 (15)

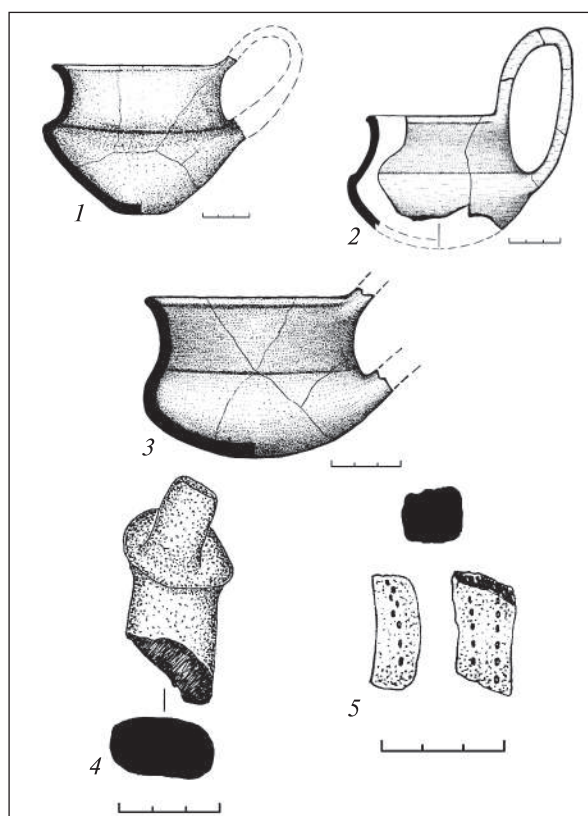

Рис. 8. 1.4. Черпаки (з лошінням та без) з високою дугоподібною шийкою: П-7 (4, 5); П-12 (1); П-20 (2), центральний майданчик (3)

пу сформовано з нестандартного посуду, що умовно віднесено до культового (дев'ять фрагментів) (табл. 3; 4; рис. 15; 25).

Керамічний посуд з приміщень «цитаделі» городища Дикий Сад трапляється у матеріалах більшості відомих поселень та могильників білозерського часу Північно-Західного Причорномор'я та є характерним для білозерської культури (Ванчугов 1990, с. 59—81).

1. Закриті посудини:

1.1.1. Горщики з відігнутими вінцями та дугоподібною у перетині шийкою (тип 1) з найбільшим розширення у верхній третині тулуба, плоским дном із закраїною або без неї. Орнаментовані овальним та округлим вдавленням; пружками з незамкненими кінцями; орнаментованими пружками (косі насічки); прокресленими лініями у формі трикутників. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині — однорідно-

го сірого, коричневого та чорного кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого або чорного кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 22—25 см; діаметр вінець 18—30 см; діаметр тулуба 25—35 см; діаметр донець 9,0—12 см. Представлені 18 фрагментами посудин з приміщень 1, 2, 4, 6, 7, 9, 11, 12, 19, 20 (рис. 2; 16).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Ялпуг, Мирне (Ванчугов 1990, с. 60—68, рис. 17; 21; 23).

1.1.2. Горщики з прямою шийкою, відігнутим вінцем (тип 2) та максимальним розширенням тулуба у середній частині, плоским дном із закраїною або без неї.

Орнаментовані овальним та округлим вдавленням; пружками з незамкненими кінцями; орнаментованими пружками (косі насічки);

Таблиця 1. Закриті посудини

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кіл. екз.	%
1.1.1	горщики	дугоподібна шийка	—	приміщення: 1, 2, 4, 6, 7, 9, 11 (яма 21, 23), 12, 19, 20	18	14,2
1.1.2	горщики	пряма шийка	—	приміщення: 3, 6, 7, 8, 9 (яма 11), 10, 11 (яма 9, 21), 12 (яма 9), 15, 19, 20 (яма 1, 8)	21	16,5
1.1.3	горщики	конусоподібна шийка	—	приміщення 4, 8	3	2,4
1.2.1	банкоподібні	намічена шийка	—	приміщення: 4, 5, 8, 9 (яма 10), 10, 19, 20 (яма 2)	10	7,9
1.2.2	банкоподібні	пряма шийка	—	приміщення 1, 3, 4, 5	6	4,7
1.3.1	келихи витягнуті	циліндрична шийка	д. макс. нижня третина тулуба	приміщення 7, 9, 11 (яма 10)	3	2,4
			д. макс. середня частина тулуба	приміщення 3, 4, 6, 9, 10, 15, 19, 20 (яма 8)	9	7,1
1.3.2	келихи приземкуваті	циліндрична шийка	—	приміщення 5, 8, 9, 11 (яма 23), 12, 19	6	4,7
		дугоподібна шийка	—	приміщення 1, 2, 3, 4, 7, 9, 11, 15, 19, 20, 20 (яма 9)	13	10,2
1.4	черпаки	дугоподібна шийка та високі петлеподібні ручки	—	приміщення 7, 12, 20, центральний майданчик	5	3,9
1.5.1	корчаги	дугоподібна шийка	д. макс. верхня третина тулуба	приміщення 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 20, 20 (яма 2)	18	14,2
			д. макс. середня частина тулуба	приміщення 9, 15, 19	3	2,4
1.5.2	корчаги	пряма шийка	д. макс. верхня третина тулуба	приміщення 3, 6, 8	4	3,2
			д. макс. середня частина тулуба	приміщення 4, 9, 11 (яма 23), 15	8	6,2

Примітка. Номери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Загальна кількість фрагментів посуду закритого типу — 127.

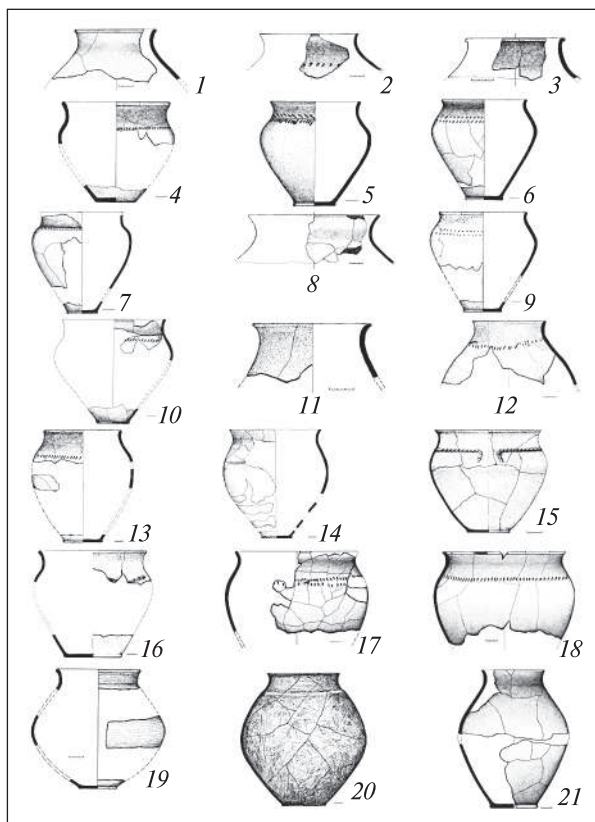

Рис. 9. 1.5.1 Корчаги з дугоподібною шийкою (широка або вузька) (тип 1). Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба у верхній частині тулуба: П-1 (1); П-3 (2—7); П-4 (8, 9); П-5 (10); П-8 (11, 12); П-9 (13); П-10 (14); П-11 (15); П-12 (16); П-20 (17, 18). Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба у середній частині тулуба: П-9 (19); П-15 (20), П-19 (21)

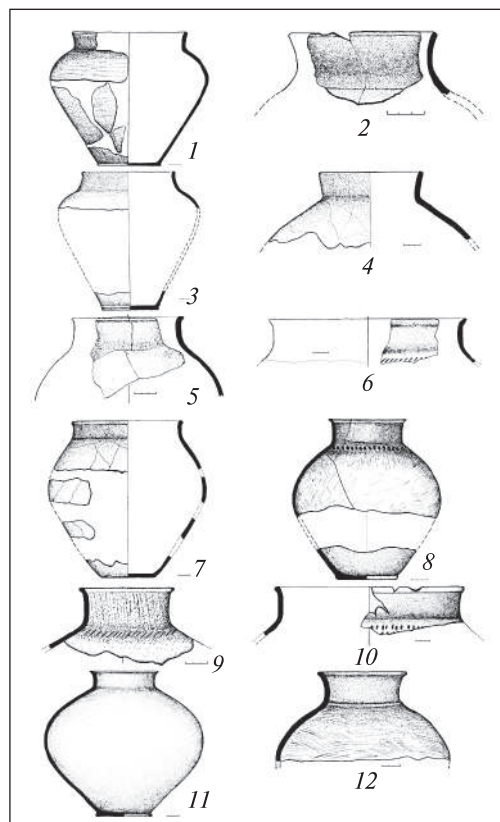

Рис. 10. 1.5.2. Корчаги з прямою шийкою (широка або вузька) (тип 2). Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба у верхній третині тулуба: П-3 (1); П-6 (2); П-8 (3, 4). Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба у середній частині тулуба: П-4 (5, 6); П-9 (7, 8); П-11 (9—11); П-15 (12)

Таблиця 2. Відкриті посудини

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кіл. екз.	%
2.1.1	чаші	дугоподібна шийка	—	приміщення 1, 4, 6, 10 (яма 2), 11, 12 (яма 9), 19, 20 (яма 2)	13	23,6
2.1.2	чаші	витягнута пряма шийка	—	приміщення 19, 20 (яма 2, 6, 11, 12)	6	10,9
2.2.1	миски	відігнуті стінки	—	приміщення 4, 6, 7, 9, 11 (яма 10), 19 (яма 5), 20	16	29,1
2.2.2	миски	відігнуті стінки загнуті вінцями до середини	—	приміщення 4 та 19	4	7,3
2.2.3	миски	опуклі стінки загнуті вінцями до середини	—	приміщення 3, 4, 6, 7, 9 (яма 10)	6	10,9
2.3.1	жаровні	відігнуті стінки та сегментно-обрізаний корпус	—	приміщення 7, 8, 9, 11, 19	6	10,9
2.3.2	жаровні	пласкі округлі та сегментно-обрізаний корпус	—	приміщення 7, 9 (яма 4), 19 (яма 5)	4	7,3

Примітка. Номери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Загальна кількість фрагментів посуду відкритого типу — 55.

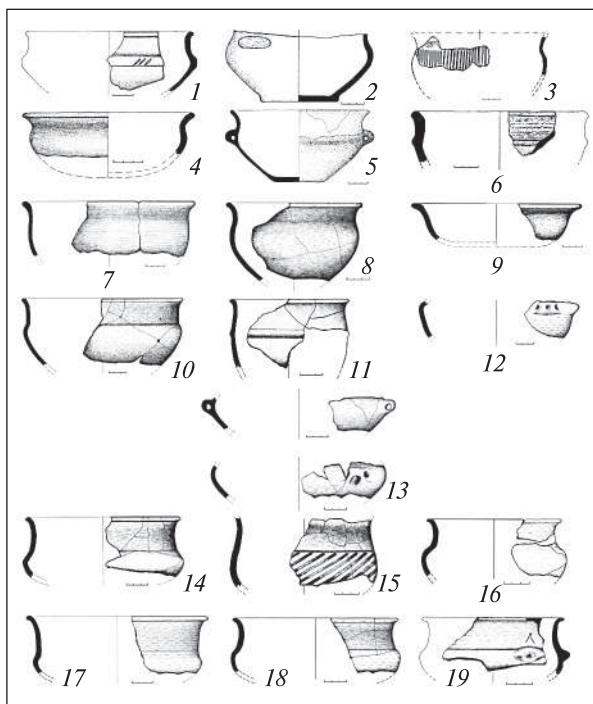

Рис. 11. 2.1.1. Чаші з відігнутими вінцями, дугоподібною шийкою (тип 1), невисоким тулубом з максимальним розширенням у верхній третині: П-1 (1), П-4 (2, 3), П-6 (4), П-10 (5), П-11 (6), П-12 (7), П-19 (8–10), П-20 (11–13). 2.1.2 Чаші з відігнутими вінцями, з витягнутою прямою шийкою (тип 2), невисоким тулубом з максимальним розширенням у нижній третині. П-19 (14, 15), 20 (16–19)

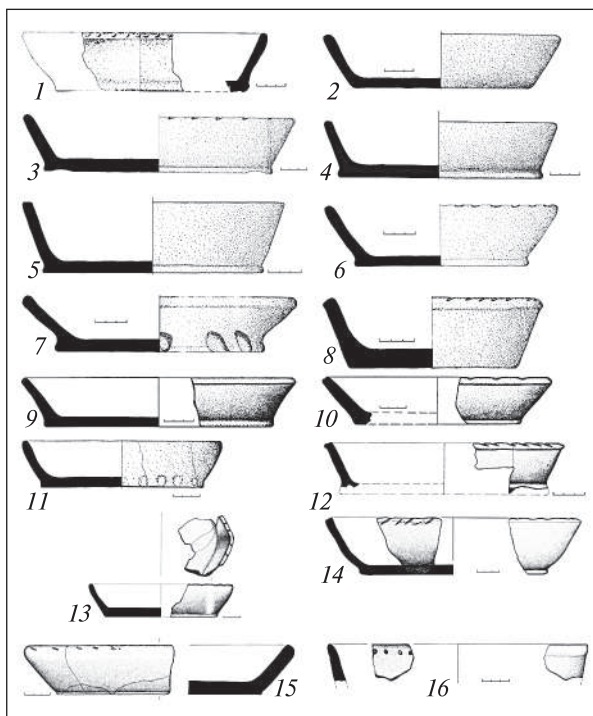

Рис. 12. 2.2.1. Миски з прямими відігнутими стінками (тип 1), плоским дном великого діаметру. Вінчики заокруглені, переважно орнаментовані: П-4 (1), П-6 (2–4), П-7 (5–8), П-9 (9), П-11 (10–11), П-19 (12–13), П-20 (14–16)

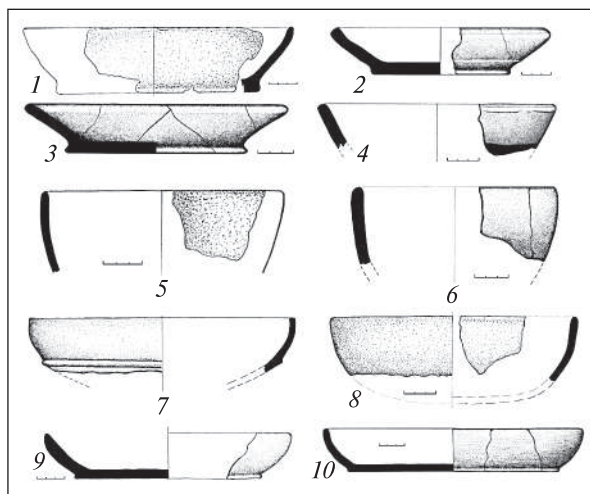

Рис. 13. 2.2.2. Миски з відігнутими стінками та загнутими вінцями до середини (тип 2), плоским дном великого діаметру: П-4 (1); П-19 (2–4). 2.2.3. Миски з опуклими стінками та загнутими вінцями до середини (тип 3), плоским дном великого діаметру: П-3 (5, 6), П-4 (7), П-6 (8), П-7 (9), П-9 (10)

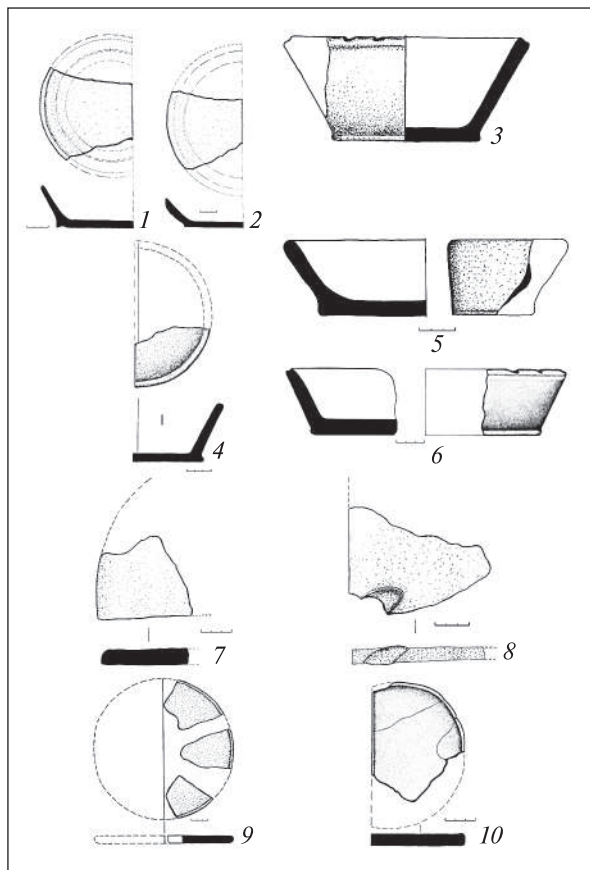

Рис. 14. 2.3.1. Жаровні у вигляді мисок 1 типу з сегментно-обрізаним корпусом (тип 1): П-7 (1, 2, 7, 8), П-8 (3), П-9 (4, 9), П-11 (5), П-19 (6). 2.3.2. Жаровні плоскі круглі та сегментно-обрізані (тип 2): П-7 (7, 8), П-9 (9), П-19 (10)

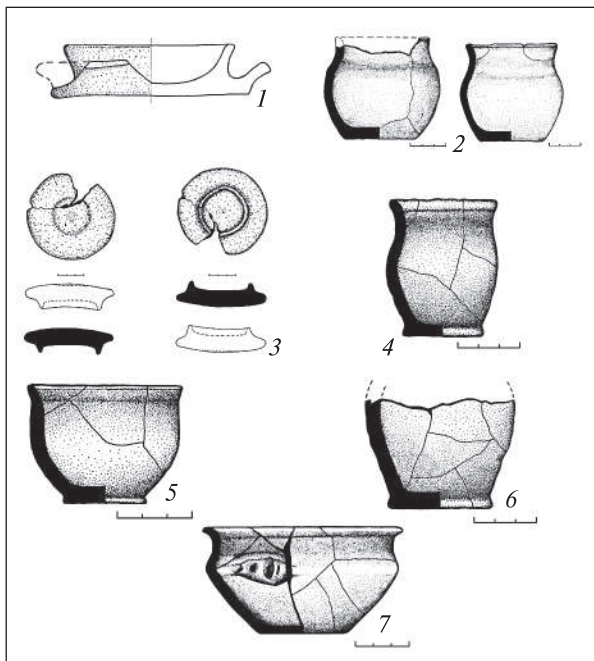

Рис. 15. Культові посудини: П-4 (1), П-11 (3), П-16 (2), П-19 (4–6), П-20 (7)

ки, зубчатий штамп та овалні вдавлення); вертикальними та горизонтальними прокресленими лініями; прокресленими лініями у формі трикутників; прямими та косими жолобками. В одному горщику на внутрішній частині донця рельєфний орнамент із пружків у вигляді хреста. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині — однорідного сірого, коричневого та чорного кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, коричневого, сірого або чорного

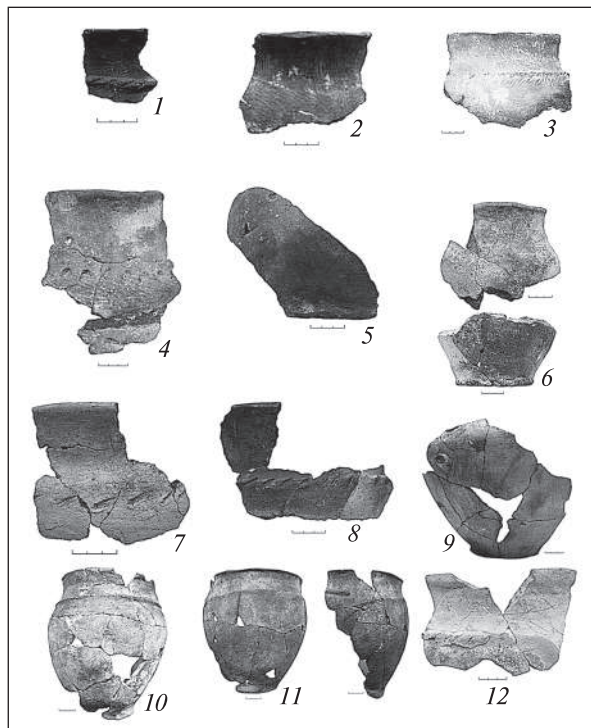

Рис. 16. 1.1.1. Горщики з відігнутими вінцями та дугоподібною у перетині шийкою (тип 1) з найбільшим розширенням у верхній третині тулуба: П-2 (1, 2), П-4 (3), П-9 (4, 5), П-11 (6–9), П-19 (10), П-20 (11, 12)

кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 15–24 см; діаметр вінець 8,0–24 см; діаметр тулуба 16–25 см; діаметр донця 7,0–16 см. Представлені 21 фрагментом посудин із приміщень 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20 (рис. 3; 17, 1–14).

Таблиця 3. Культові посудини

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кіл. екз.	%
3.	культові посудини	3.1. курільниця	—	приміщення 4	1	11,1
		3.2. курільниця	—	приміщення 11	1	11,1
		3.3. банкоподібна посудина з наміченою шийкою	—	приміщення 16 (яма 1)	1	66,7
		3.4. банкоподібна посудина з наміченою шийкою	—	приміщення 16 (яма 1)	1	
		3.5. банкоподібна посудина з наміченою шийкою	—	приміщення 19 (яма 2)	1	
		3.6. банкоподібна посудина з наміченою шийкою	—	приміщення 19 (яма 2)	1	
		3.7. банкоподібна посудина з наміченою шийкою	—	приміщення 19 (яма 2)	1	
		3.8. банкоподібна посудина з наміченою шийкою	—	приміщення 24 (яма 25)	1	
		3.9. чаша з дугоподібною шийкою	—	приміщення 20	1	11,1

Примітка. Загальна кількість фрагментів культового посуду — 9.

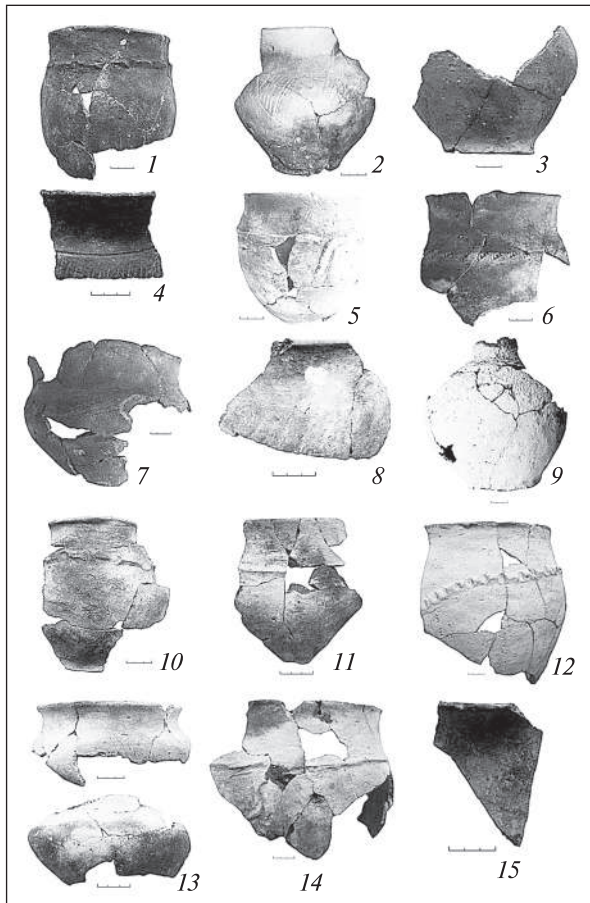

Рис. 17. 1.1.2. Горщики з прямою шийкою, відігнутим вінцем (тип 2) та максимальним розширенням тулуба у середній частині: П-9 (1), П-10 (2), П-11 (3), П-12 (4, 5), П-15 (6, 7), П-19 (8–10), П-20 (11–14)

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Ялпуг (Ванчугів 1990, с. 60–67, рис. 17–21).

1.1.3. Горщики з конусоподібною шийкою (тип 3) та максимальним розширенням тулуба у середній частині, плоским дном із закраїною.

Формувальна маса добре відмучена й оброблена з домішками кварцового піску, у перетині — однорідного темно-сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого або чорного кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 12–20 см; діаметр вінець 12–15 см; діаметр тулуба 16–22 см; діаметр донець 9,0–12 см. Представлені трьома фрагментами посудин із приміщень 4 та 8 (рис. 4; 17, 15).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Балта (Ванчугів 1990, с. 75, рис. 28).

1.2.1. Банкоподібні посудини з наміченою шийкою (тип 1). Вінчик злегка відтягнутий, шийка пряма, тулуб округлий, дно плоске із закраїною або без неї.

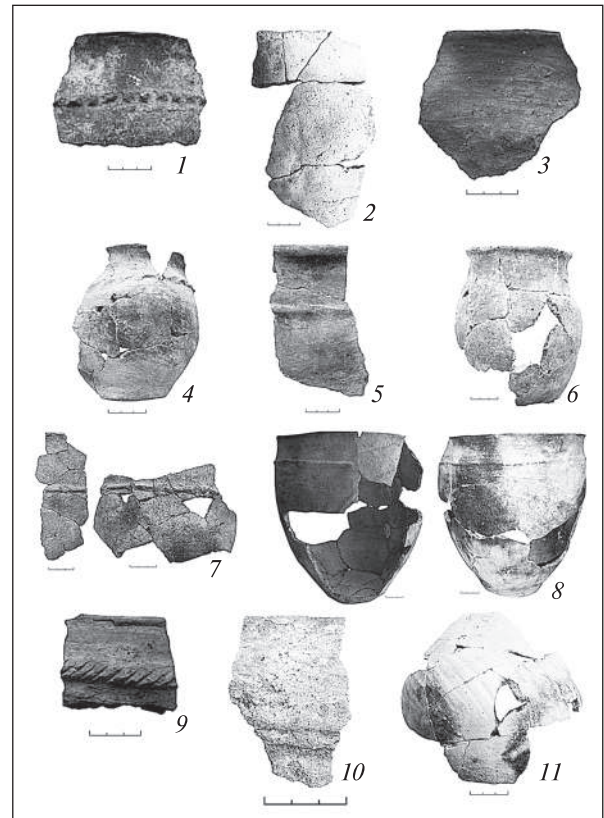

Рис. 18. 1.2.1. Банкоподібні посудини з наміченою шийкою (тип 1): П-4 (1), П-5 (2), П-9 (3, 4), П-19 (5, 6), П-20 (7, 8). 1.2.2. Банкоподібні посудини з прямою шийкою (тип 2): П-3 (9), П-5 (10, 11)

Орнаментовані овальним вдавленням; пружками, орнаментованими пружками (насічки, зубчатий штамп та вдавлення). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого, сірого кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 11–25 см; діаметр вінець 14–30 см; діаметр тулуба 18–30 см; діаметр донець 8,0–13 см. Представлені дев'ятьма фрагментами посудин із приміщень 4, 5, 8, 9, 10, 19, 20 (рис. 5, 1–9; 18, 1–7).

Окремо виділяється великий горщик банкоподібної форми орнаментований валиком із незамкненими кінцями (приміщення 20). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного темно-сірого кольору. Зовнішня поверхня коричневого кольору; внутрішня — темно-сірого. Розміри: висота 29 см; діаметр вінець 24,8 см; діаметр тулуба 26 см; діаметр донець 11,2 см (рис. 5, 10; 18, 8).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Тудорове, Балта (Ванчугів 1990, с. 60, рис. 17; с. 74, рис. 27).

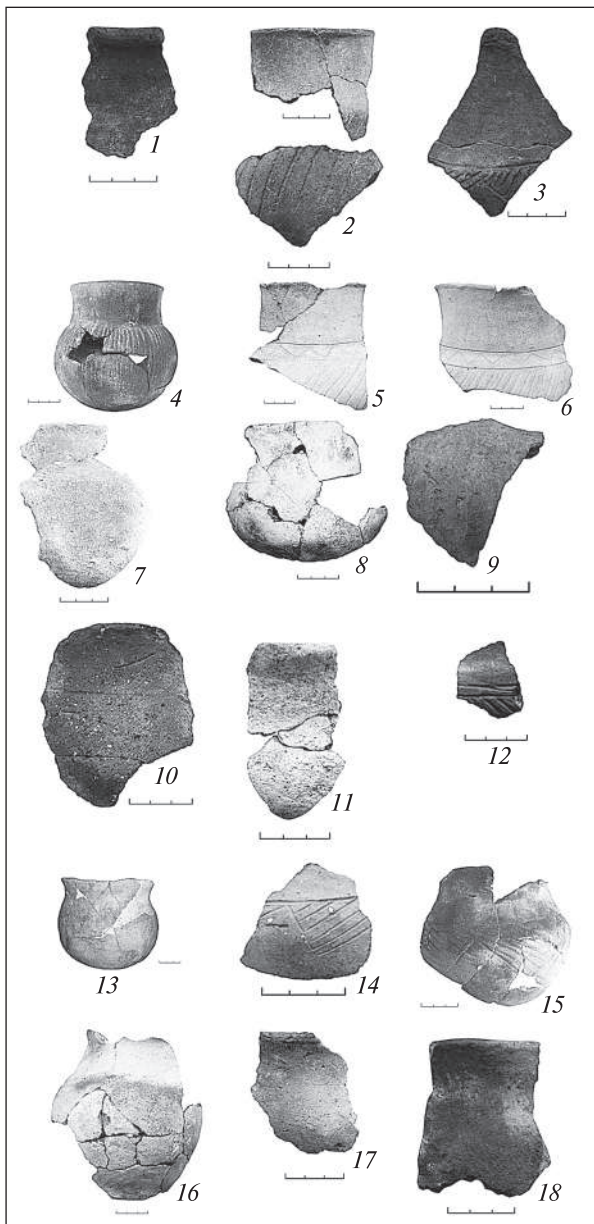

Рис. 19. 1.3.3.1. Келихи витягнуті з лошінням та без з циліндричною шийкою (тип 1). Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба в нижній частині: П-9 (1). Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба в середній частині: П-9 (2, 3), П-15 (4), П-19 (5), П-20 (6). 1.3.3.2. Келихи приземкуваті з лошінням та без з циліндричною шийкою (тип 1): П-5 (7), П-8 (8), П-9 (9), П-11 (10), П-19 (11). 1.3.3.3. Келихи приземкуваті з лошінням та без з дугоподібною шийкою (тип 2): П-2 (12), П-4 (13), П-9 (14), П-15 (15), П-19 (16, 17), П-20 (18).

1.2.2. Банкоподібні посудини з прямою шийкою (тип 2). Вінчик злегка відтягнутий, шийка пряма або конусоподібна, тулуб округлий, дно пласке без закраїни.

Оздоблені пружками; орнаментованими пружками (насічки) та косими жолобками. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного

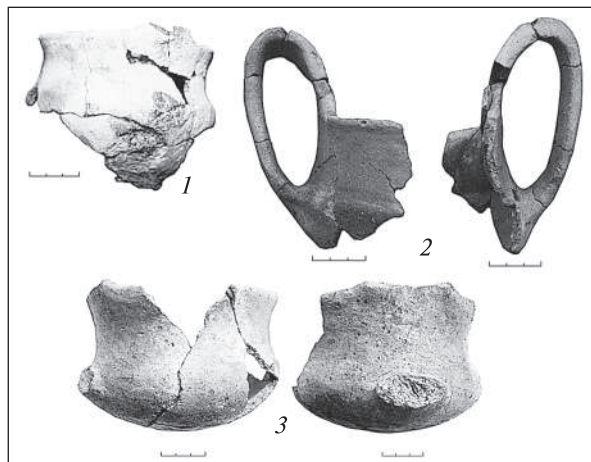

Рис. 20. 1.4. Черпаки (з лошінням та без) з високою дугоподібною шийкою: П-12 (1), П-20 (2), центральний майданчик цитаделі (3)

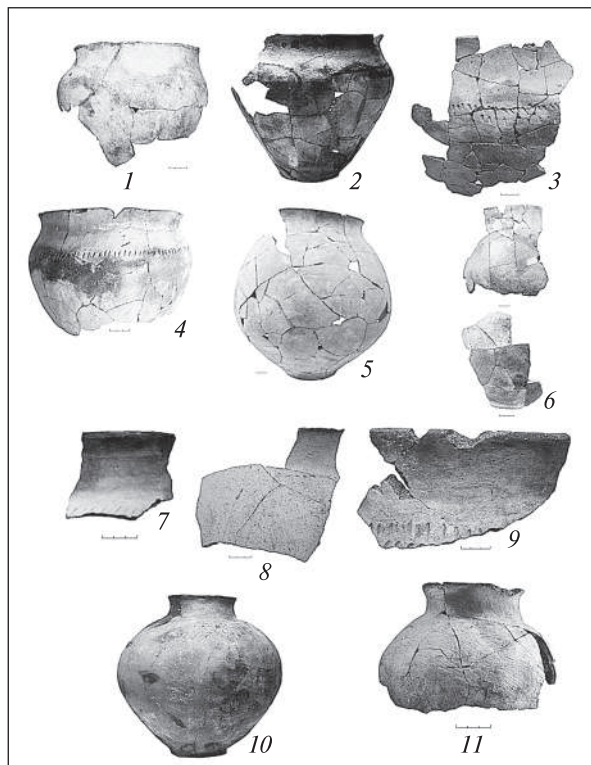

Рис. 21. 1.5.1. Корчаги з дугоподібною шийкою (широка або вузька) (тип 1). Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба у верхній частині тулуба: П-3 яма (1), П-11 (2), П-20 (3, 4). Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба у середній частині тулуба: П-15 (5), П-19 (6). 1.5.2. Корчаги з прямою шийкою (широка або вузька) (тип 2). Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба у середній частині тулуба: П-4 (7), П-9 (8), П-11 (9, 10), П-15 (11).

чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого або сірого кольору; внутрішня — темно-сірого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 20—22 см; діаметр вінець 14—30 см; діаметр тулуба 23—33 см; діаметр донець 10—12 см.

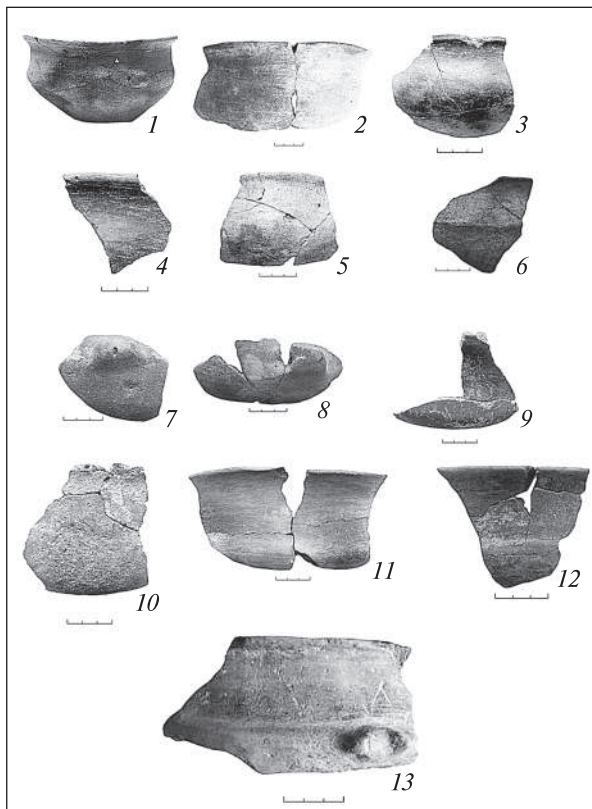

Рис. 22. 2.1.1. Чаші з відігнутими вінцями, дугоподібною шийкою (тип 1), невисоким тулубом з максимальним розширенням у верхній третині: П-10 (1), П-12 (2), П-19 (3–5), П-20 (6–8). 2.1.2. Чаші з відігнутими вінцями, з витягнутою прямою шийкою (тип 2), невисоким тулубом з максимальним розширенням у нижній третині: П-19 (9, 10), П-20 (11–13)

Представлені шістьма фрагментами посудин із приміщень 1, 3, 4, 5 (рис. 5, 11–16; 18, 9–11).

Такий банкоподібний посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Балта та могильника Будуржель (Ванчугов 1990, с. 74, рис. 27; с. 78, рис. 31).

1.3.1. Келихи витягнуті з лошінням та без із циліндричною шийкою (тип 1).

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба в нижній частині.

Орнаментовані прокресленими лініями у формі трикутників опущених до низу. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 18–20 см; діаметр вінця 13–17 см; діаметр тулуба 20–25 см; діаметр дна 7,0–15 см. Представлені трьома фрагментами посудин із приміщень 7, 9, 11 (рис. 6, 1–3; 19, 1).

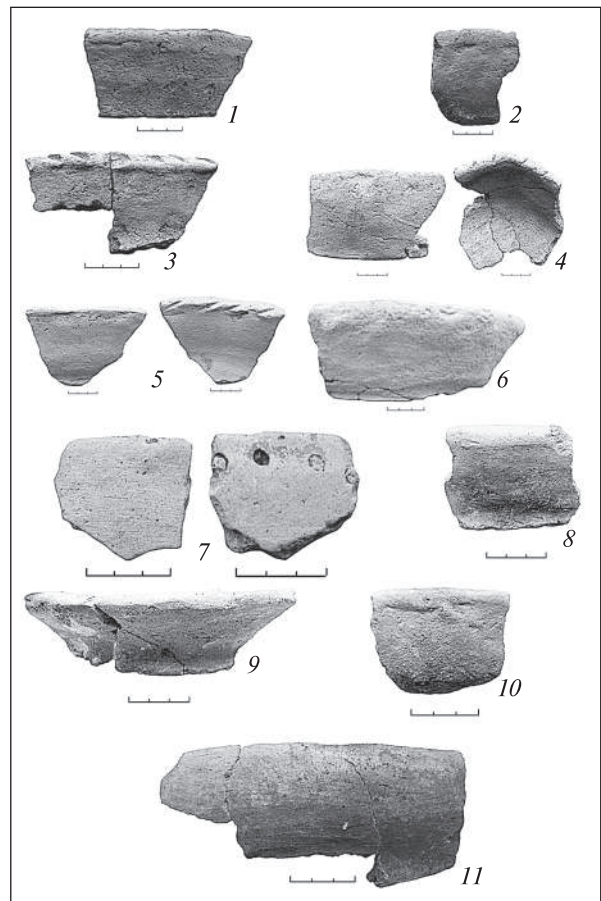

Рис. 23. 2.2.1. Миски з прямими відігнутими стінками (тип 1), плоским дном великого діаметру. Вінчики заокруглені, переважно орнаментовані: П-9 (1), П-11 (2), П-19 (3, 4), П-20 (5–7). 2.2.2. Миски з відігнутими стінками та загнутими вінцями до середини (тип 2), плоским дном великого діаметру: П-19 (8–10). 2.2.3. Миски з опуклими стінками та загнутими вінцями до середини (тип 3), плоским дном великого діаметру: П-9 (11)

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба в середній частині.

Орнаментовані прокресленими лініями у формі трикутників опущених до низу; косими та вертикальними жолобками; бордюром з прокресленими лініями у формі зигзагу, під яким косі жолобки. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного коричневого та сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого або темного кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 18–23 см; діаметр вінця 15–26 см; діаметр тулуба 19–29 см; діаметр дна 7,0–12 см. Представлені дев'ятьма фрагментами посудин із приміщень 3, 4, 6, 9, 10, 15, 19, 20 (рис. 6, 4–12; 19, 2–6).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Ялпуг IV та білозер-

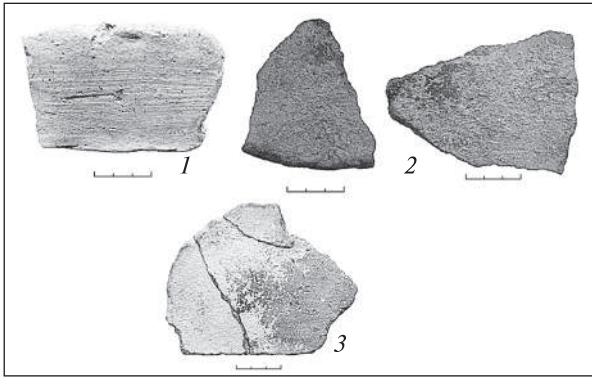

Рис. 24. 2.3.1. Жаровні у вигляді мисок 1 типу з сегментно-обрізаним корпусом (тип 1): П-19 (1). 2.3.2. Жаровні плоскі круглі та сегментно-обрізані (тип 2): П-9 (2), П-19 (3)

ських могильників Будуржель, Широке, Кочковате, Суклея (Ванчугов 1990, с. 67, рис. 22; с. 78, рис. 31; с. 80, фото 1, 2, 3; с. 79, рис. 32) та у матеріалах могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 94, fig. 6, 7—10—11; р. 109, fig. 21, 5).

1.3.2. Келихи приземкуваті з лошінням та без з циліндричною шийкою (тип 1).

Орнаментовані вертикальними прокресленими лініями; прокресленими лініями у формі трикутників, вертикальними жолобками. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 18—23 см; діаметр вінець 16—25 см; діаметр тулуба 20—33 см; діаметр донець 7,0—12 см. Представлені шістьма фрагментами посудин із приміщень 5, 8, 9, 11, 12, 19 (рис. 7, 1—6; 19, 7—11).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Червона Коса, Кошниця та білозерського могильника Будуржель (Ванчугов 1990, с. 69, рис. 24; с. 70, рис. 25).

1.3.3. Келихи приземкуваті з лошінням та без з дугоподібною шийкою (тип 2).

Орнаментовані нігтьовими вдавлюваннями; прокресленими лініями у формі трикутників. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного коричневого або сірого кольору. Зовнішня поверхня коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Частина келихів має увігнуті до середини донця. Розміри: висота 12—20 см; діаметр вінець 11—24 см; діаметр тулуба 15—27 см; діаметр донець 4,0—11 см. Представлені 13 фрагментами посудин

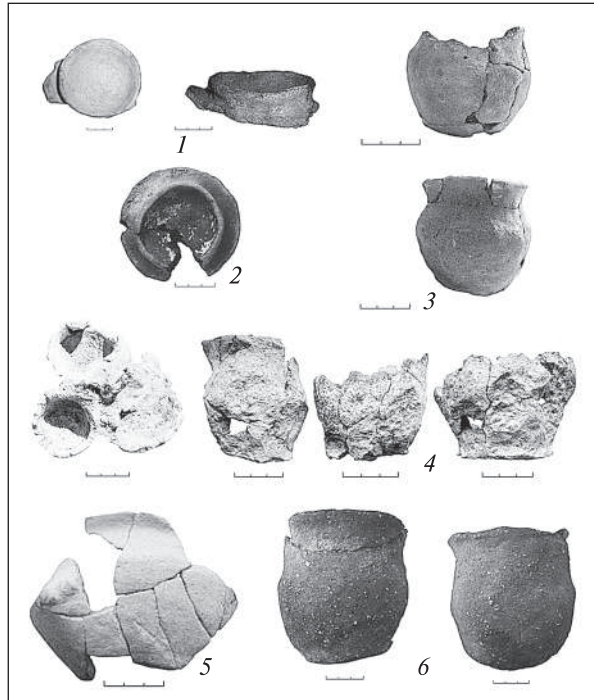

Рис. 25. Культові посудини: П-4 (1), П-11 (2), П-16 (3), П-19 (4), П-20 (5), П-24 (6)

із приміщень 1, 2, 3, 4, 7, 9, 11, 15, 19, 20 (рис. 7, 7—18; 19, 12—18).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Червона коса і білозерського могильника Суклея (Ванчугов 1990, с. 69, рис. 24; с. 79, рис. 32) та у матеріалах могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 103, fig. 15, 5).

1.4. Черпаки з лошінням та без з високою дугоподібною шийкою, максимальним розширенням у верхній третині тулуба, невеликим плоским або заокругленим дном. Висока петлеподібна ручка кріпилася до краю вінець та у місці найбільшого розширення тулуба. Ручка виготовлена з овального жмута. Основа шийки підкреслена горизонтальним ребром.

Формувальна маса груба з домішками жорстви, у перетині однорідного сірого або чорного кольору. Зовнішня поверхня сірого, коричневого або темно-коричневого кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 6,6—9,0 см; діаметр вінець 8,0—9,4 см; діаметр тулуба 9,6—11,2 см; діаметр донець 2—2 см. Представлені п'ятьма фрагментами посудин з приміщень 7, 12, 20 та центральний майданчик (рис. 8; рис. 20).

Такий посуд трапляється у матеріалах могильників білозерського часу: Кочковате та Василівка (Ванчугов 1990, с. 76, рис. 29, 10; с. 80, фото 1, 8); поселень Калфа, Кошниця, Балта

(Ванчугов 1990, с. 68, рис. 24, 10; с. 70, рис. 25, 9, 12; с. 75, рис. 28, 1—2).

1.5. Корчаги. Посудини з висотою понад 25 см, з дугоподібною або прямою шийкою, пласким денцем із закраїною або без неї.

1.5.1. Корчаги з дугоподібною шийкою (широка або вузька) (тип 1).

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба у верхній частині тулуба.

Орнаментовані овальними вдавлуваннями; орнаментованими пружками з незамкненими кінцями (косі насічки). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого або коричневого кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого

кольору. Розміри: висота 26—28 см; діаметр вінець 19—32 см; діаметр тулуба 22—37 см; діаметр денця 9,0—14 см. Представлені 18 фрагментами посудин із приміщень 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 20 (рис. 9, 1—18; 21, 1—4).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба у середній частині тулуба.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого або сірого кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 25,7—52,1 см; діаметр вінець 18—29 см; діаметр тулуба 28,6—50,4 см; діаметр денця 8,0—18 см. Представлені трьома фрагментами посудин із приміщень 9, 15, 19 (рис. 9, 19—21; 21, 5—6).

Таблиця 4. Категорії посудин у приміщеннях «цитаделі»

№ Приміщення	Закриті посудини												Відкриті посудини										Культові посудини	
	Горщики (типи: 1; 2; 3)			Банкоподібні посудини (типи: 1; 2)		Келихи (типи: 1; 1; 2)			Черпаки	Корчаги (типи: 1; 2)		Загальна кількість	Чаші (типи: 1; 2)		Миски (типи: 1; 2; 3)			Жаровні (типи: 1; 2)		Загальна кількість	Культові	Загальна кількість		
типи	1	2	3	1	2	1	1	2		1	2		1	2	1	2	3	1	2					
1	1	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	4 /2,1	1	-	-	-	-	-	-	1 /0,5	-	-		
2	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3 /1,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
3	-	1	-	-	2	1	-	2	-	6	1	13 /6,8	-	-	-	-	2	-	-	2 /1,1	-	-		
4	1	-	2	1	1	1	-	1	-	2	2	11 /5,8	2	-	1	1	1	-	-	5 /2,6	1	1/0,5		
5	-	-	-	1	2	-	1	-	-	1	-	5 /2,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
6	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	4 /2,1	1	-	3	-	1	-	-	5 /2,6	-	-		
7	2	1	-	-	-	1	-	1	2	-	-	7 /3,7	-	-	4	-	1	2	2	9 /4,7	-	-		
8	-	2	1	1	-	-	1	-	-	2	2	9 /4,7	-	-	-	-	-	1	-	1 /0,5	-	-		
9	2	2	-	2	-	3	1	2	-	2	2	16 /8,4	-	-	1	-	1	1	1	4 /2,1	-	-		
10	-	1	-	1	-	1	-	-	-	1	-	4 /2,1	1	-	-	-	-	-	-	1 /0,5	-	-		
11	5	2	-	-	-	1	1	1	-	1	3	14 /7,3	1	-	2	-	-	1	-	4 /2,1	1	1/0,5		
12	1	2	-	-	-	-	1	-	1	1	-	6 /3,1	1	-	-	-	-	-	-	1 /0,5	-	-		
15	-	2	-	-	-	1	-	1	-	1	1	6 /3,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2/1,1		
19	1	3	-	2	-	1	1	2	-	1	-	11 /5,8	3	2	2	3	-	1	1	12 /6,3	3	3/1,6		
20	2	4	-	2	-	1	-	1	1	2	-	13 /6,8	3	4	3	-	-	-	-	10 /5,2	1	1/0,5		
24	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1/0,5		
ЦМ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1 /0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Усього 191	18	21	3	10	6	12	6	13	5	21	12	127	13	6	16	4	6	6	4	55		9		
	42 22,0 %			16 8,4%		31 16,2%			5 2,6%	33 17,3%		127 66,5 %	19 10%		26 13,6%			10 5,2%		55 28,8%		9 4,7%		

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Удобрне, Криничне, Тудорове та Приозерне (Ванчугов 1990, с. 81, фото 4; с. 60, рис. 17; рис. 18).

1.5.2. Корчаги з прямою шийкою (широка або вузька) (тип 2).

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба у верхній третині тулуба.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня сірого та чорного кольору; внутрішня — темно-сірого та чорного кольору. Розміри: висота від 10—39 см; діаметр вінець 13—17,5 см; діаметр тулуба 27—39 см; діаметр донець 12,5—15 см. Представлені чотирма фрагментами посудин з приміщень 3, 6, 8 (рис. 10, 1—4).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба у середній частині тулуба.

Орнаментовані нігтьовими та округлими вдавланнями. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня сірого, коричневого або теракотового кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота від 33—35 см; діаметр вінець 16—35 см; діаметр тулуба 30,2—35 см; діаметр донець 12—13 см. Представлені вісьмома фрагментами посудин з приміщень 4, 9, 11, 15 (рис. 10, 5—12; 21, 7—11).

Такий посуд трапляється у матеріалах могильників білозерського часу: Кочковате (Ванчугов 1990, с. 80, Фото 1, 6).

2. Відкриті посудини:

2.1.1. Чаші з відігнутими вінцями, дугоподібною шийкою (тип 1), невисоким тулубом з максимальним розширенням у верхній третині, плоским або заокругленим дном.

Орнаментовані пружками, вертикально прокресленими лініями; орнаментованими пружками (косі насічки); невеликим вушком; упором з вдавланням по центру.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сірого або коричневого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого або чорного кольору; деякі посудини мають лощену поверхню; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота від 12,3—16 см; діаметр вінець 18—27,8 см; діаметр тулуба 17,6—30 см; діаметр донець 5,0—14 см. Представлені 13 фрагментами посудин з приміщень 1, 4, 6, 10, 11, 12, 19, 20 (рис. 11, 1—13; 22, 1—9).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Воронівка II, Мирне II (Ванчугов 1990, с. 64, рис. 21; с. 68, рис. 23) та у матеріалах могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 93, fig. 5, 3; р. 95, fig. 7, 6—8—9; р. 97, fig. 9, 5; р. 102, fig. 14, 6).

2.1.2. Чаші з відігнутими вінцями, з витягнутою прямою шийкою (тип 2), невисоким тулубом з максимальним розширенням у нижній третині, заокругленим переходом до дна.

Орнаментовані косими жолобками та упором із вдавланням по центру.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сірого або коричневого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого або чорного кольору; переважна частина посудин мають лощену поверхню; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 8,8—10,2 см; діаметр вінець 16—24 см; діаметр тулуба 17,2—22,4 см; діаметр донець 5,0—11 см. Представлені шістьма фрагментами посудин з приміщень 19 та 20 (рис. 11, 14—19; 22, 10—13).

Такий посуд трапляється у матеріалах могильників білозерського часу: Кочковате, Василівка, Будуржель (Ванчугов 1990, с. 80, фото 2).

2.2.1. Миски з прямими відігнутими стінками (тип 1), плоским дном великого діаметру. Вінчики заокруглені, переважно орнаментовані.

По вінцю орнаментовані овальним та округлим вдавланням, один фрагмент має овальні вдавлання у внутрішній частині (рис. 12, 16). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 6,0—13 см; діаметр вінець 20—27 см; діаметр донець 16—22 см. Представлені 16 фрагментами посудин з приміщень 4, 6, 7, 9, 11, 19, 20 (рис. 12; 23, 1—7).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Комрат I, Ялпуг IV (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 61, рис. 18; с. 62, рис. 19; с. 63, рис. 20; с. 67, рис. 22).

2.2.2. Миски з відігнутими стінками та загнутими вінцями до середини (тип 2), плоским дном великого діаметру.

По вінцю орнаментовані овальним та округлим вдавланням. Формувальна маса груба з

домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 4,1—11 см; діаметр вінець 22—27 см; діаметр денць 14—24 см. Представлені чотири фрагменти посудин із приміщень 4 та 19 (рис. 13, 1—4; 23, 8—10).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Криничне, Балта (Ванчугов 1990, с. 62, рис. 19; с. 75, рис. 28).

2.2.3. Миски з опуклими стінками та загнутими вінцями до середини (тип 3), з плоским дном великого діаметру. Орнаментовані пружком у нижній третині тулуба (рис. 13, 7).

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого та сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого та сірого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 6,0—12 см; діаметр вінець 18—22 см; діаметр тулуба 20—25 см; діаметр денць 16—22 см. Представлені шістьма фрагментами посудин із приміщень 3, 4, 6, 7, 9 (рис. 13, 5—10; 23, 11).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Балта (Ванчугов 1990, с. 75, рис. 28) та у матеріалах могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 99, fig. 11, 8).

2.3.1. Жаровні у вигляді мисок 1 типу з сегментно-обрізаним корпусом (тип 1).

По вінцю орнаментовані овальним та округлим вдвлюванням.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого та сірого кольору, пропечена; внутрішня — темно-сірого та світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 4—15 см; діаметр вінець 11—25 см; діаметр денць 18—23,2 см. Представлені шістьма фрагментами посудин з приміщень 7, 8, 9, 11, 19 (рис. 14, 1—6; 24, 1).

2.3.2. Жаровні плоскі, округлі та сегментно-обрізаним корпусом (тип 2), частина фрагментів має бортик по зовнішньому контуру. Один фрагмент має пальцеподібне вдвлювання по краю (ймовірно, заглиблення для захвату).

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого та сірого кольору, пропечена; внутрішня — темно-

сірого та світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: діаметр 20—22 см; товщина 1,0—1,3 см. Представлені шістьма фрагментами посудин із приміщень 7, 9, 19 (рис. 14, 7—10; 24, 2—3).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Комрат I, Ялпуг IV (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 61, рис. 18; с. 62, рис. 19; с. 63, рис. 20; с. 67, рис. 22).

3. Культові посудини:

Цей вид посуду представлений дев'ятьма фрагментами з приміщень 4, 11, 16, 19, 20 (рис. 15; 25). Ці посудини можна віднести до кульових виходячи з їх нестандартної форми («курильниці» з приміщень 4 та 11); розміру (мініатюрна чаша з приміщення 20) та виявлення у ямах (банкоподібні посудини з приміщення 16, яма 1 та приміщення 19, яма 2).

3.1. «Курильниця» (приміщення 4) — виріб зі складним профілем у формі неглибокого блюдця з діаметром дна 10 см, вінчика 12 см, висотою 2,0 см. «Курильниця» складає єдине ціле з блюдцем висотою 2,0 см і діаметром віночка 9,0 см (рис. 15, 1; 25, 1). Формувальна маса груба з домішками кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольору. Поверхня коричневого кольору.

3.2. «Курильниця» (приміщення 11) — виріб у формі блюдця. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольору. Поверхня темно-коричневого кольору з плямами сажі. Діаметр нижнього блюдця 9,0 см, верхнього — 6,5 см (рис. 15, 3; 25, 2).

3.3. Банкоподібна посудина невеликого розміру з наміченою шийкою (приміщення 16, яма 1), з найбільшим розширенням у верхній третині тулуба, плоским дном без закраїни. Вінчик злегка відтягнутий, шийка дугоподібна, тулуб округлий.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного темно-сірого кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні темно-сірого кольору. Розміри: висота 8,0 см; діаметр вінець 7,6 см; діаметр тулуба 9,0 см; діаметр денць 5,4 см (рис. 15, 2; 25, 3).

3.4. Банкоподібна посудина невеликого розміру з наміченою шийкою (приміщення 16, яма 1), з найбільшим розширенням у верхній третині тулуба, плоским дном без закраїни. Вінчик злегка відтягнутий, шийка дугоподібна, тулуб округлий. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у пе-

ретині однорідного темно-сірого кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні темно-сірого кольору. Розміри: висота 8,0 см; діаметр вінець 7,7 см; діаметр тулуба 8,2 см; діаметр донець 5,2 см (рис. 15, 2; 25, 3).

3.5. Банкоподібна посудина невеликого розміру з наміченою шийкою (приміщення 19, яма 2), з найбільшим розширенням у середній частині тулуба, плоским донцем із закраїною. Вінчик злегка відтягнутий, шийка дугоподібна, тулуб округлий. Формувальна маса груба, погано відмучена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні коричневого кольору. Розміри: висота 6,0 см; діаметр вінець 4,8 см; діаметр тулуба 5,0 см; діаметр донець 3,6 см (рис. 15, 4; 25, 4).

3.6. Банкоподібна посудина з наміченою шийкою (приміщення 19, яма 2), з найбільшим розширенням у середній частині тулуба, плоским донцем із закраїною. Вінчик злегка відтягнутий, тулуб округлий. Формувальна маса груба, погано відмучена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні коричневого кольору. Розміри: висота 4,5 см; діаметр вінець 6,0 см; діаметр тулуба 5,8 см; діаметр донець 3,2 см (рис. 15, 5; 25, 4).

3.7. Банкоподібна посудина з наміченою шийкою (приміщення 19, яма 2), з найбільшим розширенням у верхній третині тулуба, плоским донцем із закраїною. Вінчик злегка відтягнутий, шийка дугоподібна, тулуб округлий. Формувальна маса груба, погано відмучена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні коричневого кольору. Розміри: висота приблизно 6,0—7,0 см; діаметр вінець приблизно 5,0 см; діаметр тулуба 7,8 см; діаметр донець 4,8 см (рис. 15, 6; 25, 4).

3.8. Банкоподібна посудина з наміченою шийкою (приміщення 24, яма 25), з найбільшим розширенням у середній частині тулуба, плоским донцем із закраїною. Вінчик злегка відтягнутий, шийка дугоподібна, тулуб округлий. Формувальна маса груба, погано відмучена з домішками кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні темно-коричневого кольору. Розміри: висота 8,5 см; діаметр вінець 8,0 см; діаметр тулуба 9,0 см; діаметр донець 5,5 см (рис. 25, 6).

Подібний посуд трапляється у матеріалах могильника білозерського часу: Будуржель (Ван-

чугов 1990, с. 64, рис. 31, 18—19) та поселення Василівка (Ванчугов 1990, с. 80, фото 1, 7).

3.9. Чаша невеликого розміру з відігнутихм вінчиком, дугоподібною шийкою, невисоким тулубом з максимальним розширенням у верхній третині та плоским донцем (приміщення 20). Орнамент рельєфний (упор з вдавлюванням у центрі). Формувальна маса груба, добре відмучена з домішками кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні світло-коричневого кольору. Розміри: висота 5,5 см; діаметр вінець 10,4 см; діаметр тулуба 10,0 см; діаметр донець 4,5 см (рис. 15, 7; 25, 5).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення Воронівка II (Ванчугов 1990, с. 64, рис. 21, 13).

Висновки

Відібраний керамічний посуд (191 фрагмент) (таблиці 1—4) за характером поверхні розподіляється на грубий (90 %) та лощений (10 %). За характеристикою орнаментів та за технікою виконання присутній рельєфний — пружки, упори, жолобки, прокреслений, зубчатий штамп, нігтеві, овальні та округлі вдавлювання; за організацією мотивів — бордюри, трикутники.

На території «цитаделі» городища Дикий Сад переважає посуд закритого типу (66,5 %). Серед нього більшість складають горщики (22 %). Найбільша їх кількість зафіксована у приміщеннях 3, 4, 9, 11, 19, 20.

Банкоподібні посудини складають 8,4 % від усіх знахідок, переважна їх більшість знайдена у приміщеннях 3, 4, 5, 9, 19, 20. Серед знахідок посуду закритого типу, також присутні келихи (16,2 %), більшість яких виявили в приміщеннях 3, 9, 19. А також черпаки, які складають 2,6 %, більшість яких виявлена в приміщенні 7. Серед матеріалу трапляються корчаги (17,3 %), що переважають у приміщеннях 3, 4, 8, 9, 11, 20. Корчаги виявлено як лощені, так і прості. Генетично корчаги з Дикого Саду пов'язані з білозерсько-тудоровським типом посуду (Ванчугов 1990, с. 138—141). Не виключено і те, що їхня форма запозичена з більш західних культур.

Посуд відкритого типу складає 28,8 % і поділяється на чаші (10 %), що переважають у приміщеннях 4, 19, 20; миски (13,6 %), що переважають у приміщеннях 3, 6, 7, 11, 19, 20 та жаровні (5,2 %), які переважають у приміщенні 7.

Культові посудини зафіксовані у приміщеннях 4, 11, 16, 19, 20, 24 (складають 4,7 %). Се-

ред них переважають банкоподібні, невеликого розміру з наміченою шийкою з найбільшим розширенням у середній частині тулуба, пластичним денцем із закраїною або без неї та «курильниці» зі складним профілем.

Можливо, що подібні предмети застосовувалися під час здійснення певних магичних обрядів.

Аналіз цих та інших ознак (керамічне тісто, способи формування) дозволяє визначити їх походження як в ідеальному втіленні (культурне запозичення), так і в матеріальному (місце виготовлення, сировину, майстер-виробник).

На території «цитаделі» городища Дикий Сад переважає посуд місцевого виробництва, що є характерним для постсабатинівського часу та білозерської культури (тудоровський та балтський варіанти) регіону Північно-Західного Причорномор'я (Березанская и др. 1986, с. 95—98; с. 134—137; Ванчугов 1990, с. 59—81, рис. 17—32). Трапляється посуд із території Карпатсько-Балканського регіону (Мелюкова 1979, с. 19—29) та Дністро-Дунайського регіону, насамперед з могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 93—109).

Корчаги з території «цитаделі» Дикого Саду мають аналогії в культурах доби пізньої бронзи на території Нижнього Дунаю (Ванчугов 1990, с. 87).

Фіксуються й унікальні екземпляри. Серед них виокремлюється чаша з приміщення 20 (яма 2) із відігнутим вінчиком, дугоподібною шийкою, невисоким тулубом з максимальним розширенням у нижній третині. Зовнішня та внутрішня поверхні лощені, світло-коричневого кольору. По тулубу рельєфний орнамент (упор із вдавленням у центрі), над упором чітко прокреслене графіті у формі символу (рис. 11, 19; 22, 13). Розміри: висота приблизно 8,5—9,0 см; діаметр вінець 16,2 см; діаметр тулуба 16,6 см; діаметр денця приблизно 4,0 см. Треба зазначити, що невідомими залишаються два параметри ваз: діаметр денця та висота придонної частини. Якщо припустити, що діаметр денця чаші 4,0 см, а висота придонної частини 3,0 см, то розрахунки доводять, що об'єм посудини 2,46 л, що кратне мікенській мірі об'єму в 28,8 л. Спираючись на дослідження в області лінійної писемності, можна інтерпретувати значення символу на вазі як 1/2 або 1/6 від визначеної міри об'єму. При цьому, якщо взяти до уваги, що одна із мікенських мір дорівнює 4,8 л, можна допустити, що об'єм ваз коливається в межах 2,4 л. Подібний символ, у групі зі ще двома знаками,

прокреслений на ручці амфори пізньомінойського періоду, зафіксованої в Міkenax (Evans 1952, р. 58). Показовим також є приклад графіті зі знаками лінійної писемності на посуді із Трої (Zurbach 2003, s. 113—130), деякі з котрих представлені на керамічному диску з приміщення 4 на території «цитаделі» Дикого Саду (Козленко 2015, с. 42—44). Виходячи з якісних характеристик ваза належить до престижного посуду. Нанесений на вазі символ, ймовірно, маркує певний об'єм вміщеної у нього рідини (наприклад олії, пива, вина тощо).

Частково на городищі простежується два будівельно-хронологічні горизонти (яскраво це представлено на прикладі більш раннього приміщення 3 та більш пізнього приміщення 4): перший горизонт з приміщеннями 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 24 можна віднести до постсабатинівського часу (перехідні форми керамічного посуду, бронзовий казан і ніж); другий горизонт, безсумнівно, належить вже до білозерської культури, причому за всіма показниками (кераміка, бронзові і votivні предмети) артефакти з городища носять вельми синкретичний характер, що відрізняє їх і від східних білозерських аналогій.

У культурно-хронологічному аспекті кераміка «цитаделі» городища Дикий Сад загалом належить до постсабатинівського та раннього етапу білозерської культури (кінець XIII—XII ст. до н. е.) та дозволяє стверджувати, що життя на території пам'ятки розпочалося саме з цієї ділянки та тривало до самого кінця існування городища. Підтверджують це і результати аналізів за C¹⁴ (діапазон дат з усіх ділянок становить 1186—925 р. до н. е., плюс-мінус 80 років).

Аналіз кераміки з території «цитаделі» є тільки часткою від великої кількості керамічного посуду всього городища Дикий Сад. Кількісний склад кераміки з інших частин городища розкриває можливості для окремих публікацій, що заплановані до друку у найближчому майбутньому.

Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чердниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1986.

Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев, 1990.

Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботаничні дослідження на території городища Дикий Сад. *Емінак*. 2010, № 1—4 (5) (січень—грудень), с. 5—19.

Горбенко К.В. Основные аспекты материальной культуры городища Дикий Сад. *Емінак*. 2016, № 4 (16) (жовтень—грудень). *Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Кранівної*, с. 19—32.

- Горбенко К.В. Начальный этап археологических исследований городища Дикий Сад. *Емінак*. 2017, № 3 (19) (липень—вересень), том 2, с. 9—25.
- Горбенко К.В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Николаєві. *Краєзнавство*. 2018, 1 (102), с. 6—20.
- Гошко Т.Ю., Агапов С.О., Отрошенко В.В. Металеві казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи. Київ, 2018.
- Козленко Р.О. Знаки лінійної писемності на керамічному кружку з городища Дикий Сад. *Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи (кам'яний вік — епоха бронзи)*. Запоріжжя, 2015, с. 42—47.
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. Москва, 1979.
- Отрошенко В.В. Укріплене поселення «Дикий Сад» в системі пам'яток білозерської культури. *Емінак*. Київ; Миколаїв, 2008 № 1—4 (3) (січень—грудень), с. 5—10.
- Agulnicov Serghei. Necropola culturii Belozerca de la Cazaclia. Bucuresti, 1996.
- Evans A.J. Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete. With special reference to the archives of Knossos. Vol. II. The archives of Knossos. Clay Tablets inscribed in Linear script B. Edited from notes, and supplements by John. L. Myres. Oxford, 1952.
- Gorbenko K.V., Grebennikov Y.S. The «Dyki Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200—1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). *Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies*. Poznan, 2009, vol. 14, p. 374—389.
- Otrošenko V. Die Westbeziehungen der Belozerka — Kultur. *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe* (Hrsg. B. Hänsel, J. Machnik). Rahden Westf. 1998, S. 353—360.
- Zurbach J. Schriftähnliche Zeichen und Töpferzeichen in Troia. *Studia Troica*. 2003, 13, S. 113—130.

Надійшла 15.11.2018

К.В. Горбенко

Старший преподаватель кафедры истории та археології исторического факультета
Николаевского национального университета имени В.А. Сухомлинского, dikiysad@ukr.net

ПОСУДА УЧАСТКА «ЦИТАДЕЛЬ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

В статье рассматривается керамика из помещений «цитадели» городища Дикий Сад. На территории цитадели зафиксировано 18 помещений (1—12; 14—16; 19—20; 24), в которых выявлено более десяти тысяч фрагментов керамики, относящихся примерно к 1500 сосудам различного назначения. Из них отобрано 191 целых и частично сохранившихся сосудов из помещений 1—12; 15; 19, 20, пригодных для классификации.

Предметом исследования является лепная посуда из сооружений, расположенных на участке «А» («цитадель»). Указанная территория Дикого Сада исследована почти в полном объеме и представляет собой обособленную центральную часть всего городища, окруженную с юга, запада и севера рвом, с востока — оврагами.

Весь материал разделен на две группы: закрытые (127 фрагмента) и открытые (55 фрагмента) формы. Каждая группа разделена на виды (посуда закрытой группы — горшки, банковидные кубки, черпаки, корчаги; посуду открытой группы — чаши, миски, жаровни), в пределах видов выделены типы по форме шейки и венчика. В пределах типов выделяются варианты в соответствии с формой корпуса. Отдельную, специальную, группу составляет нестандартная посуда, которую можно считать культовой (9 фрагментов).

Установлено, что преобладают горшки, корчаги и миски.

В культурно-хронологическом аспекте керамика «цитадели» городища Дикий Сад в большинстве относится к раннему этапу белозерской культуры (конец 13—12 вв. до н. э.) и позволяет утверждать, что жизнь на территории памятника началась именно с этого участка. Подтверждают это утверждение и результаты анализов по С14 (диапазон дат из всех участков составляет 1186—925 гг. до н. э., плюс-минус 80 лет).

К л ю ч е в ы е с л о в а: городище Дикий Сад, г. Николаев, «цитадель», поздняя бронза, белозерская культура, керамическая посуда, культовая посуда.

Kyrylo V. Gorbenko

Senior Lecturer of the Department of History and Archaeology of the Faculty of History of the Mykolaiv National Sukhomlynskyi University, dikiysad@ukr.net

THE POTTERY OF THE “CITADEL” SITE OF DYKYI SAD HILLFORT

The paper deals with the pottery from the rooms of “Citadel” of the hillfort Dykyi Sad. There were fixed 18 rooms at the Citadel territory (nr. 1—12; 14—16; 19—20; 24) where more than ten thousand fragments of ceramics were found relating to approximately 1,500 vessels of various purposes. 191 intact and partially broken vessels from the rooms nos. 1—12; 15; 19, suitable for classification were selected.

The subject of the research is the handmade wares from the structures located at section “A” (“Citadel”). This territory of Dykyi Sad has been explored almost completely and constitutes an isolated location in the central part of the whole settlement, surrounded by a ditch from the south, west and north and by ravines from the east.

All material was classified into two groups: closed (127 fragments) and opened forms (55 fragments). Each group is divided into types (group of closed form wares — pots, jars-shaped cups, ladles, large pots; group of opened form wares — cups,

bowls, braziers); the types were classified by form of neck and rim. Within the types the variants were selected by the shape of body. The separate, special group is formed from non-standard vessels which can be considered the cult (9 fragments).

The pots and large pots prevail among the closed forms while the bowls prevail in the group of opened forms.

The pottery from the "Citadel" site of Dykyi Sad in the cultural-chronological aspect belongs to the early stage of Bilozerska culture (the end of the 13th – 12th centuries BCE) and confirm that life on the territory of the site began namely from this area. This statement is also confirmed by the results of C14 analyzes (the range of dates from all the sites amounts 1186–925 BCE, $\pm$ 80 years).

Key words: Dykyi Sad hillfort, Mykolaiv, "Citadel", Late Bronze Age, Bilozerska culture, ceramic wares, cult wares.

References

- Agulnicov Serghei. Necropola culturii Belozerca de la Cazaclia. Bucuresti, 1996.
- Berezanskaia S.S., Otroshchenko V.V., Cherednichenko N.N., Sharafutdinova I.N. Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy. Kyiv, 1986.
- Evans A.J. Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete. With special reference to the archives of Knossos. Vol. II. *The archives of Knossos. Clay Tablets inscribed in Linear script B. Edited from notes, and supplements by J.L. Myres.* Oxford, 1952.
- Gorbenko K.V. Osnovnye aspekty materialnoi kultury gorodishcha Dikii Sad. *Eminak*. 2016, no. 4 (16) (zhovten-hruden). *Forum Olbicum I. Pamiati V.V. Krapivinoi*, pp. 19-32.
- Gorbenko K.V. Nachalniy etap arkhеologicheskikh issledovaniy gorodishcha Dikii Sad. *Eminak*. 2017, no. 3 (19) (lypen-veresen), vol. 2, pp. 9-25.
- Gorbenko K.V., Grebennikov Y.S. The «Dykyi Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200-1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). *Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies*. Poznan, 2009, vol. 14, pp. 374-389.
- Horbenko K.V., Pashkevych H.O. Paleoetnobotanichni doslidzhennia na terytorii horodyshecha Dykyi Sad. *Eminak*. 2010, no. 1-4 (5) (sichen-hruden), pp. 5-19.
- Horbenko K.V. Ukriplene poselennia (horodysheche) epokhy finalnoi bronzы Dykyi Sad u misti Mykolaievi. *Kraieznavstvo*. 2018, no. 1 (102), pp. 6-20.
- Hoshko T.Yu., Ahapov S.O., Otroshchenko V.V. Metalevi kazany z Velykoho Stepu za doby piznoi bronzы. Kyiv, 2018.
- Kozlenko R.O. Znaky liniinoi pysemnosti na keramichnomu kruzhku z horodyshecha Dykyi Sad. *Problemy vyvchennia ta okhorony pamiatok pervisnogo mystetstva pivdnia Yevropy (kamiani vik - epokha bronzы)*. Zaporizhzhia, 2015, pp. 42-47.
- Meliukova A.I. Skifiia i frakiiskii mir. Moskva, 1979.
- Otroshchenko V.V. Die Westbeziehungen der Belozerca-Kultur. *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe* (eds. B. Hänsel, J. Machnik). Rahden Westf., 1998, ss. 353-360.
- Otroshchenko V.V. Ukriplene poselennia "Dykyi Sad" v systemi pam'iatok bilozerskoi kultury. *Eminak*. Kyiv; Mykolaiv, 2008, no. 1-4 (3) (sichen-hruden), pp. 5-10.
- Vanchugov V.P. Belozerskaia kultura v Severo-Zapadnom Prichernomore. Problema formirovaniia belozerskoi kultury. Kyiv, 1990.
- Zurbach J. Schriftähnliche Zeichen und Töpferzeichen in Troia. *Studia Troica*. 2003, no. 13, ss. 113-130.

С.В. Іванова *

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ НАДЧОРНОМОР'Я І ТРОЯ: МОЖЛИВІСТЬ КОНТАКТІВ ЗА ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ

Поховання ямної культури поширені далеко за межами Північного Надчорномор'я — на Балканах, у Фракії, Трансільванії і Альфельде. Але для ямної культури прямі контакти з Анатолією не простежені. Нові польові дослідження дозволяють по-новому реконструювати взаємини населення Північно-Західного Надчорномор'я і Анатолії в епоху палеометалу.

Ключові слова: усатівська та буджацька культури, Анатолія, срібні та мідні рудники.

Питання поширення степових культур у західному і південно-західному напрямку досить детально висвітлені в науковій літературі. Територія Північно-Західного Надчорномор'я незмінно розглядається як сполучна ланка між степовим Надчорномор'ям та Центральною і Південно-Східною Європою. В окремих випадках висловлювалися припущення про можливі зв'язки і з Передньою Азією. Для усатівської культури були відзначені можливі контакти з Анатолією, у зв'язку з присутністю в інвентарі поховань «кинджалів анатолійського типу». Однак мова йшла про імпорт через посередників — пам'ятки усатівської культури поза межами Північно-Західного Надчорномор'я майже не відомі. Попри це, поховання ямної культури значно поширені в Балкано-Карпатському ареалі.

Концепція просування на захід степового населення має давню історію. Її часто називають «концепцією Чайлда-Гімбутаса», хоча формувалася вона впродовж тривалого часу різними дослідниками (О. Шрадер, Е. Вале, В.Г. Чайлд, М. Гімбутас, А. Брюсов та ін.), які зробили до неї певні доповнення. Йшлося, передусім, про міграції доби ранньої бронзи в Карпато-Дунайський регіон і Центральну Європу т. зв. «курганної культури», котра нібито змінила культурну карту Європи. Такий висновок критикувався й археологами, й лінгвістами, хоча до сьогодні він має своїх прихильни-

ків. Зокрема, було показано, що єдиної курганної культури просто не існує, у це поняття було включено різночасове степове населення, носії різних культурних традицій (Манзура 2000). До того ж, як виявилось, роль вихідців зі степового Надчорномор'я в деструкції землеробських європейських цивілізацій була значно перебільшена. Іншими вважаються причини занепаду і зникнення балканських культур — припускаються кліматичні, соціальні, економічні зміни (Николова 2000, с. 449; 2001—2002; Todorova 2003).

Археологічні дані фіксують присутність населення зі степового Надчорномор'я в Центральній і Південно-Східній Європі в епоху палеометалу. Початок проникнення східних скотарських племен у Карпато-Подунав'я В.А. Дергачов визначає початковими етапами періоду Трипілля В1—Кукутень А (Дергачев 1999, с. 165).

Угорські археологи систематизували поховальні пам'ятки мігрантів у Альфельді, виділивши кілька культурно-хронологічних груп:

1) «Степові вохристі поховання» близько 4000 cal BC. Найбільш ранній степовий вплив вони бачать у культурній групі Чонград (безкурганні поховання, зіставні з хвалинською і скелянською культурами).

2) Перед-ямні поховання (3400/3350—3300/3000—2750 cal BC). До неї належать поховання, що мають спільні риси з поховальними пам'ятками нижньомихайлівської та квітнянської культур.

3) Ранньоямні поховання (3300/3100—2900/2600 cal BC).

4) Пізньоямні зі значними катакомбними впливами (2900/2800—2500/2400 cal BC).

5) Пізньоямний ефект 2500/2400—2200/2000 cal BC (Horváth et al. 2013).

Переосмислення матеріалу дало можливість визначити хронологічні межі міграційних процесів. Так, Б. Говедаріца (2005—2009, с. 605) виділив кілька ареалів ранніх (безкурганних) «поховань з вохрою», зокрема Північно-Західне і Західне Надчорномор'я. Найбільш

* ІВАНОВА Світлана Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, svi1956@gmail.com

південні пам'ятки таких поховань розташовані між горами Стара Планина (Балканські гори) і р. Маріца. Період найбільшого поширення «поховань з вохрою», зокрема в Західному Надчорномор'ї, відповідає періоду Кукутень А-В¹.

З'явилася нова, цілком аргументована концепція, яка дозволила виділити з групи ямних поховань степового Подунав'я більш ранній пласт підкурғанних поховань епохи енеоліту. Дослідники порівнюють його з нижньомихайлівською і квітнянською культурами (Frînculeasa et al. 2015), що співпадає з таким самим культурним пластом в Альфельді.

Таким чином, нові дослідження з використанням комплексу радіовуглецевих дат дозволили більш точно визначити час і кордони просування степового населення в західному і південно-західному напрямку.

Польові дослідження на території на південь від Балканських гір дали можливість визначити південний кордон розселення прийшлого населення, що залишило кургани (енеолітичне дояме населення, племена ямної культури). Кордон проходить по північній (Верхній) Фракії. Аналогічні пам'ятки в більш південних регіонах (Південна Фракія, Анатолія, Греція) відсутні².

Культурна ситуація в Північно-Західному Надчорномор'ї

У кінці IV — на початку III тис. до н. е. у Північно-Західному Надчорномор'ї мешкали носії усатівської культури, з якою прийнято пов'язувати початок бронзової доби у регіону, а також розрізнені пізньоенеолітичні групи, що не складали в цілому культурної єдності. Відомі нечисленні поховання мігрантів зі сходу — носіїв нижньомихайлівської, животилівської (животилівсько-вовчанської), постмаріупольської (квітнянської) культур, а також культури Чорнавода з Подунав'я. Частково синхронна їм буджацька культура, котра входила у велику

ямну культурно-історичну спільноту ранньобронзової доби.

Усатівська культура. Крім двох неординарних центрів Усатове і Маяки, усатівська культура представлена майже виключно похованнями і декількома пунктами знахідок кераміки, що інтерпретуються як можливі залишки поселень (Патокова і ін. 1989, с. 82, рис. 82). Слід визнати епонімну пам'ятку Усатове унікальним явищем, аналогій якому немає в Північно-Західному Надчорномор'ї. Комплекс Маяки, будучи більш пізнім за часом, відповідає йому лише до певної міри. Усатівські підкурғанні поховання степової зони досить своєрідні та неоднорідні. Більшість пам'яток розміщені в західному регіоні, в Подністров'ї і Дністро-Прутському межиріччі. Парадоксом є той факт, що на схід від Подністров'я, незважаючи на розташування тут такої яскравої пам'ятки як Усатове, прояви усатівської культури надзвичайно нечисленні, групуючись поблизу Тилігульського лиману (Говедарица, Манзура 2010; Петренко 2012). Найдавніші усатівські комплекси синхронні фіналу Трипілля СІ, в цілому культура існувала впродовж усього етапу Трипілля СІІ, що відповідає в абсолютних датах середині IV — першій чверті III тис. до н. е. (Петренко, Кайзер 2012, с. 55—57). Існує й інша точка зору на фінал усатівського феномену. Вважається, що він є синхронним фіналу постмаріупольської, дереївської та нижньомихайлівської культур, тобто пов'язаний із завершенням пізньоенеолітичної епохи на межі 3000/2900 BC (Rassamakin 2004, s. 213). П. Роман пов'язує появу пам'яток типу Фолтешть II з впливом усатівської культури (Roman 1981; Роман 2010). Відзначимо точку зору Дж. Меллорі, який розглядає усатівську культуру як гібридну, з корінням у культурах Чорнавода і Трипілля, перекриті інтрузивним степовим компонентом, імовірно індоевропейської курғанної культури (Mallory 1997). Культура характеризується мегалітичними традиціями в поховальній архітектурі, розвиненою бронзовою металургією, керамічним комплексом, в якому поєднуються трипільські та степові елементи. Померлих ховали в простих ямах, скорчено на лівому боці, рідше — на спині, переважає східне орієнтування похованих. Простежено розпис черепів вохрою (Зиньковский, Петренко 1987). Керамічний комплекс представлений столовим та кухонним посудом різних типів (рис. 1). Серед металевого інвентарю — сокири, долота, ножі, шила, кинджали, прикраси. Незважаючи на

¹ Кукутень А-В відповідає етапу Трипілля В1-В2 (між 4300—4100 BC), у хронології, яка застосовується українськими археологами.

² Лише у пізньобронзову добу (XIII—XII ст до н. е.) є переконливі докази присутності вихідців з Північного Надчорномор'я в складі т. зв. «народів моря» (озброєння північночорноморських типів у комплексах Східного Надчорномор'я, їх зображення на єгипетських барельєфах, бронзових статуетках тощо) (Клочко 1990). Найчастіше з «народами моря» пов'язують носіїв сабатинівської культури.

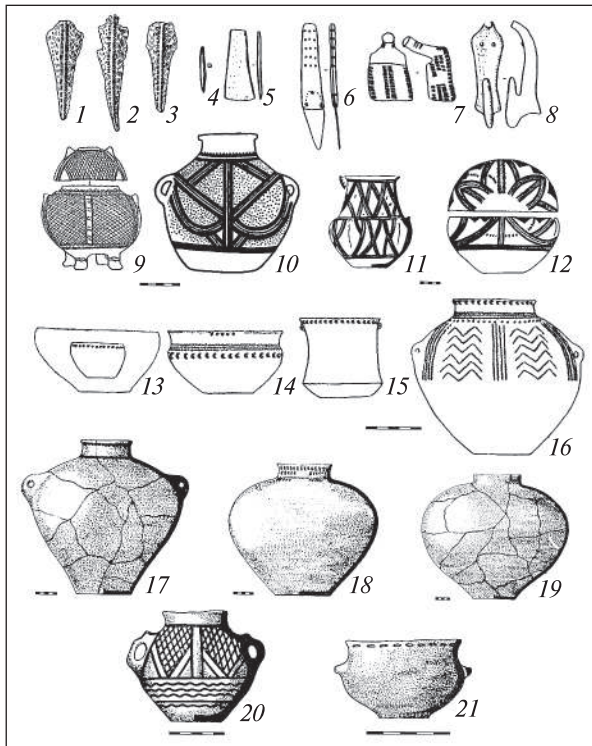

Рис. 1. Матеріали, що характеризують усатівську культуру (1–16 — за: Дергачев, Манзура 1991; 17–21 — за: Яровой 1990)

імпортну сировину, Н.В. Риндіна (1993) виділяє усатівський осередок металообробки, який мав специфічні риси. Дослідниця відзначає, що усатівська металообробка склалася в системі Циркумпонтійської металургійної провінції бронзової доби. У той же час були збережені і окремі прийоми трипільських технологій. Прикраси усатівської культури виготовлені з різних металів (срібні і мідні скроневі спіральні підвіски, мідні пронизки). За кількістю срібних прикрас культура виділяється на тлі синхронних спільнот пізнього енеоліту—ранньої бронзової доби Південно-Східної Європи (Петренко 1997).

Буджацька культура. У Північно-Західному Надчорномор'ї серед розташованих тут культур і культурних груп кінця IV—III тис. до н. е., безумовно, найбільш яскравою була буджацька культура. Вона привертає увагу не тільки кількістю пов'язаних з нею поховальних пам'яток, але і тривалістю свого існування (близько 3100—2200 cal BC). Є всі підстави виділяти її як окрему культуру в межах ямної культурно-історичної спільноти (КІС), що виникла не на пізньому її етапі, а синхронно з початком її формування. Ми вважаємо, що буджацька культура склалася на основі місцевих енеолітичних пам'яток, а її населення не є мігрантами зі сходу. Про місцеве походжен-

Рис. 2. Основні форми кераміки з поховань буджацької культури (за: Іванова 2013)

ня свідчать дані антропології (подібність антропологічних типів), паралелі в поховальній обрядовості і матеріальній культурі населення Північно-Західного Надчорномор'я пізнього енеоліту—ранньої бронзової доби.

Характерною рисою буджацького керамічного комплексу є плоскодонність посуду, виражені інокультурні паралелі. Вже на ранньому етапі з'явилися характерні керамічні форми — т. зв. буджацькі банки, амфороподібний посуд та амфори, кубки, аскоси (рис. 2; 3). Серед прикрас — спіралі зі срібла, міді, золота (рис. 4, 3). Крім впливу культур місцевого енеоліту та доби ранньої бронзи, на ранньому етапі буджацької культури простежено виразні зв'язки і паралелі з культурами Південно-Східної і Центральної Європи (Коцофені, Чорнавода II, Езерово II, Езеро, культура кулястих амфор, культури шнурової кераміки), а також (але в меншій мірі) — з Дніпро-Бузьким ареалом ямної КІС.

Зміни від раннього до пізнього етапу буджацької культури проявляються в двох аспектах — розвиток власне буджацьких характеристик і прояв інновацій, пов'язаних з інокультурним впливом. На пізньому етапі відбуваються зміни в культурному оточенні буджацького населення, причому, і в межах ареалу її проживання, і в навколишній території проживання. Просунувшись в середині III тис. до н. е. зі сходу, Північно-Західне Надчорномор'я заселяє людність катакомбної культури. Тривають зв'язки з культура-

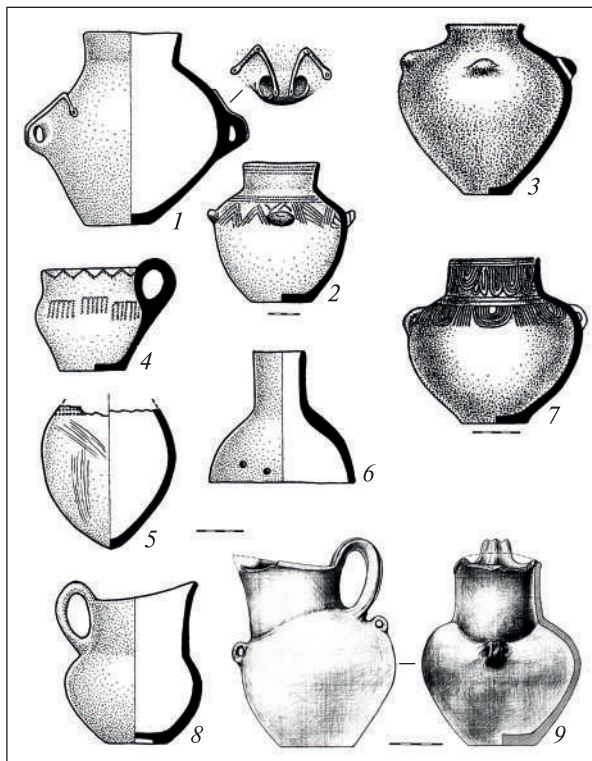

Рис. 3. Рідкісні та іншокультурні форми кераміки в похованнях буджацької культури (за: Иванова 2013)

ми шнурової кераміки, деякий час — з культурою кулястих амфор, є паралелі в керамічному комплексі з культурами Глина III-Шнекенберг, Мако-Косиги-Чака, Лівезіль, Вінковці.

Культурні зв'язки населення Північно-Західного Надчорномор'я

Усатівська культура. Версія про зв'язки Північно-Західного Надчорномор'я з південними районами — Анатолією і Егеїдою — має давню історію. Перевага віддавалася морським шляхам (Болтенко 1925; Йессен 1947, с. 16; Патокова 1979, с. 151). Причому, М.Р. Болтенко та Е.Ф. Патокова першими мореплавцями регіону бачили саме населення усатівської культури, яке могло використовувати прибережну морську течію з Одеської затоки вздовж північно-західного берега Понту.

Але не виключалася ймовірність існування сухопутного шляху, враховуючи, що деякі дослідники співвідносять усатівську культуру із західним узбережжям Чорного моря (Nikolova 2005, р. 92).

Існує точка зору, що на анатолійський напрямок зв'язків вказують егейські та анатолійські артефакти в усатівських похованнях (Петренко 1997, с. 32). До імпортованих виробів належать, перш за все, мідні кинджали «ана-

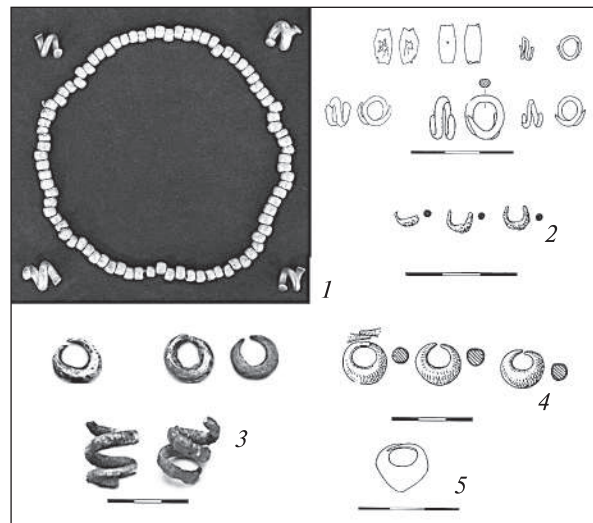

Рис. 4. Срібні прикраси ранньої бронзової доби: 1 — Троянове, курган ямної культури (за: Alexandrov, Kaiser 2016); 2 — Горан-Слатіна, курган ямної культури (за: Николова 2000); 3 — кургани Північно-Західного Надчорномор'я за: (Никулиця 2009); 4 — могильник культури Зімнича (за: Alexandrescu 1974); 5 — Тирнава, курган ямної культури (за: Панайотов 1989)

толійського типу» з миш'яковим покриттям, що додає виробам «ефекту срібла», найдавніші скляні вироби, походження яких пов'язують з Анатолією (Островерхов 1985, с. 179), намиста із середземноморських морських коралів, підвіску-амулет з єгипетського «алебастру» (Петрунь 2000, с. 180).

Найбільший інтерес серед дослідників викликають відомі кинджали, які вважають імпортом (Конькова 1979; Рындина 1982)³. Н.В. Риндина знайшла аналогії цим виробам на Криті, Кікладах, у Греції і Анатолії (рис. 5). На думку І.В. Манзури, можливим є їх центральноєвропейське походження з ареалу культури Бодрокергестур. На його думку, достовірно визначити джерело їх надходження в ареал усатівської культури неможливо, але багатоступінчастий обмін був у давнину досить звичайним явищем⁴. В.Г. Петренко (2013) вважав, що ці кинджали пов'язані з усатівським металургійним центром (рис. 6). Зазначимо, що миш'якове покриття на кинджалах відоме у майкопській культурі Кавказу, але там поширені кинджали іншого типу.

Введення радіовуглецевих дат призвело до хронологічної невідповідності цієї, здавалося б, послідовної та логічної концепції: Усатівська

³ За винятком цих кинджалів, інші вироби з міді та миш'якової бронзи відносять до місцевого виробництва.

⁴ Дякую І.В. Манзурі за консультацію з цього питання.

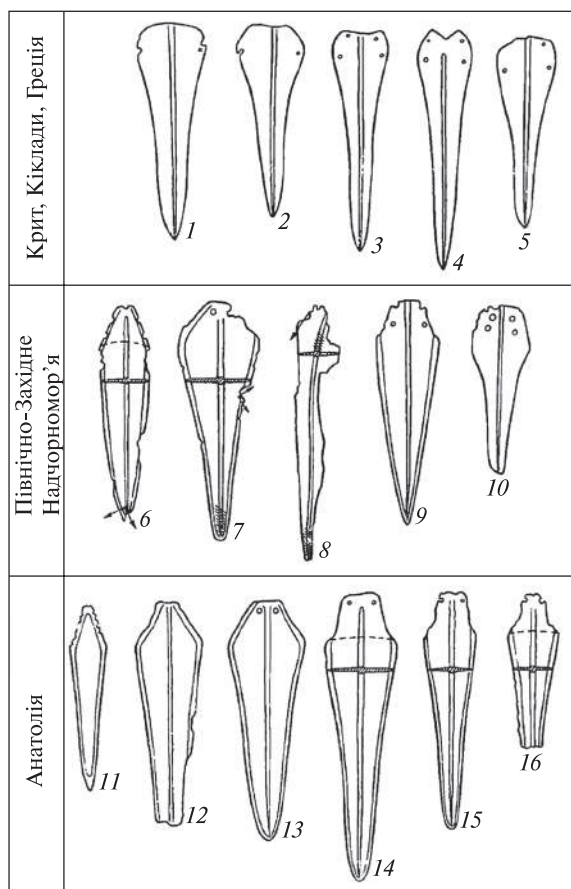

Рис. 5. Кинджали з різних центрів (за: Рындина, Конькова 1982)

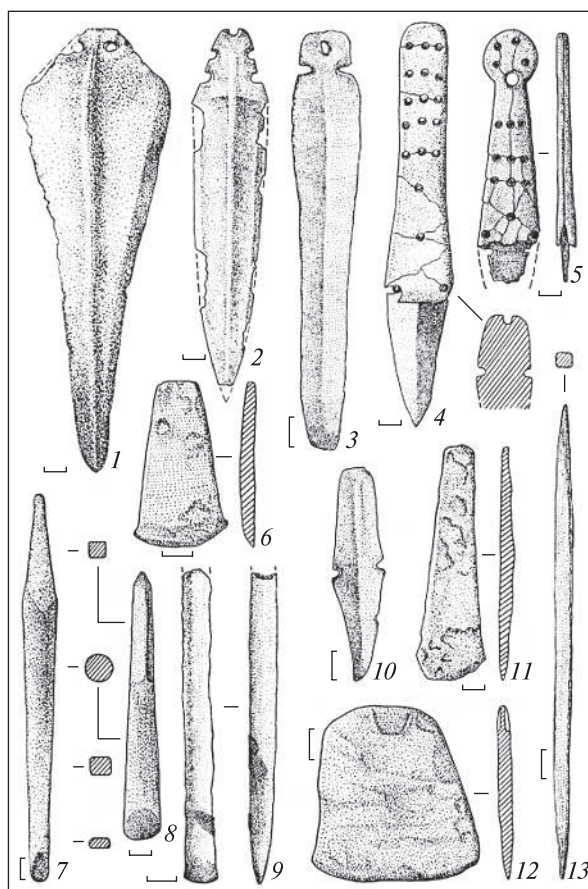

Рис. 6. Вироби устатівського металургійного центру (за: Петренко 2013)

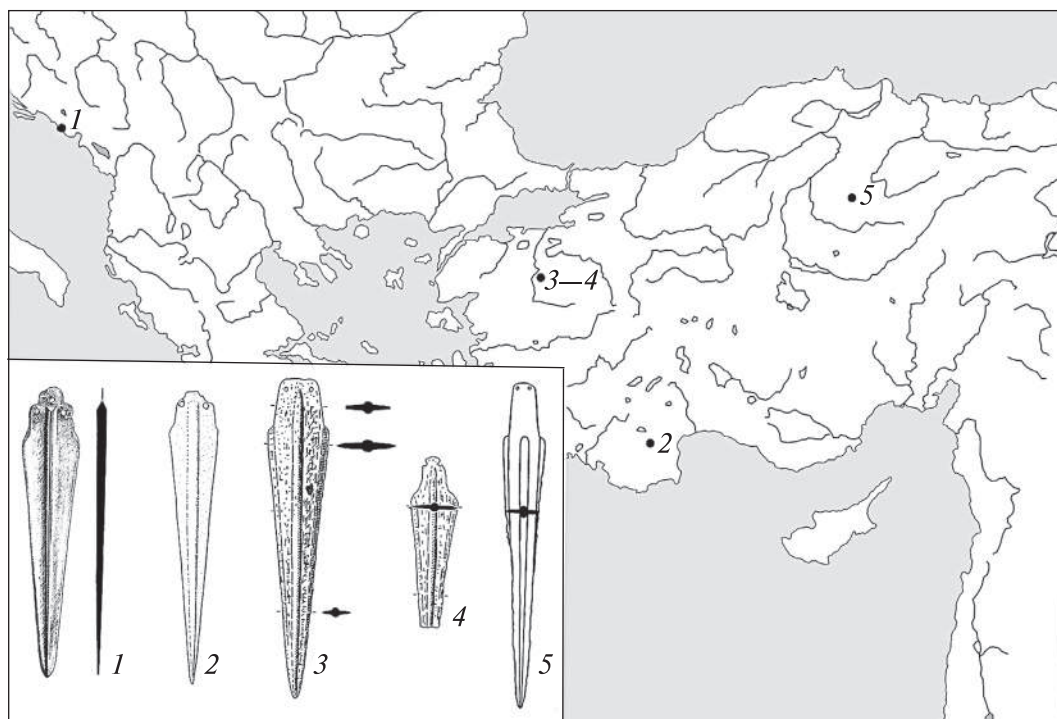

Рис. 7. Кинджали другої половини III тис. до н. е. (за: Maran 2007): 1 — Mala Gruda; 2 — Karataş; 3—4 — Bayındırköy; 5 — Alaca Höyük

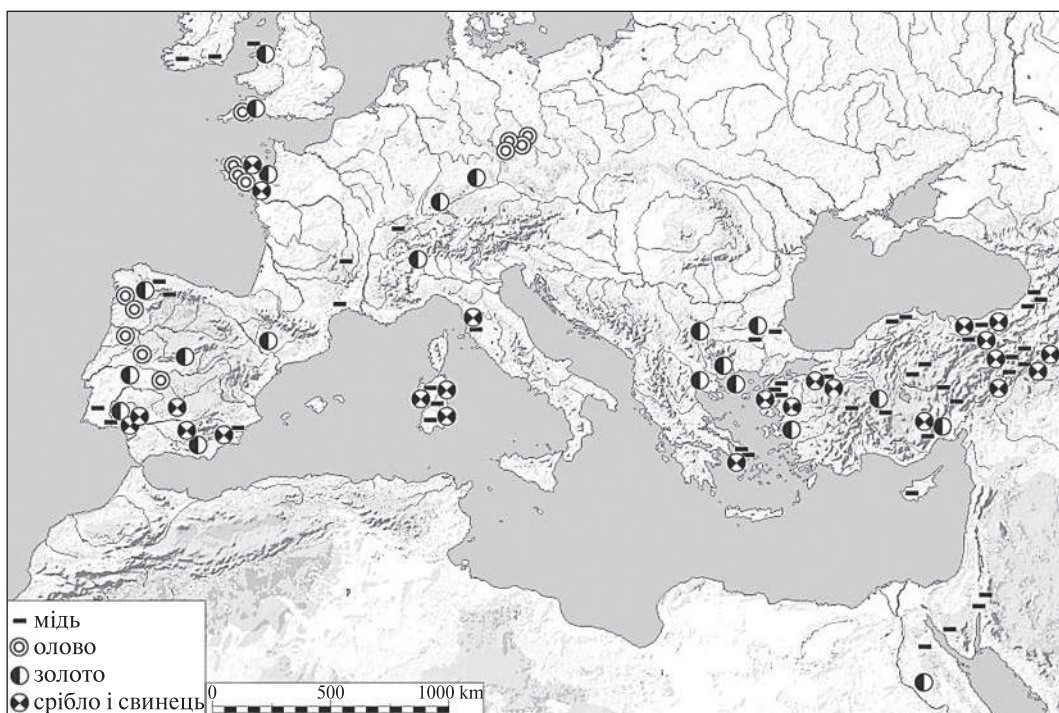

Рис. 8. Рудники IV—III тис. до н. е. (за: Kassianidou, Knapp 2004)

культура (3500—2850 BC) виявилася давнішою за кинджали Анатолії, які датуються зараз другою половиною III тис до н. е. На думку Дж. Марана (Maran 2007), анатолійські кинджали схожі з аналогічними артефактами з курганів Монтенегро (Мала Груда, Велка Груда), котрі пов'язують з Вучедольською культурою, простежуючи при цьому і явні впливи (рис. 7).

У цій ситуації варто поставити запитання: чи могли кинджали цих форм існувати в Передній Азії і в більш ранній час?

Інший аспект зв'язків стосується походження срібла за доби ранньої бронзи

Північно-Західного Надчорномор'я. Найбільш ранні срібні вироби у світі пов'язуються з IV тис. до н. е. У Західній Анатолії, на поселенні Бейджи-Султан (XXIV шар) знайдено срібний перстень, що датується 3942—3650 cal BC. Довгий час європейські джерела срібла вважались пізнішими за анатолійські. Але виявилось, що в Європі срібло з'явилося одночасно з Близьким Сходом: невеликі срібні кільця культури Одзієрі (Сардинія) датуються першою половиною IV тис. до н. е. (Primas 1995, p. 78).

В ареалі Північно-Західного Надчорномор'я тільки в усятівській (Петренко 1997; Иванова 2010) і буджацькій (Иванова 2013) культурах спостерігається концентрація срібних виробів — на тлі синхронних культур не тільки Надчорноморського степу, а й усього Карпато-Балканського ареалу.

В усятівській культурі зафіксовані найдавніші прикраси зі срібла в Україні і одні з найдавніших у Європі (близько 30 предметів). У Трипіллі та степовому енеоліті подібного роду артефакти поодинокі. Серед знахідок — спіральні скроневі підвіски, накісник, перстень. Більшість срібних виробів співвідносяться з раннім періодом Усатове. Концентруються знахідки практично в двох центрах — в Усятівському курганному могильнику і Олександрівському кургані на узбережжі Сухого лиману. Б. Йованович (Jovanović 1993) припускає для

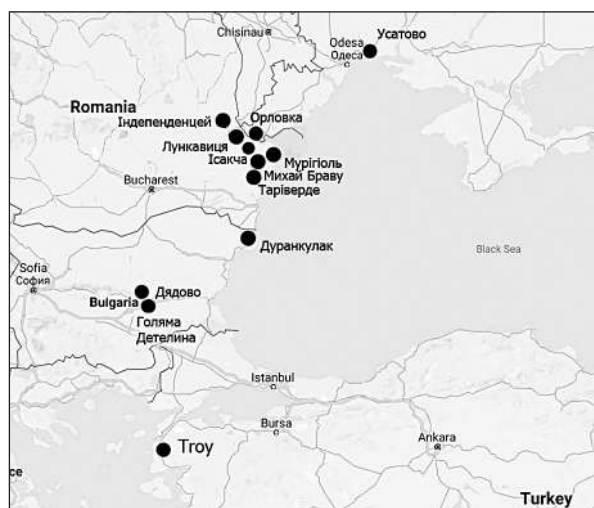

Рис. 9. Пам'ятки усятівської культури в Західному Надчорномор'ї

Рис. 10. Поховання зі срібними підвісками в Карпато-Подунав'ї

пізньотрипільських могильників Північно-Понтійського узбережжя, Південної України і Молдови місцеве виробництво срібних скро-невих кілець, хоча срібло було імпортоване, можливо, зі Східного Середземномор'я (руд-ники на острові Сифнос і півострові Лавріон в Аттиці). Пропонують і «східний варіант» по-ходження срібла — його постачання в усатівський час з ареалу Майкопсько-новосвободненської спільноти (Петренко 1997).

Відомі срібні рудники в Східному Серед-земномор'ї належать до ранньокікладського періоду I—II. Ранньокікладський період синх-ронний ранньомінойському та Трої I; датуван-ня їх різне у різних дослідників, але в діапазо-ні 3400—2900 cal BC. Срібні вироби егейсько-го походження цього періоду (за одиничними винятками) ані на Балканах, ані на узбережжі Егейського моря, до недавнього часу були неві-домі, що не давало можливості отримати одно-значну відповідь про джерела срібла, які вважа-ли «загадковими» (Jovanović 1993).

Нові дані дозволили дослідникам зроби-ти висновок, що срібні артефакти III—II тис. до н. е. на Нижньому і Середньому Дунаї були зроблені зі срібла та міді з руд Лавріона (Gale et al. 2008, p. 102).

Таким чином, можна припустити отриман-ня населенням усатівської культури якоїсь

частини срібла зі Східного Середземномор'я, можливо, за допомогою зв'язків з Нижнім Ду-наєм. У цьому контексті нагадаємо знахідки намиста із середземноморських морських ко-ралів, підвіску-амулет з єгипетського «алеба-стру», причому в тих же похованнях, де було знайдено срібло (Петренко 1997).

Зафіксовано існування срібних копалень IV—III тис. до н. е. на північному заході Ана-толії (рис. 8). Можна припустити появу руди в Північно-Західному Надчорномор'ї шля-хом багатоступінчастого обміну. Але техноло-гічні прийоми (в цьому випадку використання миш'яку для отримання ефекту сріблення) не можуть передаватися шляхом обміну, як арте-факти. Той, хто володіє знаннями (майстер) — обов'язковий учасник передачі нових техноло-гій. Це дозволяє припустити наявність певних зв'язків між двома регіонами.

Археологічні матеріали вказували на те, що пам'ятки усатівської культури пов'язані май-же виключно з територією Північно-Західного Надчорномор'я⁵. Згодом стали накопичуватися дані про усатівські пам'ятки на заході та півден-ному заході від їх традиційного ареалу (рис. 9).

⁵ На схід від ареалу Північно-Західного Надчор-номор'я можна відзначити лише могильник в уроч. Гард на правому березі Олександрівського водосхо-вища, Миколаївська обл.

По-перше, слід взяти до уваги розписну кераміку, знайдену під час розкопок багаточислового городища Орловка-Картал у низині Дунаю. Її датують у діапазоні Кукутень В–Трипілля СІ й до недавнього часу відносили до ушатівської культури⁶. Відзначають знахідки кераміки ушатівського типу в румунській Молдові (Burtrescu 2002, с. 498–499). Розкопуються поховання ушатівського типу: Лункавиця-Друмул, п. 7, основне поховання з кургану «ІнDEPENDЕНЦЕЙ», поховання Голяма Детелина 4/4 (Alexandrov, Kaiser 2016). Могили з кромлехами в курганах поблизу Міхай Браву, Мурігіоль, Таріверде, на думку дослідників, показують близьку подібність до комплексів пізнього Усатова (Alexandrov 2016, р. 317).

В.А. Дергачов відзначає на фінальному етапі появу декількох комплексів могильника Дуранкулак в Північно-Східній Болгарії (Дергачов 2004, с. 111). Існує думка, що ушатівське населення могло брати участь у генезі культури Езеро (Николова 2000 с. 449). Міграціями ушатівського населення на південний захід Л. Ніколова пояснила деякі паралелі в кераміці поселення Дядово (східні Балкани) і Усатове (Nikolova 2000, р. 4). Подальше дослідження цієї пам'ятки демонструє значну подібність кераміки Дядово і ушатівської культури⁷. Можливо, ці пам'ятки маркують безпосередні контакти двох регіонів і рух ушатівського населення до срібних копалень.

Відкритість до контактів підтверджує й північний напрямок зв'язків ушатівської культури. П. Влодарчак виділив серію кераміки культури Злота в Малопольщі, в якій присутні ушатівські елементи. Однак їх появу автор пояснює не можливістю міграцій, а переносом ушатівських традицій племенами культури кулястих амфор (Włodarczak 2008, s. 520, гус. 3). Але, власне, в культурі кулястих амфор ушатівських рис не простежено.

Буджацька культура. Пам'ятки ямної культури Балкано-Карпатського ареалу відомі давно, їм присвячено досить багато спеціальних досліджень. Багато археологів пов'язують просування ямного населення на захід саме з Північно-

Західним Надчорномор'ям. Західний кордон її відсунутий досить далеко, враховуючи пам'ятки ямного типу в Центральній Європі.

Л.С. Клейн вперше виділив пам'ятки ямної культури Північно-Західного Надчорномор'я в окрему культуру, давши їй назву по першій пам'ятці — нерушайська⁸. На його думку, вона склалася на основі культури «Усатове–Чорнавода–Фолтешті». У ній (а також в її відгалуженнях на територіях Угорщини, Румунії та колишньої Югославії) дослідник бачить протогреків, які прийшли в Грецію через Нижній Дунай. З нею, а також з блоком культур шнурової кераміки, можуть бути пов'язані нечисленні знахідки в шарах Трої фрагментів посудин, прикрашених шнуровим орнаментом (Клейн 2007). Й. Батора зазначив групу поховань (близько 20), на північ від Бескид, які він пов'язує з населенням ямної культури. Поховання не становлять територіальну або культурну групу, а виявлені в могильниках різних культур доби ранньої бронзи (Bátora 2006). Також було виділено кілька пам'яток з рисами ямної культури, розташованих на захід від Альфельда. Це — поховання Генью (Gönyü) на кордоні Середнього і Верхнього Дунаю, на заході Угорщини, Нойзідль-ам-Зеє (Neusiedl-am-See), Бургенланд, у східній Австрії; Есслінг (Essling) поблизу Відня і Блекендорф (Bleckendorf), Саксонія-Анхальт. Наявні дати укладаються в діапазон XXVIII–XXVI ст. до н. е. (Harrison, Heyd 2007, р. 202, fig. 49). Картографування пунктів зі знахідками срібних виробів, дозволяє зафіксувати ланцюжок пам'яток, який тягнеться вздовж Дунаю від Попруття до Потисся (рис. 10). Це дало нам можливість припустити отримання срібла з місцезнаходжень Трансильванії, де відомі сучасні срібні рудники, хоча стародавні поки не були виявлені (Іванова 2010). Крім того, срібні прикраси знайдені в похованнях на території Південної Добруджі, в гірській Фракії (в курганах поблизу сучасних мідних рудників) і в центрі Нижнього Подунав'я (могильник Горан-Слатіна). Найзахіднішою пам'яткою, де простежено віддалені зв'язки з ямної культурою є поховання в кургані Мала Груда в Монтенегро, культура Вучедол (Primas 1995, р. 81). Появу прикрас зі срібла в ранню бронзову добу на Балканах Б. Йованович пов'язує саме з носіями ямної культури, зі зникненням же степового поховального обряду зникає і срібло.

⁶ Зараз І.В. Манзура запропонував сприймати її як прояв особливої керамічної традиції культури Чорнавода І, а підкурганні поховання з такою керамікою відносити не до ушатівської культури, як це було раніше, а до тої ж культури Чорнавода І (Манзура 2018).

⁷ Дякую за інформацію учасника археологічних досліджень в Дядово в 2015–2017 рр. доктора Масао Семмото (Masao Semmoto, The Ancient Orient Museum, Tokyo).

⁸ Надалі І.Т. Черняков запропонував називати її буджацькою, і ця назва стала більш поширеною.

Дж. Маран вважає цілком імовірним, що срібні артефакти IV тис. до н. е., знайдені на Нижньому і Середньому Дунаї, були зроблені на місці, але було використане срібло, імпортоване з Анатолії або Егейського світу (Maran 2000, p. 188).

Припускається й кавказьке джерело срібла. Зазначають, що починаючи з кінця IV тис. до н. е., північнопонтійська область стає центром поширення по Дунаю артефактів певних типів, зокрема виготовлених зі срібла, а також деяких технологій обробки металів. Існує думка, що це був «міст» між Кавказом і Дунайським регіоном (Primas 2007). Але аналіз артефактів не дозволяє нам погодитися з цим припущенням. Зауважимо, що і в буджацьких похованнях, і в Подунав'ї зустрічаються срібні підвіски типу Зімнича, невідомі в Передкавказзі (рис. 4; 3, 4). Вже на самому початку доби бронзи виділяються два центри, де концентруються срібні прикраси — Північно-Західне Надчорномор'я (усатівська і буджацька культури) та Прикубання; в ареалі між ними кількість знахідок зі срібла різко зменшується. Мабуть, лише басейн р. Молочної та Присивашся виділяються кількістю виробів; можливо, їх джерело знаходиться в рудному районі Нагольній кряж на Донбасі. Тому кавказькі джерела срібла в Північно-Західному Надчорномор'ї і Карпато-Дунайському регіоні все ж викликають сумнів.

Впродовж того ж періоду проявляються контакти між Придунайською зоною і Грецією та Західною Азією. Відбитком цього є циркуляція кілець-підвісок типу Лефкас, що поширилися на Балканах і в Карпатському басейні (Maran 2007, p. 9). На наш погляд, наслідкуванням цього типу є срібна підвіска з поховання ямної культури на території Нижнього Подунав'я (рис. 4, 5). Ця знахідка (Панайотов 1989) цілком узгоджується з новими даними про зв'язки Нижнього Подунав'я з Анатолією і Східним Середземномор'ям.

Ми вважаємо, що для всебічного розгляду проблеми слід звернутися до двох європейських культур доби ранньої бронзи, а саме — Баден і Юнаците, до їх контактів з навколишнім світом.

Баден. На ранньому етапі ямної культури «срібний шлях» міг починатися в Анатолії, звідки ювелірні вироби (чи срібло) потрапляли в баденське середовище, а потім — в ямне. Про Альфельд як зону контакту двох культур писали багато дослідників. На сучасному етапі зв'язкам блоку баденських

культур з Анатолією теж приділяється досить багато уваги. За останні 50 років ця концепція не раз видозмінювалася. Наприкінці IV тис. до н. е. між Карпатами та північною частиною Егейського моря виникають споріднені культурні групи, з якими можна пов'язати становлення в Європі доби ранньої бронзи. Н. Калич (Kalicz 1963) першим спробував виявити прямий зв'язок між цими двома регіонами, припускаючи вплив Анатолії на культури Південно-Східної Європи. Ця ідея була підтримана і розвинена іншими дослідниками.

Зазначалося, що носіями культури Баден дуже рано були сприйняті епохальні інновації: з культурою Баден пов'язують встановлення зв'язків з Анатолією і Егеїдою, освоєння колісного транспорту в період 3600—3300 cal BC, формування нових керамічних традицій. Деякі компоненти культури грали надрегіональну роль. Традиційно вважають, що основні нововведення в Центральній Європі, асоційовані з культурою Баден, потрапили з Анатолії, Леванту та Південно-Східної Європи. Швидкість поширення інновацій на величезній території дозволила дослідникам припустити, що технологічна революція поширювалася в двох напрямках одночасно:

1. Із Західної та Центральної-Східної Європи. За цим напрямком вже закріпився термін баденізація «Badenization», який в археологічному матеріалі представлений поширенням матеріалів Болераз-Чорнавода III.

2. З Південно-Східної Анатолії через Європу, у зв'язку з експансією Урука (вимушені емігрувати «біженці» з Трої II—V). Передбачається, що швидкість дисперсії цих нововведень була настільки висока, що сотні кілометрів були подолані впродовж дуже коротких відрізків часу (десяти років або менше, що не може бути простежено на радіовуглецевих даних). Інновації в силу свого революційного характеру поширилися на величезній території, причому в різних регіонах сприймалися окремі дискретні риси (Furholt 2008).

Вважають, що ці два напрямки перетнулися в ареалі Карпатського басейну (Horváth, Svingor, Molnár 2008, p. 455). Осмислення хронологічного співвідношення балканських культур з анатолійськими пройшло кілька етапів. У 1950-ті рр. переважали диффузіоністські погляди Г. Чайлда, відповідно до яких досягнення цивілізації (виробниче господарство, осілість та ін.) поширювалися в західну Анатолію та й потім на Балкани з Близького Сходу

Рис. 11. Пункти зі знахідками прикрас із дорогоцінних металів у Фракії

шляхом колонізації, в якій провідну роль відігравали ранні міські центри західної Анатолії.

У той же час введення каліброваних дат у радіовуглецевий аналіз показало, що культура Баден не може бути датована пізніше за ранню бронзову добу в Егейському морі, але є більш ранньою. Теза про те, що феномен Бадена виник з міграції популяцій з північно-західної Анатолії, був спростований. Це призвело до хвилі дослідницької діяльності, спрямованої на розробку гіпотези самостійного розвитку північно-західної Анатолії та Балкано-Карпатського регіону.

Впровадження радіовуглецевого датування в 1960-ті рр. та розкопки багаточисельних пам'яток на Балканах викликали справжній переворот у поглядах на хронологію регіону: початок енеоліту стали датувати майже на 3000 років раніше. На відміну від Європи, хронологічні схеми Анатолії в ті роки залишалися незмінними. Значних розкопок у західному і центральному районах Анатолії до 1980-х рр. не велося, дати C^{14} були поодинокі. Системи синхронізації двох регіонів не існувало (Özdoğan 1997), поширилися погляди про повну самостійність культурного розвитку Балкан (Renfrew 1970).

Нові археологічні дослідження та серія нових радіовуглецевих дат знову дозволили синхронізувати ці два регіони. Виявилося, що всю культуру Езеро у Фракії можна розглядати паралельно з феноменом Бадена. Крім того, початок поселення Троя I також синхронізується з фіналом культури Баден, зокрема час співіс-

нування охоплює період близько 300 років, з XXX — до XXVII ст. до н. е. На думку Р. Краусса, ці дані являються достатньою причиною, щоб певною мірою відновити висновки Н. Каліча й переглянути відносини між Егейським ранньобронзовим віком і пізнім енеолітом у Карпатському басейні. Р. Краусс зазначає, що у другій половині IV тис. до н. е. у центральній частині Балканського регіону річкові системи, що простягнулися з півночі на південь, стали важливими комунікаційними магістралями між північним Егейським і Карпатським басейнами (Краусс 2014, р. 271)

З'являються роботи, що розвивають ідею зворотного впливу — культур Езеро і Баден на ранню бронзову добу Анатолії та,

зокрема, Трою (Катінчаров 1987; Клейн 2007). Пропонуються різні варіанти осмислення характеру зв'язків між південно-східною Європою і Анатолією, визначаються шляхи, якими пізньоенеолітичні культурні імпульси з Балкан поширювалися в Анатолію (Авилова 2015). Відзначається інтеграція верхньофракійських і анатолійських культур (Николова 2016). Передбачається існування різноманітних контактів між Верхньою Фракією і Троєю в III тис. до н. е. (Leshtakov 2014).

Імовірно, є підстави говорити про двосторонні зв'язки протягом тривалого часу, початок їх формування відноситься до енеолітичної доби.

Юнаците. У Південно-Східній Європі золоті вироби переважно пов'язані з поодинокими

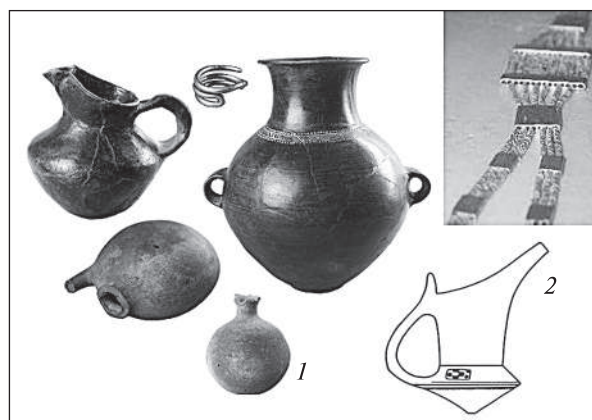

Рис. 12. Деякі артефакти з території Фракії, що демонструють зв'язки з Троєю: 1 — Галабове; 2 — Дабене

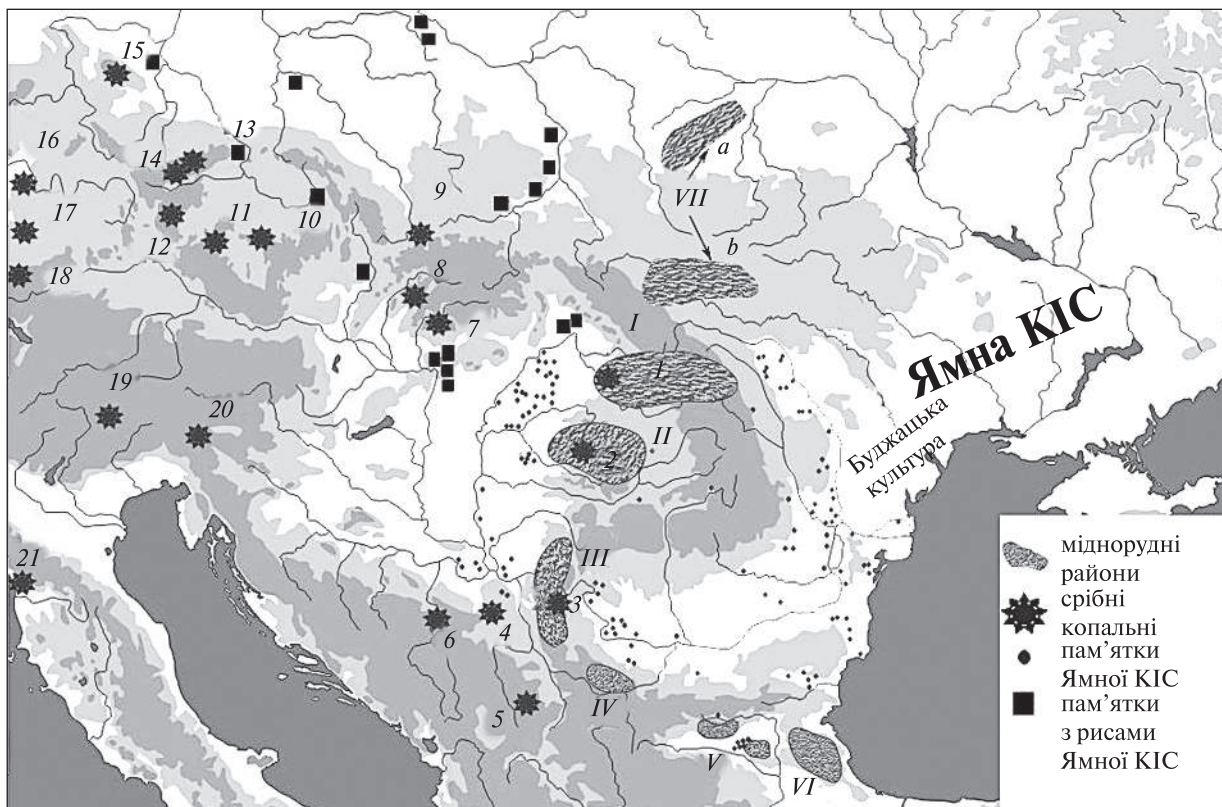

Рис. 13. Розташування міднорудних районів і срібних копалин різних епох у Південно-Східній Європі (за: Іванова 2010): I—VII — міднорудні райони; 1—21 — сучасні срібні рудники

ми унікальними могильниками, де концентрується основна кількість знахідок. Для доби міді це — відомий могильник культури Варна. З доби бронзи (РБВ III, кінець III тис. до н. е.) пов'язують відкриття у 2004 р. археологічного комплексу у с. Дубене поблизу м. Карлово в Болгарії, між Балканськими горами і масивом Средна Гора. Л. Ніколова і Т. Джанферова вважають, що могильник співвідноситься з розташованим поруч відомим раніше поселенням Дубене культури Юнаците (Nikolova, Dzhaneferova 2005). Паралелі золотим виробам походять не тільки з пам'яток доби бронзи Болгарії, але й із величезної території — від Малої Азії (Троя II—III) до Центральної Європи. Деякі посудини об'єднують у собі місцеві та егейсько-анатолійські елементи, що, на думку дослідників, також свідчить про контакти з Малою Азією (рис. 12, 1, 2).

Існує думка, що даний комплекс може бути сполучною ланкою між Європою, Малою Азією та Близьким Сходом протягом доби ранньої бронзи (Hristov 2007). Він розміщувався на відстані близько 20 км від витоків р. Марица, яка була основним водним шляхом, що пов'язував Передню Азію і Північну Фракію. А через розташований поблизу м. Карлово Траянський перевал можна вийти прямо до одного з най-

багатших дорогоцінними металами могильників ямної культури — Горан-Слатіна (рис. 11; 4, 2). Відстань між пунктами менше 60 км.

На південний схід від Дубене розташований один з найбільших телей Європи — Галабове. В ньому простежено шари від неоліту до пізньої бронзи (VII—II тис. до н. е.). Імпортовані артефакти з Малої Азії та Близького Сходу, знайдені в Галабове, підтверджують ідею про те, що провідна економічна діяльність населення регіону була пов'язана з торгівлею (рис. 12, 1). Найкращі паралелі походять з Анатолії, а саме з Трої, Бейсісултана, Богазкею (Хаттуса), також узбережжя Егейського моря. Галабове може бути співвіднесене з низкою інших ключових об'єктів, що вказують на зв'язки між Східною Фракією та Троєю, Троадою, Західною і Центральною Анатолією. Можна припустити, що цей шлях йшов на захід до Центральних Балкан і Центральної Європи. Регіон Галабове пов'язаний із Нижнім Дунаєм, а також із Західною Фракією і Фессалією. І саме тут у давнину перехрещувались деякі із найбільш важливих шляхів. Дві тисячі років тому один з цих шляхів, що з'єднувала Схід з Європою, називався *Via diagonalis*, і це був шлях, по якому римські легіони перемістилися з Паннонії у Віфінію і назад (Leshtakov 2002).

Можливо, одним з цих шляхів срібло потрапляло у середовище ямної культури Балкан, а звідти — у Північно-Західне Надчорномор'я. Менш ніж 20 км розділяє Галабове та курган ямної культури біля м. Троянове з численними срібними прикрасами (рис. 4, 1; 11).

Є свідчення про те, що в Анатолії срібло видобувалося в значній кількості, достатній для взаємовигідної торгівлі. Наприклад, у III тис. до н. е. велика частина видобутого в Анатолії срібла надходила у Месопотамію, де його обмінювали на олово (Трејстер 1996, с. 239). Цілком можливо, мала місце торгівля сріблом і зі степовим населенням Балканського регіону та, ймовірно, опосередковано з Північно-Західним Надчорномор'ям.

Картографування курганів і могильників демонструє розселення ямних племен поблизу металорудних зон (рис. 13). На наш погляд, саме метал був основним атрактором, що визначив як напрямки колонізації Балкано-Карпатського ареалу населенням ямної культури, так і характер контактів прийшлого та автохтонного населення. Ці взаємини сприяли формуванню Балкано-Карпатського ареалу ямної КІС. Концентрація в буджацьких похованнях виробів зі срібла і міді (Іванова 2001) підтверджує участь буджацьких племен у цих процесах. М.Я. Мерперт окреслив територію, звідки відбувався рух степових племен на захід — межиріччя Південного Бугу та Дунаю, проте все ж вважав його вторгненням (Мерперт 1982, с. 329).

Виробництво металу передбачає освоєння технологій, тому для отримання певних знань, а також руди або готового металу населення ямної культури повинно було побудувати мирні і тривалі стосунки з автохтонами, стосунки, що базуються на обміні, а не захопленні. Імовірно, розташування поховань та наявність у них прикрас зі срібла вказує на шляхи, якими метали надходили в Північно-Західне Надчорномор'я, а також можливі джерела цих металів. Одним із джерел могли бути срібні рудники Передньої Азії, за посередницької ролі Трої як «морських воріт Анатолії». Швидше за все, в контексті зв'язків Передньої Азії з Балкано-Дунайським регіоном домінувала Троя і деякі інші західно-центрально-анатолійські міські центри, тісно пов'язані з імпортом сировини, однак картина могла б бути і складнішою.

Авилова Л.И. Кольцевидные подвески балкано-карпатского типа в Анатолии и ситуация перехода к раннебронзовому веку. *Краткие сообщения Института археологии*. 2015, вып. 239, с. 184—194.

Болтенко М.Р. Раскопки Усатовского Большекуляницкого поля культурных остатков. *Вісник*

Одесской комиссии краеведства. 1925, № 2—3. Одеса (б.в.).

Говедарица Б., Манзура И. Новые материалы раннего бронзового века на Тилигульском лимане. *Stratum plus*. 2010, № 2, с. 299—308.

Дергачев В.А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы. *Stratum plus*. 1999, № 2, с. 169—221.

Дергачев В. А. Два этюда в защиту миграционной концепции. *Stratum plus*. 2000, № 2, с. 188—236.

Дергачев В.О. Пізній період Трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації* (гол. ред. М.Ю. Відейко). Київ, 2004, с. 109—114.

Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. Кишинев, 1991.

Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2001.

Иванова С.В. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*. 2010, № 2, с. 49—99.

Иванова С.В. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад—Восток. *Stratum plus*. 2013, № 2, с. 199—258.

Иессен А.И. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1947.

Катинчаров Р. Ранний бронзовый век Фракии и его культурные связи и взаимоотношения с соседними областями. *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*. Материалы международной научной конференции (ред. У.Ю. Кочкаров). Тбилиси, 1987, с. 168—175.

Клейн Л.С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. 2007. Режим доступа: http://www.archaeology.ru/Download/Klejn/Klejn_2007_Drevnie_migratsii.pdf [Дата звернення 23 вересня 2018].

Ключко В.І. Народи моря та Північне Причорномор'я. *Археологія*. 1990, № 1, с. 10—17.

Манзура И.В. Владеющие скипетрами. *Stratum plus*. 2000, № 2, с. 237—295.

Манзура И.В. Расписная керамика позднего энеолита на поселении Орловка-Картал на Нижнем Дунае. *Stratum plus*. 2018, № 2, с. 35—48.

Мерперт Н.Я. Энеолит юга СССР и евразийские степи. Энеолит СССР. *Археология СССР*. Москва, 1982, с. 321—331.

Николова Л. Ямная культура на Балканах (динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы). *Stratum plus*. 2000, № 2, с. 423—458.

Николова Л. К археологии социальных изменений (по материалам позднего доисторического периода на Балканах). *Stratum plus*. 2001—2002, № 2, с. 280—294.

Николова Л. К вопросу о комплексной культурной модели генезиса бронзового века на Балканах (IV тыс. до н. э.): накопление богатства. *Stratum plus*. 2016, № 2, с. 99—104.

Никулицэ А. Ювелирные изделия из золота и серебра, обнаруженные при раскопках памятников эпох энеолита и бронзы (по материалам из фондов НМАИМ). *Tyragetia*, 2009, № 3 (1), с. 157—168.

Островерхов А.С. Стекланные бусы в памятниках позднего Триполья. *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья* (ред. В.Н. Станко). Киев, 1985, с. 174—180.

- Панайотов И. Ямната культура в Българските земи. *Разкопки и проучвания*, кн. XXI. София, 1989.
- Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. Киев, 1979.
- Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1989.
- Петренко В.Г. Золото и серебро в энеолите Северо-Западного Причерноморья. *Новые страницы древней истории Южной Украины*. Тезисы докладов международной конференции. Николаев, 1997, с. 31—32.
- Петренко В.Г. О погребальных памятниках Усатовского типа на Тилигуле. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев; Санкт-Петербург, 2012, с. 161—169.
- Петренко В.Г. Усатовская культура. *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья* (ред. И.В. Бруяко, Т.Л. Самойлова). Одесса, 2013, с. 163—210.
- Петренко В., Кайзер Э. Комплексный памятник Маяки: новые изотопные даты и вопросы хронологии различных культур. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 2012, вып. 12, с. 31—61.
- Петрунь В.Ф. Нижнее Поднестровье как эталон археолого-петрографического полигона. *Чобруцкий археологический комплекс и древние культуры Поднестровья*. Материалы полевого семинара (ред. Е.В. Яровой). Тирасполь, 2000, с. 178—182.
- Роман П. Культуры Чернавода в европейском контексте. *Индоевропейская история в свете новых исследований* (ред. Н.А. Николаева). Москва, 2010, с. 93—98.
- Рындина Н.В., Конькова Л.В. О происхождении больших усатовских кинжалов. *Советская археология*. 1982, № 2, с. 30—42.
- Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство юго-восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите). *Автореф... дис... док. ист. наук Института археологии академии наук СССР*. 1993.
- Рындина Н.В. Феномен «серебристых» покрытий на изделиях из мышьяковых сплавов раннего бронзового века (юг Восточной Европы) *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.)*. Материалы III международной конференции (ред. Е.В. Яровой). Тирасполь, 2002, с. 92—96.
- Трейстер М.Ю. Троянские клады (атрибуция, хронология, исторический контекст). *Сокровища Трои из раскопок Генриха Шлимана*. Каталог выставки (ред. И.А. Данилова). Москва, 1996, с. 197—240.
- Яровой Е.В. Курганы эпохи энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. Кишинев, 1990.
- Alexandrescu A. La nécropole du Bronze ancienne de Zimnicea (départ. de Teleorman). *Dacia*, 1974, no. 18, p. 79—94.
- Alexandrov S. Prehistoric Barrow Graves between the Danube and the Balkan Range. Stratigraphy and relative chronology. *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe — Balkans — Adriatic — Aegean, 4th—2nd millennium BC)*. *Travaux de la maison de l'Orient et de la Méditerranée 58* (eds. S. Müller-Celka, E. Borgna). Lyon, 2011, p. 307—320.
- Alexandrov S., Kaiser E. The Early Barrow Graves in West Pontic Area. Cultures? Migrations? Interactions? *Der Schwarze Meer Raum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000—600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten* (eds. V. Nikolov, W. Schier). Leidorf, 2016, p. 359—370.
- Bátora J. Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava, 2006.
- Frînculeasa A., Preda B., Heyd V. Pit-graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millenium BC burial customs, equipment and chronology. *Prähistorische Zeitschrift*. 2015, № 90 (1—2), p. 45—113.
- Furholt M. Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined. *Antiquity*, 2008, № 82, p. 617—628.
- Gale N. H., Kayafa M., Stos-Gale Z.A. Early Helladic metallurgy at Raphina, Attica, and the role of Lavrion. *Aegean Metallurgy in the Bronze Age* (ed. I. Tzachili). Proceedings of an International Symposium. Athens, 2008, p. 87—104.
- Harrison R.J., Heyd V. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of 'Le Petit Chasseur I+III' (Sion, Valais, Switzerland). *Prähistorische Zeitschrift*. 2007, 82 (2), p. 129—214.
- Horváth T., Svingor É., Molnár M. New Radiocarbon dates for the Baden Culture. *Radiocarbon*, 2008, № 50 (3), p. 447—458.
- Horváth T., Dani J., Pető Á., Pospieszny Ł., Svingor É. Multidisciplinary Contribution to the study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain. *Transitions to the Bronze Age: Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions* (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverenyi). Budapest, 2013, p. 153—180.
- Hristov M. Dubene and its Probable Contacts with the Aegeo-Anatolian Region. *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts*. (eds. E. Pernicka, S. Ünlüsoy, S. Blum). Bonn, 2007, p. 229—237.
- Jovanović B. Silver in the Yamna (Pit-Grave) Culture in the Balkans. *The Journal of Indo-European Studies*. 1993, 21 (3—4), p. 207—214.
- Kalicz N. Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest, 1963.
- Kassianidou V., Knapp A. Archaeometallurgy in the Mediterranean: the Social Context of Mining, Technology and Trade. *The archaeology of Mediterranean prehistory* (eds. E. Blake, B. Knapp). Oxford, 2005, p. 215—251.
- Krauß R. Troy, Baden Culture and Corded Ware — Correlations in the Balkan-Carpathian Region at the Turn of the 4th Millennium BC (eds. B. Horejs, M. Mehofer). *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?* Vienna, 2014, p. 261—274.
- Leshtakov K. Galabovo pottery and a new synchronization for the bronze age in Upper Thrace with Anatolia. *Anatolica*, 2002, № XXVIII, p. 171—211.
- Leshtakov K. Troy and Upper Thrace: What Happened in the EBA 3? (Interrelations Based on Pottery Evidence) (eds. E. Pernicka, S. Ünlüsoy, S. Blum). *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development, and Interregional Contacts*. An international conference. Studia Troica Monographien, 2014, p. 321—337.
- Mallory, J.P. Usatovo Culture. *Encyclopedia of Indo-European Culture* (eds. J.P. Mallory, D.Q. Adams). London, 1997, p. 614—615.
- Maran J. Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa. *Studien zur Religion und Kultur Kleasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Ögün zum 75 Geburtstag*. (ed. C. Işık). Bonn, 2000, s. 179—193.
- Maran J. Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC: The unfolding of the Mediterranean world. *Between*

- the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders* (eds. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis and R. Laffineur). *Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, Aegaeum*. 2007, no. 27, p. 3–21.
- Nikolova L. Social transformations and evolution in the Balkans in the fourth and third millennia BC. *Reports of Prehistoric Research Projects*. 2000, № 4, p. 1–8.
- Nikolova L. Social changes and cultural interactions in later Balkan prehistory later fifth and fourth millennia cal BC. *Reports of Prehistoric Research Projects*. 2005, № 6–7, p. 87–96.
- Nikolova L., Dzhanezova T. *Interactions and complexity in early bronze age in Western Thrace*. 2005. Режим доступа: <http://www.ianthropology.org/zagreb2005> [Дата звернення 23 вересня 2018].
- Özdoğan M. The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective. *Journal of European Archaeology*. 1997, № 5 (2), p. 1–33.
- Primas M. Gold and silver during the III-rd Mill. Cal. BC. *Prehistoric Gold in Europe: mines, metallurgy, and manufacture* (eds. G. Morteani, J.P. Northover). Dordrecht, 1995, p. 77–114.
- Primas M. Innovationstransfer vor 5000 Jahren. Knotenpunkte an Land- und Wasserwegen zwischen Vorderasien und Europa. *Eurasia Antiqua* 2007, № 13, s. 1–19.
- Rassamakin Ju. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, Bd. 17, Mainz, 2004.
- Renfrew C. The Autonomy of the South-East European Copper Age. *Proceedings of the Prehistoric Society*. 1970, №. 35, p.12–47.
- Roman P. Forme de manifestare cultural din eneoliticul tarziu si perioada de tranzitie spre epoca bronzului. *Studii si cercetari de istorie veche si arheologie*. 1981, № 32 (1), p. 21–42.
- Todorova H. Neue Angaben zur Neolithisierung der Balkanhalbinsel. (eds. N. Kalicz, E. Jerem, P. Raczky. *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Budapest; Archaeolingua Alapitvány*, 2003, s. 83–88.
- Włodarczak P. Kultura ziocza i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce. (eds. J. Müller, J. Czebreszuk, J. Kneisel) *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów światów bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60 rocznicę urodzin*. Poznań, 2008, s. 511–532.

Надійшла 03.10.2018

С.В. Иванова

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, svi1956@gmail.com

СЕВЕРО-ЗАПАДНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ И ТРОЯ: ВОЗМОЖНОСТЬ КОНТАКТА В РАННЕМ БРОНЗОВОМ ВЕКЕ

Ранний бронзовый век Северо-Западного Причерноморья представлен усатовской и буджакской/ямной культурами. Продвижение степного населения на запад традиционно связывают с ямной культурой; курганы с ямными погребениями известны в Балкано-Карпатском ареале. Связи степного населения с Передней Азией оказались более проблематичны.

Еще 30 лет назад археологи не сомневались в том, что найденные в усатовских комплексах кинжалы с мышьяковым покрытием происходят из Анатолии. Введение калиброванных дат привело к хронологическому дисбалансу: усатовская культура оказалась древнее, чем кинжалы анатолийского типа.

Усатовская и буджакская культура выделяются среди синхронных культур степи количеством серебряных артефактов. Серебряные украшения, распространенные на Балканах, связывают чаще всего с появлением здесь ямной культуры. Но источники происхождения серебра точно не определяются. Вполне возможно получение серебра из рудников Трансильвании или других европейских территорий (Центральная Европа, Греция). Но, вероятно, одним из источников могли быть рудники Анатолии.

Не так давно в Балкано-Дунайском регионе были выделены доямные погребения и комплексы с чертами усатовской культуры. Это позволяет говорить о более раннем времени миграций. В то же время исследователи отмечают двусторонние связи населения Фракии и Анатолии. Известны памятники с большим количеством украшений из золота и серебра, в которых прослежено анатолийское влияние. Возможно, население усатовской и ямной культур также имело доступ к рудникам Анатолии, вероятно, благодаря своим связям с культурами раннего бронзового века Балкан.

К л ю ч е в ы е с л о в а: усатовская культура, буджакская культура, Анатолия, серебряные рудники, медные рудники.

Svetlana V. Ivanova

Dr. hab., Chief Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, svi1956@gmail.com

NORTH-WESTERN PONTIC REGION AND TROY: PROBABILITY OF A CONTACT IN THE EARLY BRONZE AGE

Early Bronze Age of the North-Western Black Sea Region is represented by the Usatovo and Budzhak/Yamna cultures. Advancement of the steppe population to the west is traditionally associated with Yamna culture. The barrows with Yamna graves are known in the Balkan-Carpathian area. The connections of the steppe population with the West Asia turned out to be more problematic.

Still 30 years ago archaeologists had no doubt that the daggers with arsenic coating, found in the Usatovo assemblages, have the Anatolia origin. The introduction of calibrated dates led to a chronological imbalance — the Usatovo culture turned out to be older than the Anatolian type daggers.

Usatovo and Budzhak cultures stand out against the synchronous cultures of the steppe by the number of silver artifacts. The silver jewellery which are common on Balkans most often is associated with the appearing of Yamna culture. However, the origin of silver is not exactly determined. It is quite possible to obtain the silver from the mines of Transylvania or other European territories (Central Europe, Greece). But probably one of the sources could be the mines of Anatolia.

Recently in Balkan-Danube region the pre-Yamna burials (Late Eneolithic), and assemblages with the features of Usatovo culture were identified. Thus we can talk about the earlier time of migration. At the same time, the researchers indicate the reciprocal relations of Thrace and Anatolia population. The sites containing a lot of gold and silver jewellery with Anatolian impact are known. Probably, the population of Usatovo and Yamna cultures also had access to Anatolian mines, most likely, due to their connections with Balkan cultures of the Early Bronze Age.

Key words: Usatovo culture, Budzhak culture, Anatolia, silver mines, copper mines.

References

- Alexandrescu A. La nécropole du Bronze ancienne de Zimnicea (départ. de Teleorman). *Dacia*, 1974, no. 18, p. 79-94.
- Alexandrov S. Prehistoric Barrow Graves between the Danube and the Balkan Range. Stratigraphy and relative chronology. *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium BC)*. Travaux de la maison de l'Orient et de la Méditerranée 58 (eds. S. Müller-Celka, E. Borgna). Lyon, 2011, pp. 307-320.
- Alexandrov S., Kaiser E. The Early Barrow Graves in West Pontic Area. Cultures? Migrations? Interactions? *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000-600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten* (eds. V. Nikolov, W. Schier). Leidorf, 2016, pp. 359-370.
- Avilova L.I. Koltcevidnye podveski balkano-karpatskogo tipa v Anatolii i situatsiia perekhoda k rannebronzovomu veku. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. 2015, no. 239, pp. 184-194.
- Bátora J. Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava, 2006.
- Boltenko M.P. Raskopki Usatovskogo Bolshekuialnitckogo polia kulturnykh ostatkov. *Visnik Odeskoi komissii kraieznavstva*. 1925, no. 2-3, Odesa (b.v.).
- Dergachev V.A. Osobennosti kulturno-istoricheskogo razvitiia Karpato-Podnestrovia. K probleme vzaimodeistviia drevnikh obshchestv Srednei, Iugo-Vostochnoi i Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*. 1999, no. 2, pp. 169-221.
- Dergachev V. A. Dva etiuda v zashchitu migratsionnoi kontseptcii. *Stratum plus*. 2000, no. 2, pp. 188-236.
- Derhachov V.O. Piznii period Trypilskoï kultury. (ed. M.Yu. Videiko) *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, pp. 109-114.
- Dergachev V.A., Manzura I.V. Pogrebalnye komplekсы pozdnego Tripolia. Kishinev, 1991.
- Frñculeasa A., Preda B., Heyd V. Pit-graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millenium BC burial customs, equipment and chronology. *Prähistorische Zeitschrift*. 2015, no. 90 (1-2), pp. 45-113.
- Furholt M. Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined. *Antiquity*, 2008, no. 82, pp. 617-628.
- Gale N. H., Kayafa M., Stos-Gale Z.A. Early Helladic metallurgy at Raphina, Attica, and the role of Lavrion. *Aegean Metallurgy in the Bronze Age* (ed. I. Tzachili). Proceedings of an International Symposium. Athens, 2008, pp. 87-104.
- Govedaritsa B., Manzura I. Novye materialy rannego bronzovogo veka na Tiligulskom limane. *Stratum plus*. 2010, no. 2, pp. 299-308.
- Harrison R.J., Heyd V. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of 'Le Petit Chasseur I+III' (Sion, Valais, Switzerland). *Prähistorische Zeitschrift*. 2007, no. 82 (2), pp. 129-214.
- Horváth T., Svingor É., Molnár M. New Radiocarbon dates for the Baden Culture. *Radiocarbon*, 2008, no. 50 (3), pp. 447-458.
- Horváth T., Dani J., Pető Á., Pospieszny L., Svingor É. Multidisciplinary Contribution to the study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain. *Transitions to the Bronze Age: Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions* (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverenyi). Budapest, 2013, pp. 153-180.
- Hristov M. Dubene and its Probable Contacts with the Aegeo-Anatolian Region. *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts* (eds. E. Pernicka, S. Ünlüsoy, S. Blum). Bonn, 2007, pp. 229-237.
- Iessen A.I. Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria. Ee predposylki i osobennosti. Leningrad, 1947.
- Iarvoi E.V. Kurgany epokhi eneolita-bronzy Nizhnego Podnestrovia. Kishinev, 1990.
- Ivanova S.V. Sotsialnaia struktura naseleniia iamnoi kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria. Odessa, 2001.
- Ivanova S.V. Prirodnye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv. *Stratum plus*. 2010, no. 2, pp. 49-99.
- Ivanova S.V. Kulturno-istoricheskie kontakty naseleniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v rannem bronzovom veke: Zapad-Vostok. *Stratum plus*. 2013, no. 2, pp. 199-258.
- Jovanović B. Silver in the Yamna (Pit-Grave) Culture in the Balkans. *The Journal of Indo-European Studies*. 1993, no. 21 (3-4), pp. 207-214.
- Kalicz N. Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest, 1963.
- Kassianidou V., Knapp A. Archaeometallurgy in the Mediterranean: the Social Context of Mining, Technology and Trade. *The archaeology of Mediterranean prehistory* (eds. E. Blake, B. Knapp). Oxford, 2005, pp. 215-251.

- Katincharov R. Rannii bronzovyi vek Frakii i ego kulturnye sviazi i vzaimootnosheniia s sosednimi oblastiami. Kavkaz v sisteme paleometallicheskich kultur Evrazii. *Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii* (ed. U.Yu. Kochkarov). Tbilisi, 1987, pp. 168-175.
- Klein L.S. Drevnie migratsii i proiskhozhdenie indoevropskikh narodov. 2007. http://www.archaeology.ru/Download/Klejn/Klejn_2007_Drevnie_migratsii.pdf [Data zvernennia 23 veresnia 2018].
- Klochko V.I. Narody moria ta Pivnichne Prychornomoria. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 10-17.
- Krauß R. Troy, Baden Culture and Corded Ware - Correlations in the Balkan-Carpathian Region at the Turn of the 4th Millennium BC. *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?* (eds. B. Horejs, M. Mehofer). Vienna, 2014, pp. 261-274.
- Leshtakov K. Galabovo pottery and a new synchronization for the bronze age in Upper Thrace with Anatolia. *Anatolica*, 2002, no. 28, pp. 171-211.
- Leshtakov K. Troy and Upper Thrace: What Happened in the EBA 3? (Interrelations Based on Pottery Evidence). *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development, and Interregional Contacts*. (eds. E. Pernicka, S. Ünlüsoy, S. Blum). An international conference. *Studia Troica Monographien*, 2014, pp. 321-337.
- Manzura I.V. Vladiushchie skipetrami. *Stratum plus*. 2000, no. 2, pp. 237-295.
- Manzura I.V. Raspisnaia keramika pozdnego eneolita na poselenii Orlovka-Kartal na Nizhnem Dunae. *Stratum plus*. 2018, no. 2, pp. 35-48.
- Mallory J.P. Usatovo Culture. *Encyclopedia of Indo-European Culture* (eds. J.P. Mallory, D.Q. Adams). London, 1997, pp. 614-615.
- Maran J. Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa. *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Ögün zum 75 Geburtstag*. (ed. C. Işık). Bonn, 2000, ss. 179-193.
- Maran J. Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC: The unfolding of the Mediterranean world. *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders* (eds. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis and R. Laffineur). *Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, Aegaeum*. 2007, no. 27, pp. 3-21.
- Merpert N.Ia. Eneolit iuga SSSR i evraziiskie stepi. Eneolit SSSR. *Arkheologiia SSSR*. Moskva, 1982, pp. 321-331.
- Nikolova L. Social transformations and evolution in the Balkans in the fourth and third millennia BC. *Reports of Prehistoric Research Projects*. 2000, no. 4, pp. 1-8.
- Nikolova L. Iamnaia kultura na Balkanakh (dinamika struktury pogrebnogo obriada i sootnoshenie s drugimi kulturami rannei bronzy). *Stratum plus*. 2000, no. 2, pp. 423-458.
- Nikolova L.K. arkeologii sotcialnykh izmenenii (po materialam pozdnego doistoricheskogo perioda na Balkanakh). *Stratum plus*. 2001-2002, no. 2, pp. 280-294.
- Nikolova L. Social changes and cultural interactions in later Balkan prehistory later fifth and fourth millennia cal BC. *Reports of Prehistoric Research Projects*. 2005, no. 6-7, pp. 87-96.
- Nikolova L. K voprosu o kompleksnoi kulturnoi modeli genezis bronzovogo veka na Balkanakh (IV tys. do n. e.): nakoplenie bogatstva. *Stratum plus*. 2016, no. 2, pp. 99-104.
- Nikolova L., Dzhanfzova T. *Interactions and complexity in early bronze age in Western Thrace*. 2005. Rezhyim dostupu: <http://www.ianthropology.org/zagreb2005> [Data zvernennia 23 veresnia 2018].
- Nikulitce A. Iuvelirnye izdeliia iz zolota i serebra, obnaryzhennye pri raskopkakh pamiatnikov epokh eneolita i bronzy (po materialam iz fondov NMAIM). *Tyragetia*, 2009, no.3 (1), pp. 157-168.
- Ostroverhov A.S. Stekliannye busy v pamiatnikakh pozdnego Tripolia. *Novye materialy po arkeologii Severo-Zapadnogo Prichernomoria* (red. V.N. Stanko). Kyiv, 1985, pp. 174-180.
- Özdoğan M. The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective. *Journal of European Archaeology*. 1997, no. 5 (2), pp. 1-33.
- Panayotov I. Yamnata kultura v Balgarskite zemi. *Razkopki i prouchvania*, vol. 21. Sofia, 1989.
- Patokova E.F. Usatovskoe poselenie i mogilniki. Kyiv, 1979.
- Patokova E.F., Petrenko V.G., Burdo N.B., Polishchuk L.Yu. Pamiatniki tripolskoi kultury v Severo-Zapadnom Prichernomore. Kyiv, 1989.
- Petrenko V.G. Zoloto i srebro v eneolite Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Novye stranitsy drevnei istorii Iuzhnoi Ukrainy. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferencii*. Nikolaev, 1997, pp. 31-32.
- Petrenko V.G. O pogrebnnykh pamiatnikakh Usatovskogo tipa na Tiligule. *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy. Problemy, novye otkrytiia, gipotezy*. Kyiv; Sankt-Peterburg, 2012, pp. 161-169.
- Petrenko V.G. Usatovskaia kultura. *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria* (eds. I.V. Bruiako, T.L. Samoilova). Odessa, 2013, pp. 163-210.
- Petrenko V., Kaizer E. Kompleksnyi pamiatnik Maiaki: novye izotopnye daty i voprosy khronologii razlichnykh kultur. *Materialy po arkeologii Severnogo Prichernomoria*. 2012, no. 12, pp. 31-61.
- Petrin V.F. Nizhnee Podnestrovo kak etalon arkeologo-petrograficheskogo poligona. *Chobrukskii arkeologicheskii kompleks i drevnie kultury Podnestrovia*. *Materialy polevogo seminara* (ed. E.V. Iarovoi). Tiraspol, 2000, pp. 178-182.
- Primas M. Gold and silver during the III-rd Mill. Cal. BC. *Prehistoric Gold in Europe: mines, metallurgy, and manufacture* (eds. G. Morteani, J.P. Northover). Dordrecht, 1995, pp. 77-114.
- Primas M. Innovationstransfer vor 5000 Jahren. Knotenpunkte an Land- und Wasserwegen zwischen Vorderasien und Europa. *Eurasia Antiqua* 2007, no. 13, pp. 1-19.

- Rassamakin Ju. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, Bd. 17, Mainz, 2004.
- Renfrew C. The Autonomy of the South-East European Copper Age. *Proceedings of the Prehistoric Society*. 1970, no. 35, pp. 12-47.
- Roman P. Forme de manifestare cultural din eneoliticul tarziu si perioada de tranzitie spre epoca bronzului. *Studii si cercetari de istorie veche si archeology*. 1981, no. 32 (1), pp. 21-42.
- Roman P. Kultury Chernavoda v evropeiskom kontekste. *Indoeuropeiskaia istoriia v svete novykh issledovani* (ed. N.A. Nikolaeva). Moskva, 2010, pp. 93-98.
- Ryndina N.V., Konkova L.V. O proiskhozhdenii bolshikh usatovskikh kinzhalov. *Sovetskaia arkheologiya*. 1982, no. 2, pp. 30-42.
- Ryndina N.V. Drevneishee metalloobrabatyvaiushchee proizvodstvo iugo-vostochnoi Evropy (istoki i razvitie v neolite-eneolite). *Avtoreferat dyss... dokt. ist. nauk. Instituta arkheologii akademii nauk SSSR*. 1993.
- Ryndina N.V. Fenomen «serebristyykh» pokrytii na izdeliakh iz myshiakovykh splavov rannego bronzovogo veka (iug Vostochnoi Evropy) *Drevneishie obshchnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. – V vek n. e.)*. Materialy III mezhdunarodnoi konferentsii (ed. E.V. Iarovoi). Tiraspol, 2002, pp. 92-96.
- Todorova H. Neue Angaben zur Neolithisierung der Balkanhalbinsel. (eds. N. Kalicz, E. Jerem, P. Raczky. *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Budapest; Archaeolingua Alapítvány*, 2003, ss. 83-88.
- Treister M.Yu. Troianskie klady (atributsiia, khronologiya, istoricheskii kontekst). *Sokrovishcha Troi iz raskopok Genrikha Shlimana. Katalog vystavki* (ed. I.A. Danilova). Moskva, 1996, pp. 197-240.
- Włodarczak P. Kultura ziocza i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce. (eds. J. Müller, J. Czebreszuk, J. Kneisel) *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów światów bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60 rocznicę urodzin*. Poznań, 2008, pp. 511-532.

О.Є. Фіалко *

АМАЗОНКИ В ІСТОРІЇ ТРОЇ

На основі розгляду відомостей давніх авторів висвітлюється роль легендарних амазонок в одній з центральних подій грецької міфології — Троянській війні.

Ключові слова: амазонки, Троянська війна, археологія, наративні джерела.

З ініціативи уряду Республіки Туреччини і ЮНЕСКО нинішній 2018 р. оголошений роком Трої — однієї з визначних археологічних пам'яток сучасної Туреччини. Троя (або Іліон) — стародавнє місто, що розташоване в північно-західній частині Малої Азії, на узбережжі Егейського моря, поблизу входу до протоки Геллеспонт (сучасна Дарданелли).

Безліч оповідей, переданих у поетичній формі, пов'язано з цим містом (Вирхов 1880, с. 415—416). Передусім оповідь про Троянську війну (1193—1183 рр. до н. е.) — одну з центральних подій грецької міфології, яка відбулась, згідно з античними джерелами, за волею Зевса (Ярхо 1991, с. 551).

Досить докладно події, що стосуються деяких моментів Троянської війни, викладені в героїчних поемах Гомера «Іліаді» і «Одіссеї» (Гиндин, Цымбурский 1996, с. 100), що склалися кілька століть і об'єднали в єдине художнє ціле потужні пласти міфологічного та історичного буття (Тахо-Годи 2005, с. 18). Власне, завдяки гомерівському епосу Троя і стала настільки популярною не лише в Греції, але і за її межами. Як і в більшості оповідей, у Троянському циклі історичні факти (приміром, існування міста Троя, взяття міста і його подальше руйнування, яке співвідноситься з 1184 р. до н. е.) поєднуються і переплітаються з подіями і персонажами, вочевидь, міфологічного походження (Вирхов 1880, с. 425).

З приводу історичних обґрунтувань переказів про Троянську війну, їх коріння і тлумачен-

ня існує чималий корпус досліджень. Фактично крапку в дискусії про реальність існування міста в 1871 р. поставив німецький археолог-аматор Генріх Шліман, який знайшов руїни Трої під пагорбом Гіссарлик. Потужність культурного шару відкритої пам'ятки сягала 16 м. З подіями Троянської війни співвідноситься один з дев'яти археологічних шарів — шар Троя VII-A, датований 1300—1200 рр. до н. е. (або 1300—1180/90) (Гиндин 1993; Богданов 1995; Latacz 2004; Штоль 2005; Korfmann 2006; Шлиман 2009).

Серед численних учасників, задіяних у працях античних авторів, зокрема і творах гомерівського епосу «Іліаді» та «Одіссеї», і кіклічних поемах «Кипрії», «Ефіопіда», «Мала Іліада», «Руйнування Іліона», «Повернення» та інших, наведені головні персонажі «різних рівнів». Передусім, це верховні боги (які розділились на два табори, частина з них підтримувала греків, інші — троянців), царі і члени царських родин, популярні в Греції герої, добре відомі з інших сюжетів. Крім того, за докладними описами подій, до них долучалися і нібито другорядні героїчні дійові особи (Ярхо 1991, с. 551), до яких можна віднести і царицю амазонок Пентесілею (чи Пенфесілею).

Троянський похід, розпочатий ахейськими греками, став одним із найбільш значущих явищ в історії греків-еллінів, і, за словами Фукідіда (1, 9), «першою загальногрецькою справою» (Сафронов 2000). Основні події Троянської війни, пов'язані із жорстокими битвами за взяття Трої, що спричинили низку смертей з обох боків воюючих, відбувалися протягом десятого (завершального) її року. Приміром, події, що були описані в «Іліаді», охоплюють 51 день останнього року облоги Трої греками. Один з епізодів боїв, описаний в кіклічній поемі «Ефіопіда», був пов'язаний з амазонками і Ахіллом — наймолодшим із покоління грецьких героїв. Уривчасті відомості, зібрані з різних джерел воедино, репрезентують цю подію наступним чином.

З настанням весни десятого року війни, відновилися бойові дії (позаяк взимку бата-

* ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, ofialka@ukr.net

© О.Є. ФІАЛКО, 2018

лії в ті часи припиняли) (Грейвс 1992, с. 495). У цей час відбулося дві надзвичайно важливих для троянців події. Перша: Гектор — син троянського царя Пріама, один з найхоробріших воїнів троянців, (не без сприяння Аполлона) вбив на полі битви Патрокла (Гомер, Іл., XVI); друга: Ахілл, прагнучи помститися за загибель свого найкращого друга, розгромив троянське військо і в двобої вбив Гектора (Гомер, Іл., XVII—XIX), після чого влаштував урочистий похорон Патрокла і віддався печалі і жалобі. Через загибель Гектора Троя втратила могутнього захисника, її воїни не наважувалися виходити за стіни міста, щоб воювати з греками у відкритому полі. Більше в їхньому середовищі не було героя, здатного протистояти Ахіллу. Але у момент розгубленості і повного відчаю до троянців прийшла несподівана допомога. З далекого Понту з'явилася цариця амазонок Пентесілея, дочка бога війни Ареса і цариці амазонок Отрери (Кун 1954, с. 334). За повідомленнями Диктиса Критського у «Щоденнику Троянської війни»¹ (IV, 2, 3), цариця очолювала велике кінне військо. Дізнавшись про смерть Гектора, вона зібралася було повернути назад, але Паріс умовив її залишитися, запропонувавши за це золото і срібло. Однією з причин появи тут Пентесілеї (крім підтримки троянців), було її бажання спокутувати провину за ненавмисне вбивство своєї сестри Меланіппи і водночас позбутися переслідувань богинь помсти — іриній (Грейвс 1992, с. 501). Поява амазонок надихнула троянців. Адже мужність і відвага войовничих жінок, проявлені ними на полях битв, були добре відомі грекам. З появою амазонок радість і надія на позитивний для Трої результат війни оволоділи царем Пріамом, змусивши його навіть на якийсь час забути про важку втрату — смерть його сина Гектора. Пріам радо прийняв амазонок і розповів про втрати троянського війська. Цариця амазонок мала намір убити всіх славних героїв Греції, прогнати ворожі загони з-під Трої і спалити їхні кораблі. Такими планами хоробра Пентесілея підняла бойовий дух троянців. Пріам влаштував на честь цариці бучний бенкет (Менар 2007, с. 309—310).

¹ Ця робота вважається пізньою містифікацією невідомого автора, написаною в I—II ст. н. е. та перекладеною латиною, із деякими викривленнями фактів, викладених у більш ранніх античних джерелах (Ярхо 2002). Проте, поява амазонок під час Троянської війни згадується і в інших літературних творах, тому залучення цієї інформації з цього джерела видається цілком виправданим.

Потім Пріам зробив над Пентесілеєю очищувальний обряд, після чого вона змогла проявити себе у війні, убивши багатьох ворогів. Вже наступного дня, в блискучих обладунках, озброєні вершники виступили на чолі троянського війська в битві проти греків. Пентесілея верхи літала разом зі своїми войовницями по рядах супротивників, безжально убиваючи їх. Греки, які не очікували такого потужного натиску ворожого війська на чолі з амазонками, відступили. Кровопробитна битва наближалася до кінця, амазонки вже відтіснили греків до кораблів, коли на підмогу останнім з'явилися Ахілл і Аякс, які все ще були у жалобі з приводу втрати Патрокла. Почувши шум запеклої битви, вони кинулись у бій. З їх появою хід баталії різко змінився — амазонки і троянці не змогли протистояти героям. Пентесілея хоробро виступила проти Ахілла. Вона двічі метнула в нього списи, але вони розбилися, влучивши в щит. Розгніваний зухвалістю противника, Ахілл кинувся на царицю і вразив її в груди. Зібравши останні сили, поранена амазонка спробувала оголити меч, але в цей момент роз'ятраений супротивник простромив її списом разом з конем. Кінь з вершницею впали на землю мертвими. Зірвавши з неї шолом, Ахілл був вражений надзвичайною красою войовниці і закохався у вбиту діву. В цей час до них підійшов етолієць Терсит (найпотворніший з усіх греків, що билися під Троєю), знущаючись над амазонкою, він виколов списом її очі і звинуватив Ахілла у пристрасті, що була супротивною природі людини. Розгніваний Ахілл, убивши його могутнім ударом в обличчя, відправив до Аїда (Гомер, Іл. II, 212). Коли вбита Пентесілея лежала на землі, грецькі воїни кричали Ахіллу: *«Кинь цю войовницю собакам, щоб вона не займалася тим, що за своєю природою не притаманне жінці!»* (Диктис Критський IV, 2—3). Проте Ахілл, вражений її вродою, вчинив інакше. Піднявши вбиту войовницю, він виніс її з битви. Тіла Пентесілеї і ще дванадцяти амазонок разом з їх озброєнням греки передали троянцям, які влаштували пишний похорон і спалили їх на багатті. Після цих подій Ахілл відправився на острів Лесбос, де приніс багаті жертви Аполлону, Артеміді і Лето, а Одисей провів над ним обряд очищення від скверни пролитої крові Терсита (Кун 1954, с. 334—335; Грейвс 1992, с. 501, 505).

Епізоди битви амазонок з греками часів Троянської війни, зокрема Ахілла і Пентесілеї, відтворені у численних античних творах мистецтва: скульптурі, барельєфах (рис. 1), настінному живописі, розписних вазах (рис. 2).

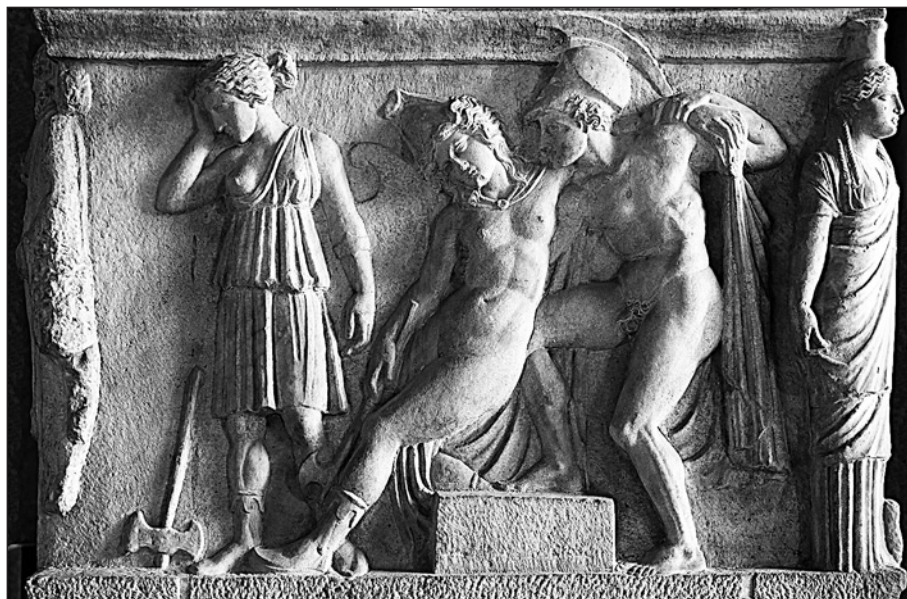

Рис. 1. Саркофаг подружньої пари. Ліва бічна панель з рельєфом «Смерть Пентесілеї», близько 180 р. н. е. Лувр, Париж

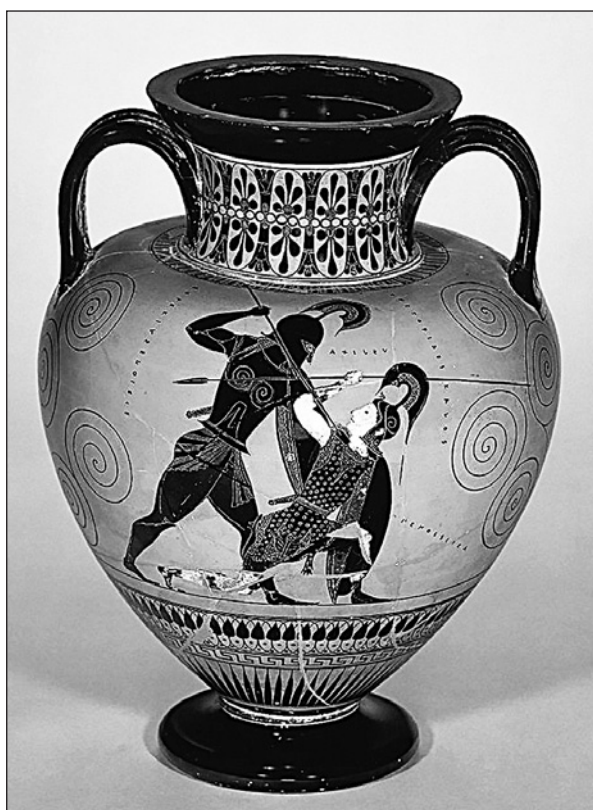

Рис. 2. Атична амфора з чорнофігурним розписом «Ахілл вбиває Пантесілею» художника Ехекіас, 530—525 рр. до н. е. Британський музей, Лондон

Археологічні відкриття побічно підтвердили деякі події, докладно описані у наративних джерелах. Як вже зазначалося вище, після розкопок К. Блегена (2004) прийнято вважати, що «гомерівській» Трої відповідає шар Т. VII-А.

Приміром, з описаним часом найвищого розквіту міста співвідносяться великі для свого часу споруди: цитадель площею 2,0 га зі складеною з великих кам'яних блоків стіною (висотою до 10 м) з вежами і двоповерхові будинки довжиною до 35 м; Нижнє місто (площею до 27 га), оточене ровом; мережа водопостачання з колодязів і тунелів. Саме з цим часом Вільгельм Дерпфельд пов'язував події Троянської війни (Dörpfeld 1902; Жебелев 1941; Korfmann 2006). Разом з тим, місто не раз зазнавало руйнувань і горіло. Все це дозволяє вважати цілком правдоподібним факт походу грецьких вождів з їх загонами проти троянців (Бокщанин 1954, с. 6).

Вивчення історії Трої і героїв Гомера, реальних і вигаданих, відкриттів і знахідок Генріха Шлімана і його послідовників триває, і багато ще попереду (Пиотровский 1998). Питання про реальність участі загону амазонок у Троянській війні, як і раніше, залишається відкритим. Проте не виключено, що майбутні археологічні відкриття дадуть відповідь і на це питання.

- Блеген К. Троя и троянцы. Боги и герои города-призрака. Москва, 2004.
- Богданов И.А. Долгая дорога в Трою. Санкт-Петербург, 1995.
- Бокщанин А. Введение. В: Кун, Н.А. Легенды и мифы древней Греции. Москва, 1954, с. 3—13.
- Вирхов Р. Развалины Трои. *Исторический вестник*. 1880, 1, № 2, с. 415—430.
- Гиндин Л.А. Население Гомеровской Трои: Историко-филологические исследования по этнологии древней Анатолии. Москва, 1993.

- Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. Москва, 1996.
- Грейвс Р. Мифы древней Греции. Москва, 1992.
- Жебелев С.А. Памяти В. Дерпфельда. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1941, № 10, с. 125—129.
- Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. Москва, 1954.
- Лосев А.Ф. Античная мифология с античными комментариями к ней. Харьков, 2005.
- Менар З.Ж. Мифы в искусстве старом и новом. Москва, 2007.
- Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. Москва, 1990.
- Пиотровский Ю.Ю. (ред.). Шлиман. Петербург. Троя. Санкт-Петербург, 1998.
- Сафронов А.В. Проблема датировки Троянской войны в контексте великого переселения народов в последней четверти II тыс. до н. э. *Сборник Русского исторического общества*. 2000, № 2 (150), с. 275—291.
- Тахо-Годи А.А. Античная мифология А.Ф. Лосева. В: Лосев А.Ф. Античная мифология с античными комментариями к ней. Харьков, 2005, с. 5—24.
- Фукидид. История (перевод и прим. Г.А. Стратановского). Ленинград, 1981.
- Шлиман Г. Илион. Город и страна троянцев. Москва, 2009.
- Штоль Г.Г. Шлиман. Мечта о Трое. Москва, 2005.
- Ярхо В.Н. Троянская война. В: Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. Москва, 1991, с. 551—552.
- Ярхо В.Н. Диктис Критский. Дневник Троянской войны. Книга 1. Вступительная статья, перевод с латинского и комментарии. *Вестник древней истории*. 2002, № 1, с. 239—251.
- Latacz J. Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery. Oxford, 2004.
- Dörpfeld W. (ed.). Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870—1894. Bd. 1. Athen, 1902.
- Korfmann M.O. (ed.). Troia: Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft. Mainz, 2006.

Надійшла 25.10.2018

Е.Е. Фиалко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, ofialka@ukr.net

АМАЗОНКИ В ИСТОРИИ ТРОИ

Троянская война является одним из центральных событий греческой мифологии. По поводу исторических обоснований преданий о Троянской войне существует множество исследований. Фактически точку в дискуссии о реальности существования Трои в 1871 г. поставил немецкий археолог Генрих Шлиман, который нашел руины этого города.

Античные авторы, и прежде всего Гомер, среди многочисленных участников десятилетней Троянской войны называют и амазонок во главе с царицей Пентесилеей. Конное войско амазонок пришло на помощь осажденным троянцам. Вооруженные всадники выступили во главе троянского войска в битве против греков, и это едва не закончилось победой троянцев. Однако, вмешательство греческих героев Ахилла и Аякса привело к одному из самых трагических событий войны. В этой битве Ахилл убил царицу амазонок. Сорвав с нее шлем, Ахилл был поражен необычайной красотой воительницы и влюбился в нее. Поэтому битва была прекращена.

Археологические открытия косвенно подтвердили ряд событий, подробно описанных в нарративных источниках. Факт похода греческих вождей с их отрядами против троянцев вполне правдоподобен. В то же время вопрос о реальности участия отряда амазонок в Троянской войне, как и раньше, остается открытым. Однако не исключено, что будущие археологические открытия дадут ответ и на этот вопрос.

К л ю ч е в ы е с л о в а: амазонки, Троянская война, археология, нарративные источники.

Olena Ye. Fialko

Ph.D., Senior Research Fellow of the Early Iron Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ofialka@ukr.net

AMAZONS IN THE HISTORY OF TROY

The Trojan War is one of the key events of the Greek mythology. There are many studies on the historical background of the Trojan War legends. The german archaeologist Heinrich Schliemann definitively made a point to the discussion about the reality of the existence of Troy when found the ruins of the city in 1871.

Ancient authors, especially Homer, named the Amazons, led by Queen Penthesilea, among numerous participants of the ten-year Trojan War. The Amazons horse cavalry came to the aid of the besieged Trojans. The Trojan forces headed by the armed horsewomen opposed the Greeks in a battle, which almost ended up with the victory of Trojans. However, the intervention of the Greek hero Achilles and Ajax led to one of the most tragic events of the War. In this battle Achilles killed the Queen of the Amazons. Tearing off her helmet, Achilles was struck by the extraordinary beauty of the warrior woman and fell in love with her. Therefore, the battle was ended.

Archaeological discoveries indirectly confirmed a number of events fully described in narrative sources. The fact of the campaign of Greek leaders with their troops against the Trojans is quite plausible. At the same time, the question of the reality of the Amasons participation in the Trojan War, as before, remains open. However, it is possible that future archaeological discoveries will give an answer to this question as well.

К e y w o r d s: Amazons, Trojan War, Archaeology, Narrative Sources.

References

- Blegen K. Troya i troyantsy. Bogi i geroi goroda-prizraka. Moskva, 2004.
- Bogdanov I.A. Dolgaya doroga v Troyu. Sankt-Peterburg, 1995.
- Bokshchanin A. Vvedeniye. *Kun N.A. Legendy i mify drevney Gretsii*. Moskva, 1954, pp. 3-13.
- Dörpfeld W. (ed.). Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870-1894. Bd. 1. Athen, 1902.
- Fukidid. Istoriya. Perevod i primechaniya G.A. Stratanovskogo. Leningrad, 1981.
- Gindin L. A. Naseleniye Gomerovskoy Troi: Istoriko-filologicheskiye issledovaniya po etnologii drevney Anatolii. Moskva, 1993.
- Gindin L.A., Tsymburskiy V.L. Gomer i istoriya Vostochnogo Sredizemnomoria. Moskva, 1996.
- Greyvs R. Mify drevney Gretsii. Moskva, 1992.
- Korfmann M.O. (ed.). Troia: Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft. Mainz, 2006.
- Kun N.A. Legendy i mify drevney Gretsii. Moskva, 1954.
- Latacz J. Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery. Oxford, 2004.
- Losev A.F. Antichnaya mifologiya s antichnymi kommentariyami k ney. Kharkiv, 2005.
- Menar Z.Zh. Mify v iskusstve starom i novom. Moskva, 2007.
- Meletinskiy E.M. Mifologicheskiy slovar. Moskva, 1990.
- Piotrovskiy Yu.Yu. (ed.). Shliman. Peterburg. Troya. Sankt-Peterburg, 1998.
- Safronov A.V. Problema datirovki Troyanskoy voyny v kontekste velikogo pereseleniya narodov v posledney chetverti II tys. do n. e. *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva*. 2000, no. 2 (150), pp. 275-291.
- Shliman G. Ilion. Gorod i strana troyantsev. Moskva, 2009.
- Shtol G.G. Shliman. Mechta o Troye. Moskva, 2005.
- Takho-Godi A.A. "Antichnaya mifologiya" A.F. Loseva. *Losev A.F. Antichnaya mifologiya s antichnymi kommentariyami k ney*. Kharkiv, 2005, pp. 5-24.
- Virkhov R. Razvaliny Troi. *Istoricheskiy vestnik*. 1880, 1, no. 2, pp. 415-430.
- Yarkho V.N. Troyanskaya voyna. *Meletinskiy E.M. Mifologicheskiy slovar*. Moskva, 1991, pp. 551-552.
- Yarkho V.N. Diktis Kritskiy. Dnevnik Troyanskoy voyny. Kn. 1. Vstupitelnaya statia, perevod s latinskogo i kommentarii. *Vestnik drevney istorii*. 2002, no. 1, pp. 239-251.
- Zhebelev S.A. Pamyati V. Derpfelda. *Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury*. 1941, no. 10, pp. 125-129.

Н.Б. Бурдо *

ПРЯСЕЛЬЦЯ ПІЗЬНОГО ТРИПІЛЛЯ — ТРОЯ(НІВ) ТА ТРОЯ

Керамічні прясельця кружала належать до категорії артефактів, що була значно поширеною на етапі Трипілья СІІ, проте досі залишається слабо вивченою. У роботі пропонується систематизація та класифікація цієї категорії знахідок пізнього етапу Трипілья, їх контекстний та функціональний аналіз, порівняльний аналіз трипільських прясел із прясельцями кружалами археологічних культур доби ранньої бронзи Балкано-Карпатського регіону.

К л ю ч о в і с л о в а: прясельця, прядіння, Трипілья, доба ранньої бронзи, поселення, могилиники.

Керамічні прясельця трипільської культури — слабо вивчена категорія артефактів. Вони залишаються поза увагою дослідників Трипілья і навіть не завжди потрапляють до загальних оглядів трипільських матеріалів, їм не присвячено жодної спеціальної праці. У статті розглянуто тільки спеціально виготовлені керамічні прясельця, оскільки використання як прясел дисків з отвором зі стінок посудин здається сумнівним. Найбільш ранні керамічні прясельця зафіксовано серед знахідок на трипільських поселеннях починаючи з етапу Трипілья ВІІ, наприклад, у Валяві (Овчинников 2015, с. 17, рис. 94) та Бодаках (Скакун та ін., 2005, рис. 49, 5). Утім, серед матеріалів середнього Трипілья етапів ВІІ—СІ прясельця представлені поодинокими екземплярами. Широке розповсюдження прясельця набувають на початку доби ранньої бронзи на пізньому етапі Трипілья СІІ, причому, характерні такі знахідки майже для всіх локально-хронологічних груп. Зауважимо, що для генетично пов'язаної з Трипільям усатівської культури доби ранньої бронзи прясельця не характерні, відомі лише поодинокі екземпляри, знайдені в Усатове—Великий Куяльник (Патокова 1979, с. 100), до поховального інвентаря усатівської культури вони не входили.

* БУРДО Наталія Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України на громадських засадах, nbburdo@gmail.com

© Н.Б. БУРДО, 2018

Контекстний аналіз виявлення пряселець

Поодинокі екземпляри прясел знайдено у касперівських шарах печери Вертеба (Сохацький 2003, рис. 7, 9—13), однак, більшість знахідок пов'язана з розкопками поселень різних локально-хронологічних груп Трипілья СІІ.

Перші знахідки трипільських прясел походять із розкопок В. Хвойки на Кирилівських висотах (рис. 2, 23—27). З того часу прясельця — майже обов'язкова категорія знахідок на пізньотрипільських поселеннях, незалежно від типу досліджених на них об'єктів. Чітко помітна закономірність зростання кількості прясел у залежності від розкопаної на пам'ятці площі. Найбільша колекція, яка складається з близько 200 прясел (рис. 2, 1—13) походить із поселення Трояннів (Белановская, Шмаглей 1959), де вони знайдені переважно серед руїн спалених жител. Більше трьох десятків прясел (рис. 2, 14—18) походить із розкопок жител у Городську (Петров 1940, фото 1; Кричевський 1940, с. 416—419; фото 55—59). Прясельця знайдено у шарі Трипілья СІІ на поселенні Печера (рис. 2, 19—21). Серед решток спалених будівель у вигляді скупчень обпаленої глини прясельця знаходять разом із фрагментами кераміки, відтяжками ткацького верстату, виробами з каменю, кістки, рогу, кісток тварин. Прясельця поруч з іншими знахідками виявлено під час розкопок спаленого глинобитного житла на поселенні Сандраки. Тут на розкопі площею 120 м² було виявлено 60 прясел (Лагодовська 1956, с. 126—127, табл. І, 16—19). На поселенні Паволоч (Макаревич 1952, с. 100; табл. ІІ, 6—17) під час розкопок залишків одного житла та у розвідкових траншеях виявлено 76 прясел, зокрема з піктографічними зображеннями (рис. 3, 1—6). В аналогічному контексті знайдені прясельця (Курінний 1926, с. 71—74; Відейко 2004, с. 440) у Райках (рис. 3, 22).

У Жванці — Лиса Гора (Якубенко 2004, с. 165) та на поселеннях Середньої Наддніпрянщини прясельця знайдені у скупченні культурних решток (рис. 3, 1—4). Знахідки пряселець

Рис. 1. Трипільські прясельця і способи їх використання: I — типологія прясельць; 2 — способи прядіння

трапляються майже на кожному з досліджених поселень Середньої Наддніпрянщини. В неопублікованому рукописі В. Хвойки зазначено, що під час розкопок на вул. Кирилівській у Києві 1894 р. прясельця, зокрема, й виготовлені з глини з домішкою подрібнених черепашок, знайдено разом із фрагментами кераміки, уламками кременю, виробами з каменю, кістками тварин у шарі, в якому виявлено шматки обпаленої до червоного кольору глини, зокрема з відбитками прутів та кілків, попіл, вуглики. Поодинокі екземпляри прясел, а також їх уламки знайдено В. Хвойкою під час розкопок заглиблень 15, 17, 18, 26 разом із фрагментами кераміки, роздавленими посудинами, виробами з кістки, рогу, каменю, кременю, кістками тварин та риб,

скупченнями обпаленої глини у супроводі попелу та вугликів (Хвойка 1901, с. 759—760). Два прясельця були знайдені В. Хвойкою також під час розкопок садиби Святославського у пункті 5. Тут було виявлено культурний шар, що містив багато шматків випаленої глини, фрагменти кераміки, кістки тварин, птахів, риб, черепашки, 54 вироби з кременю, 12 кістяних предметів. Такий самий був контекст знахідки одного прясельця в місці 6 (Хвойка 1901, с. 766—767).

У Бортничах два прясельця було знайдено у купі черепашок діаметрами 1,8 м та 1,6 м і завтовшки 0,5 м у супроводі фрагментів кераміки софіївської групи, уламків кісток тварин і птиць, луски риб і деревних вугликів (Амбургер, Білановська 1956, с. 117).

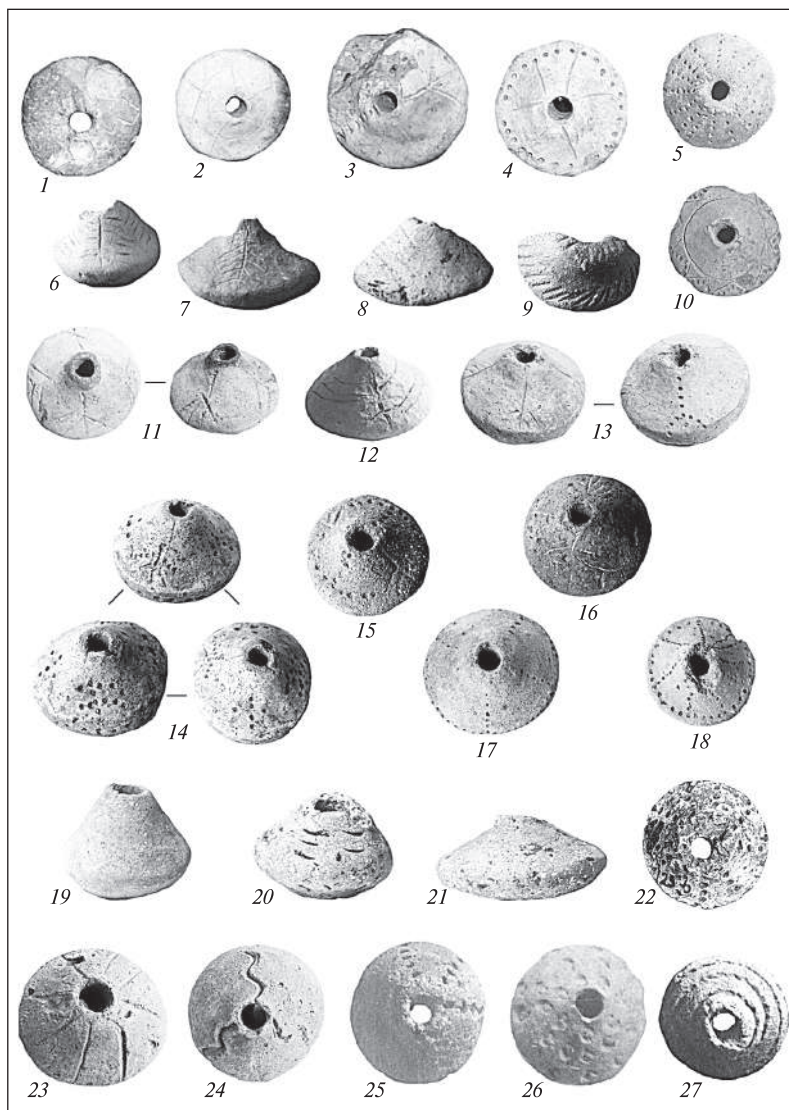

Рис. 2. Керамічні прясельця з поселень Трипілья СП: 1–4 — Жванець-Ліса Гора; 5–13 — Троянів; 14–18 — Городськ; 19–21 — Печера; 22 — Райки; 23–27 — Кирилівські висоти

У Підгірцях 1 (уроч. Вінниця) у скупченні культурних решток із фрагментів кераміки, кісток тварин та риб, стулок черепашок було знайдено й прясельця.

На поселенні Сирець I одне ціле прясло та дві половинки (Захарук 1956, табл. I, 11, 13, 14) були знайдені у ямі з інтенсивним заповненням. Знахідки в ямах утворювали певні скупчення на різних глибинах. У заповненні ями виявлено фрагменти кераміки, кременеві вироби, уламки каменів, грузики від вертикального ткацького верстату, кістки тварин, риб'яча луска, окремі шматки обпаленої глини, мідна намистина та фрагмент антропоморфної статуетки. Це єдиний випадок комплексного знаходження керамічних предметів текстильного виробництва — відтяжок ткацького верстату та прясельця. У куті трикутної в плані ями вияв-

лено скупчення обпаленої глини у вигляді великих блоків, а також пляму жовтої необпаленої глини. На думку Ю.М. Захарука, необпалена глина могла бути залишками печі, комплекс з двох розташованих поруч ям може розглядатися як залишки землянки (Захарук 1956, с. 111–112). Утім, характер заповнення описаних ям дозволяє припускати, що вони мали культове призначення і були використані для захоронення решток жертвоприношень та залишків спаленого глинобитного будинку. Ями подібного типу характерні для поселень Трипілья (Бурдо, Видейко 2016, с. 175–192).

У Нових Безрадицах біконічне округле прясло пізньотрипільського типу було виявлене у культурному шарі з матеріалами коломийщинської групи етапу Трипілья ВІІ (Шапошникова 1953, табл. II, 8).

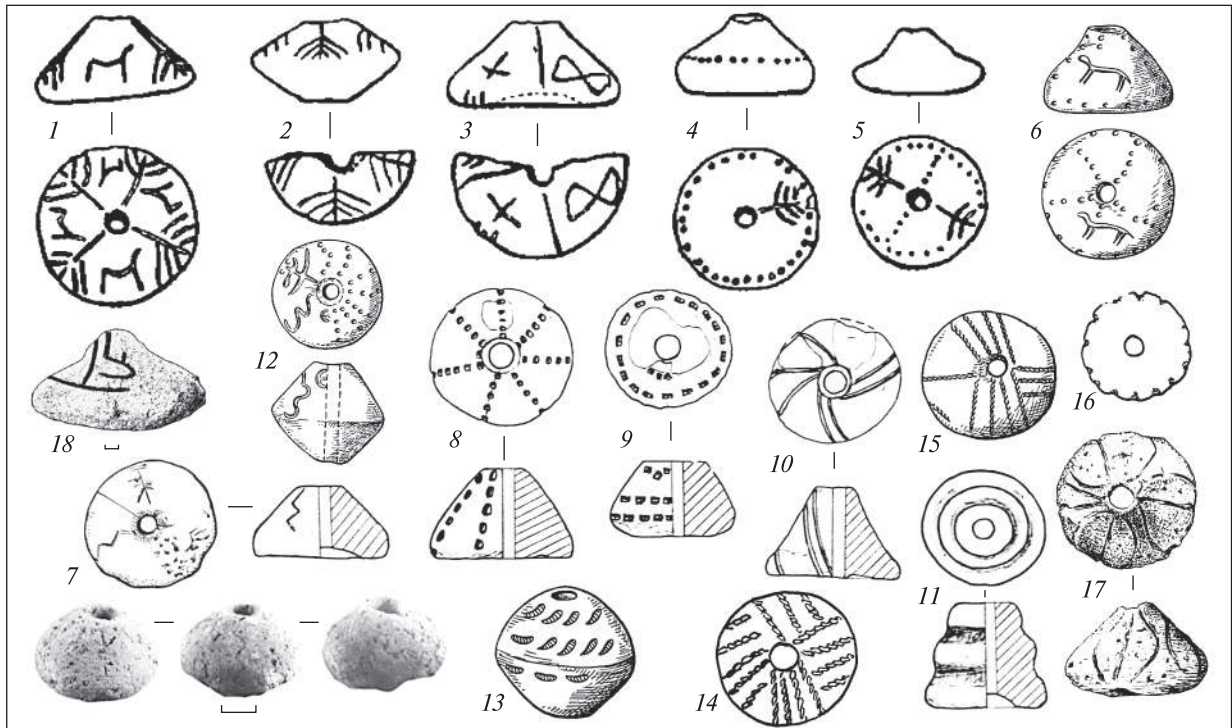

Рис. 3. Керамічні прясельця з поселень Трипілья СП: 1—5 — Паволоч; 6, 12 — Райки; 7—11 — Євмінка-Узвіз; 13—14 — Кирилівські висоти; 15 — Бортничі; 16 — Звинячин; 17 — Софіївський могильник; 18 — Середня Наддніпрянщина

У Євмінці-Узвіз (рис. 3, 8—10) під час розкопок М. Макаренка культурного шару та заглиблених об'єктів знайдено 14 прясел (Якубенко, Кириленко 2015, с. 461; рис. 12), з розкопок В.А. Круца — 3 (Круц 1977, рис. 42, 8—10).

Аналіз археологічного контексту знахідок прясел на поселеннях пізнього Трипілья Середньої Наддніпрянщини дозволяє встановити, що вони трапляються у скупченнях знахідок у культурному шарі та у ямах, які трактують як сміттєві або землянкові житла. Втім, описаний характер як скупчень у культурному шарі, так і заповнення ям дозволяє інтерпретувати їх як культові об'єкти, куди скидали рештки жертвоприношень — тобто, за визначенням Б.О. Рыбакова, для зольників доби бронзи «священні смітники» (Рыбаков 1981, с. 306), які були прототипами «культових звалищ, куди виносили все «священне сміття» на поселеннях античності (Русяева 2005, с. 174). Подібний контекст знахідок прясел свідчить про певне культове навантаження цих виробів.

Нечисленні знахідки прясел походять з поховань, які можуть бути пов'язані з різними локально-хронологічними групами Трипілья СП. Прясельця входили до поховальних дарів у Вихватинському ґрунтовому некрополі. Конічне прясельце без орнаментатії знайдено у похованні дівчинки (12 (5/52) 8—9 років біля

ліктьових суглобів. Решта інвентарю — п'ять посудин, три жіночі фігурки, 10 намистин, підвіска (Дергачев, Манзура 1991, с. 23; рис. 8, 8). Прясельце із заглибленим декором виявлено біля ніг у похованні дитини віком 6—7 років (32 (246/55) разом із п'ятьма кременевими відщепами та розписною амфоркою. В могилі було також ще чотири посудини (Дергачев, Манзура 1991, с. 28; рис. 14, 6). Орнаментоване прясельце входило до поховального інвентарю чоловічого поховання (7 (2/5)). Воно знайдене за спиною небіжчика поруч із п'ятьма посудинами, біля яких також знаходилися купка знарядь та заготовок, зокрема, чотири кременевих пластини, сокира-тесло з кременю, дві пластини з кістки, уламок просвердленого рогового знаряддя, два вістря з рогу оленя, два кістяні шила та проколка, фрагмент рогового виробу. Крім того, у посудинах виявлено 2 відщепи кременю, кременевий вкладень серпа, два ікла кабана та стулка мушлі з отвором (Дергачев, Манзура 1991, с. 22, рис. 5, 5—32).

Два конічних неорнаментованих прясельця походять із парного поховання в центрі кромеху з кургану 8 біля с. Колодисте (Дергачев, Манзура 1991, с. 130—132, рис. 82, 7). Поховання вирізняється багатьма незвичайними рисами поховального обряду, у якому, зокрема, поєднані інгумація та кремація. Обидва прясельця

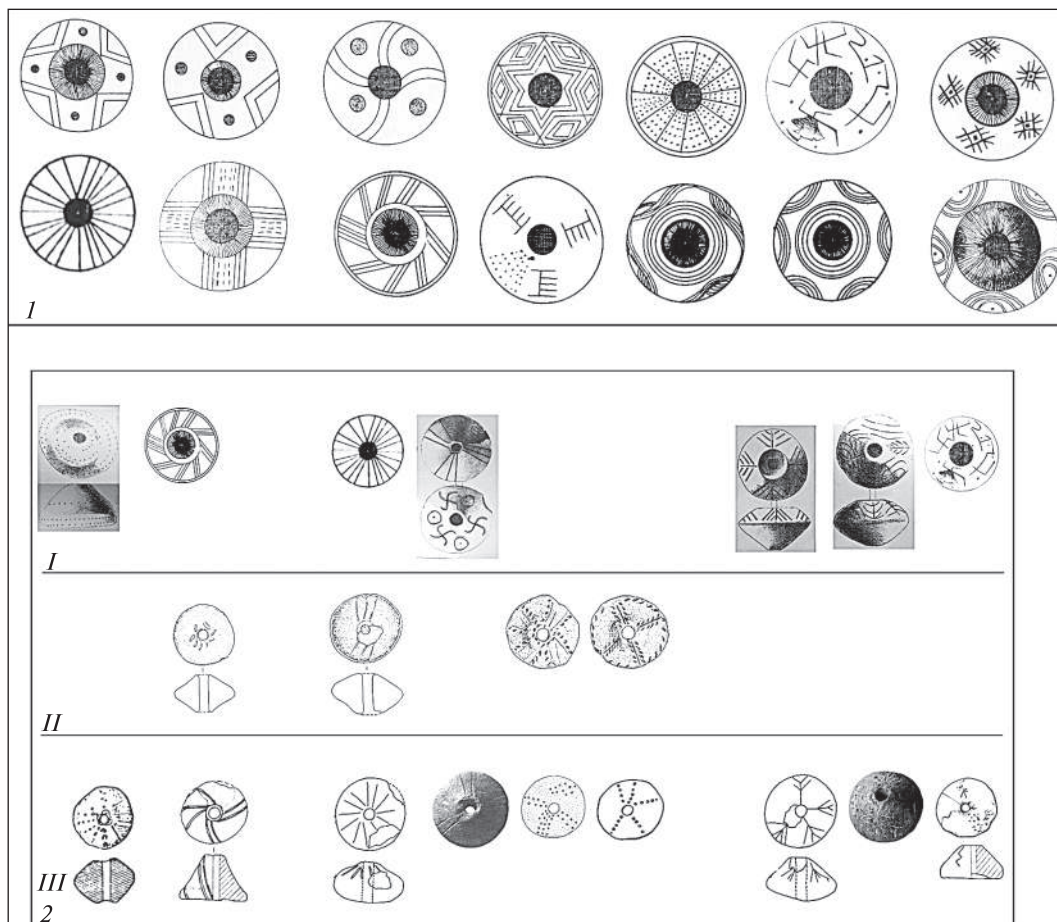

Рис. 4. Керамічні прясельця доби ранньої бронзи: 1 — Троя (за: Schlimann 1881); 2 — порівняльний аналіз декору прясел. I — Троя, II — Баден у басейні Тиси (за: Horváthova 2008), III — Трипілля СІІ

виявлені у посудинах, заповнених перепаленими людськими кістками, при чому, горщик стояв біля ніг, а амфора — біля лівого ліктьового суглобу небіжчика, який лежав випростано на спині, головою на захід. Посуд цього поховання дозволяє датувати його етапом Трипілля СІІ та віднести, імовірно, до городської локально-хронологічної групи. Втім, кремація знаходить аналогії в тілопальних некрополях софіївської локально-хронологічної групи.

Прясельця виявляють також і в некрополях софіївської групи Трипілля СІІ. У софіївському могильнику декілька прясел було зібрано на поверхні (Videiko 1995, fig. 68, *h–k*). Конічне прясельце із прокресленим декором було знайдено серед попелу від спалених кісток поховання 93 (Videiko 1995, с. 95), іншого інвентарю поруч не виявлено. До інвентарю поховання 94–95 входило два горщика, ножеподібна кременева пластина та орнаментоване дископодібне прясельце, що містились разом із перепаленими кістками у невеликому горщику (Videiko 1995, р. 95–96; fig. 63, 2).

Єдиним поховальним даром у похованні 59 некрополя Чернин, яке виглядало як скупчення кальцинованих кісток, було невеличке орнаментоване прясельце (Videiko 1995, р. 25, fig. 9, 3).

Використання пряселець як поховального інвентарю у різного типу некрополях Трипілля СІІ свідчить про надання їм певних культових функцій.

Формальний аналіз трипільських пряселець

Керамічні прясельця виготовлені з високоякісної щільної глиняної маси, частіше відповідної до формувальної маси посуду конкретних поселень. У прясельцях із поселення Печера помітна домішка товченої мушлі (рис. 2, 19–21). Випал виробів здебільшого гарний, рівномірний, частіше в окиснювальному середовищі. Розміри пряселець більш менш стандартні, коливаються в діапазоні від 3,0 см (маленькі) до 5,0 см (великі) у діаметрі, вагою, відповідно, від 23 г до 45 г.

Форма пряселець різноманітна, основні варіанти умовно можна звести до конічних, біконічних, напівсферичних виробів (рис. 1, 1). Формально виділені типи не утворюють будь-яких груп. Типологічно різні прясельця присутні у збірках з однієї пам'ятки. Отже, жодної закономірності по розповсюдженню пряселець певної форми не виявлено.

Значна частина трипільських пряселець позбавлена будь-якого декору (рис. 2, 19, 21). В одному випадку на прясельці з Середньої Наддніпряни зображення нанесене фарбою (рис. 3, 18). Найбільш характерні різні техніки заглибленого («ритого») декору, іноді з додатковим фарбуванням білою фарбою борозенок (рис. 2, 16). Візерунок нанесений тонкими продрапанними лініями (рис. 2, 1—2, 6—8, 11—12, 16, 22—24; 3, 1, 3—4, 10) або штампами різних типів. Серед штапованого декору найбільш вживаними були різноманітні наколи (рис. 2, 14, 17), круглі або овальні ямки (рис. 2, 22, 25, 26), відбитки прямокутного або квадратного у перетині штапу (рис. 3, 9), відтиски нігтя (рис. 2, 20). Доволі часто в декорі пряселець поєднані прокреслені лінії та наколи або ямки (рис. 2, 3, 15; 3, 4—5). Трапляються поодинокі прясельця зі шнуровим декором, зокрема з відбитками мотузки (рис. 2, 27; 3, 14—15) та перевитого шнуру — «гусениці» (рис. 3, 13). Деякі прясельця оздоблені пластично-рельєфним декором (рис. 3, 11, 16). Але, в якій би техніці не був виконаний декор, зображення та композиції візерунків було виконано за певними однаковими схемами.

Зображення на прясельцях можна розділити на дві групи: орнамент, для якого у відповідності з формою виробів типові радіальні схеми, та малюнки піктографічного характеру, які складаються з певних знаків, не підпорядкованих композиційному ритму (рис. 2, 3, 14; 3, 1, 3, 4—7, 18). До піктографічних зображень найчастіше входять символи «дерева/гілки» (рис. 3, 1, 4—5, 12), ямки або наколи, на двох прясельцях зображено зооморфні фігури у профіль (рис. 3, 1, 12). Трапляються й інші символи (рис. 3, 3). Символічний декор на трипільських прясельцях, а особливо піктографічні зображення, підкреслюють культову функцію цих виробів.

Функціональне призначення керамічних пряселець

Можна виділити декілька аспектів у вивченні керамічних пряселець. У археологічній літерату-

рі вони розглядаються майже виключно як знаряддя праці. Функціональне призначення прясел не викликає сумніву. Прясло не було тільки знаряддям, а використовувалося як конструктивна частина веретена. Воно насаджувалося на веретено для надання йому рівномірного обертання при прядінні ниток (рис. 1, 2a). За допомогою веретена отримували нитки (пряжу), що могли бути використані як для виготовлення текстилю — тканини на ткацькому верстаті, так і для виготовлення в'язаних та плетених виробів, зокрема й за допомогою гачка, шпиль або ручного плетіння (Бурдо 2014). Археологічними знахідками — відбитками текстилю на кераміці та обвугленими зразками пряжі — зафіксовано різноманітні способи отримання текстилю в Трипільлі ВП—СП. Й досі існують веретена з дерева, конструкція яких не потребує додаткового насаджування прясельця (рис. 1, 2c). Функціонально вони не відрізняються від веретен, які потребують керамічних (або з інших матеріалів) пряселець.

За етнографічними даними у Старому та Новому Світі встановлено декілька способів прядіння із застосуванням веретена з прясельцем (рис. 2, I—III). Вони певною мірою обумовлені властивостями сировини, але переважно успадкованими традиціями. На виробничі властивості прясел впливає лише їх вага, пов'язана з їх розмірами. Ані форма, ані, тим більш, оздоблення пряселець на виробничі функції не впливають.

Конструкція веретена не залежить ані від виду волокон рослинного (льон, коноплі, бавовна тощо) або тваринного (вовна) походження, ані від способів прядіння. Втім, вважається, що довжина веретена і, відповідно, розмір (вага) прясельця залежать від властивостей волокон та товщини нитки, яку бажано отримати. Процес скручування з волокна (кужелі) нитки (рис. 1, 2d), тобто прядіння здійснюється обертанням веретена за годинниковою стрілкою (Z-прядіння), або у протилежному напрямку (S-прядіння).

Для трипільської культури відомі залишки пряжі виготовлені з волокон рослинного походження — стебел кендірю, рамі або коноплі. Тонка нитка пряжі з Поливанового Яру виготовлена досить простою технікою крутіння: нитка прядена з двох пучків рослинних волокон, скручених у напрямку гвинта (за годинниковою стрілкою — Z-прядіння), на 1,0 см припадає 14 витків (Пассек 1951, с. 54—57). Напрямок обертання веретена у той або інший бік не впливає на кінцевий результат отримання нит-

ки, тому у конкретних випадках залежить переважно від традиції. Однак, в архаїчних культурах існує уявлення про те, що обертання веретена проти годинникової стрілки, тобто у протилежному напрямку, в якому у природі в'ються рослини, свідчить про зв'язок із потойбічним, «перегорнутим» світом, та виступає як магічна дія.

Відсутність масових знахідок керамічних пряселець до етапу Трипілля СІ зовсім не означає, що трипільці не займалися прядінням, бо це дуже давнє ремесло, традиції якого сягають кам'яної доби. До того ж, на поселеннях етапів Трипілля фіналу ВІ—СІ виявлені фрагменти посудин, які при формуванні ставилися на в'язаний або тканий текстиль, про що свідчать відповідні відбитки на денцях (Косаківський 2004, с. 93—95; Бурдо 2004, с. 515). Можна припускати, що до пізнього етапу Трипілля для отримання ниток використовувалися переважно веретена без керамічних пряселець.

Етнокультурний та сакральний аспекти трипільських пряселець

Не викликає сумніву та обставина, що декор прясел виступав як певний культурний (етнокультурний) ідентифікатор для різних груп населення, спорідненого традиціями у сакральній сфері. Велика кількість знахідок пряселець на трипільських пам'ятках не може бути пояснена виключно їх технологічними функціями. Контекст їх знаходження, а також символічний декор, особливо із знаками піктографічного характеру, свідчить на користь того, що прясельця використовували у сакральній практиці.

Сакралізація процесу прядіння характерна для різних архаїчних та традиційних суспільств. Особливо яскраво це проявилось у міфології еллінів та римлян в образі міфічних сестер-прях, пов'язаних із людськими долями, відомих під іменами Мойри та Парки. Знахідки трипільських пряселець свідчать про те, що прообрази цих міфічних істот сягають своєї давнини землеробських цивілізацій доби енеоліту—ранньої бронзи.

Порівняльний аналіз трипільських пряселець

Подібні за морфологічними та стилістичними ознаками прясельця характерні для культур доби ранньої бронзи Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема відомі у генетично спорідненій з Трипіллям-Кукутень культурі Городишта-Ербічень, у культурах Малиця,

люблінсько-волинській, Баден (Horváthová 2008, fig. 9, 10—13), кулястих амфор тощо. Особливо цікавими є численні знахідки пряселець у різних горизонтах доби ранньої бронзи Трої, зокрема ті, що походять із розкопок Г. Шлімана (Schlimann 1881).

Форма прясел всюди різноманітна, очевидно, що вона ніде не стандартизована, бо не впливала на функціональні властивості цих виробів.

Декор пряселець у кожній із згаданих культур має унікальні риси, хоча візерунок підпорядкований загальним спільним композиціям. Це підкреслює надання прясельцям не лише технологічної виробничої функції, а й сакрального змісту.

Порівняльний аналіз пряселець різних культур доби ранньої бронзи дозволяє стверджувати, що за такими параметрами, як численність знахідок, техніка та схеми декору найбільша близькість спостерігається між прясельцями Трипілля СІ та горизонтами доби ранньої бронзи Трої (рис. 4). Утім, прясельця з Трої відрізняються від трипільських цілою низкою особливостей декору.

Прясельця Трої доволі часто мають дві орнаментальні зони, що не характерно для виробів Трипілля СІ. Застосовувалася фарба для декору. Набір знаків на прясельцях з Трої дуже різноманітний, характерний виключно для пряселець Трої. Але привертає увагу те, що деякі орнаментальні схеми та елементи композицій знаходять аналогії, як не дивно, у декорі трипільської кераміки етапів ВІ—ВІІ—СІ, що особливо помітно при порівнянні декору пряселець зі схемою орнаментальних композицій розписної кераміки Трипілля-Кукутень у кругових розгортках (наприклад: Ткачук 2005, с. 13, 11; 20, 40; 43, 10; 51, 2; 70, 15; 112, 38, 37; 362, 17; 296, 28). Вважаємо, що це явище не може бути лише випадковим збігом, а має знайти пояснення у ще не вивчених процесах етнокультурних контактів та передачі сакральних традицій.

Поширення керамічних пряселець можна було б пов'язувати з феноменом «баденізації», яка у другій половині IV тис. до н. е. охопила майже всі локально-хронологічні групи Трипілля СІ. Однак, у культурі Баден знахідки пряселець поки що представлені не так широко, як у Трипіллі СІ, хоча їх декор у загальному плані схожий на радіальні схеми, типові для пряселець доби ранньої бронзи (рис. 4, II). Здається, що витоки традиції масового використання пряселець, зокрема в ритуалах, у некрополях та поселеннях Трипілля СІ слід шукати в інших джерелах.

Таким чином, детальний аналіз трипільських прясельць дає можливість поставити низку запитань, відповідь на які можливо отримати лише завдяки комплексному системному аналізу всіх категорій артефактів. Паралелі трипільським прясельцям у Трої вимагають пояснення. Навряд чи їх можна вважати наслідком «конвергентного розвитку». Вплив Бадену на формування більшості локально-хронологічних груп Трипілья СІІ («баденізація») не викликає сумніву у сучасних дослідників. Проте, стосовно прясельць спостерігаємо певний парадокс, трипільські та троянські (з Трої) прясельця демонструють певну подібність у деяких елементах, а баденські — значно меншою мірою (рис. 4).

Загалом же можна говорити про дивовижні шляхи просування сакральних традицій та культурно-історичних контактів давнього населення.

- Амбургер Н.П., Білановська Т.Д. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничі. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1956, т. 6, с. 115—117.
- Белановская Т.Д., Шмаглий Н.М. Позднетрипольское поселение у с. Троянова Житомирской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. 1959, вып. 8, с. 125—128.
- Бурдо Н.Б. Текстиль. *Енциклопедія трипільської цивілізації* (ред. М.Ю. Відейко). Київ, 2004, т. II, с. 515.
- Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. «Погребенные дома» и ритуал сожжения поселений Кукутень-Триполья. *Культурные взаимодействия. Динамика и смысл. Сборник статей в честь 60-летия И.В. Манзуры*. Кишинев, 2016, с. 175—192.
- Відейко М.Ю. Райки. *Енциклопедія трипільської цивілізації* (ред. М.Ю. Відейко). Київ, 2004, т. II, с. 44—441.
- Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. Кишинев, 1991.
- Захарук Ю.М. Поселення софійського типу в околицях Києва. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1956, т. 6, с. 111—114.
- Косаківський В.О. Відбитки текстилю. *Енциклопедія трипільської цивілізації* (ред. М.Ю. Відейко). Київ, 2004, т. II, с. 93—95.
- Круц В.А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. Київ, 1977.
- Лагодовська О.Ф. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраки. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1956, т. 6, с. 118—129.
- Макаревич М.Л. Трипільське поселення біля с. Паволочі. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952, т. 4, с. 96—103.

Н.Б. Бурдо

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины на общественных началах, nbburdo@gmail.com

ПРЯСЛИЦА ПОЗДНЕГО ТРИПОЛЬЯ — ТРОЯ(НОВ) И ТРОЯ

Трипольские керамические пряслица — плохо изученная категория артефактов. Этот вид изделий широко распространен и характерен для поздней стадии Триполья (С II). На поселении Троянов было обнаружено более 200 пряслиц. Десятки этих предметов были получены во время раскопок таких поселений, как Паволоч, Городск и др.

Большинство находок пряслиц происходит из руин сожженных жилищ. На многих поселениях позднего Триполья изделия найдены в культовых ямах. Находки этих предметов также хорошо известны в культурном слое

- Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я. Київ, 2015.
- Пассек Т.С. Трипольское поселение Поливанов Яр. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*. Москва; Ленинград, 1951, вып. 37, с. 54—57.
- Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва. 1961, вып. 84.
- Патокова Э.Я. Усатовское поселение и могильники. Киев, 1979.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва, 1981.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов. Киев, 2005.
- Скаун Н.Н., Цвек Е.В., Круц В.А., Матеева Б.И., Корвин-Пиотровский А.Г., Самзун А., Яковлева Л.М. Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005. Киев; Санкт-Петербург, 2005.
- Сохацький М.П. Археологічні розкопки в печері Вертеба біля села Більче-Золоте в 1996—1998 роках. *Археологія Тернопільщини. Збірка наукових праць* (ред. Д. Козак, О. Ситник). Тернопіль, 2003, с. 45—59.
- Ткачук Т.М. Знакові системи трипільсько-кукутеньської культурно-історичної спільності (мальований посуд). Вінниця, 2005, ч. I.
- Хвойка В. Каменный век Среднего Приднепровья. *Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году*. Москва, 1901, т. I, с. 730—812.
- Шапошникова О.Г. Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва. *Археологія*. 1953, вип. VIII, с. 138—147.
- Якубенко О.О. Жванець-Лиса Гора. *Енциклопедія трипільської цивілізації* (ред. М.Ю. Відейко). Київ, т. II, с. 164—165.
- Якубенко О.О., Кириленко О. Керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Євмінка I на Чернігівщині (із зібрання Національного музею історії України). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круця* (ред. О. Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров). Львів, 2015, с. 441—462.
- Schlimann H. Ilios. Stadt und Land der Trojaner. Leipzig, 1881.
- Horváthová E. About the Development of the Baden Culture in the Region of the Northern Tisza River in Slovakia. *Baden Complex and the Outside World* (eds. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny). *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, no. 4. Bonn, 2008, pp. 111—130.
- Videiko M.Yu. Archaeological characteristics of the Sofievkatype cemeteries. *Baltic-Pontic Studies*. Poznan, 1995, vol. 3, pp. 15—134.
- Videiko M.Yu. Baden Culture Influences to the East of the Carpathian Mountains. *The Baden complex and the outside world* (eds. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny). *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*. Bonn, 2008, no. 4, p. 289—297.

Надійшла 02.10.2018

Касперовцы пещеры Вертебы, признанной святилищем. Кроме того, пряслица были частью погребального инвентаря в некрополе Выхватинцы. В Колодистом они были обнаружены в могилах, размещенных под курганом, в горшках, заполненных кальцинированными человеческими костями. В другом случае пряслице было помещено в пепел в некрополях Софиевской группы.

Формальный анализ пряслиц показывает разнообразие типов, которые не образуют никаких групп. Форма, размеры и вес не влияли на их технологические свойства. Значительное число пряслиц украшено углубленным декором, а некоторые орнаментальные узоры являются общими для всех локально-хронологических групп Триполья С II.

Внешний вид пряслиц, контекст их находки и символическое украшение позволяют рассматривать их как религиозные объекты. Их декор технологически не связан с производством. Традиция использования пряслиц в Триполье С II возникает наряду с феноменом «баденизации» этой культуры в начале раннего бронзового века. Общие черты элементов Триполья С II и находки из слоев раннего бронзового века Трои вынуждают искать ответы на вопрос о распространении сакральных традиций в Старом Свете.

К л ю ч е в ы е с л о в а: пряслица, прядение, Триполье, ранний бронзовый век, поселение, могильники.

Natalia B. Burdo

Ph.D., Senior Research Fellow on a voluntary basis in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, nbburdo@gmail.com

SPINDLE WHORLS OF LATE TRYPILLIA — TROY(ANIV) AND TROY

Trypillian ceramic spindle whorls are a poorly understood category of artifacts. They do not even always fall into the general reviews of Trypillian materials. This type of items is widespread and is typical for the late stage of Trypillia (C II). More than 200 spindle whorls were found in the Troianiv settlement. Dozens of these items were obtained during the excavation of such settlements, as Pavoloch, Horodsk and others.

Contextual analysis of the spindle whorls finds shows that most of them originated from the ruins of burnt dwellings. In many late Trypillian settlements, they are found in pits, which can be interpreted as religious objects. Finds of these items are also well known in the Kasperivtsi cultural layer of the Verteba cave, recognized as a sanctuary. In addition, spindle whorls were part of the funeral gifts in the Vykhatyntsi necropolis. In Kolodyste they were discovered in graves placed under the barrow. Here they were located in pots, full of calcinated human bones. In other case a spindle whorl was placed in ashes at the necropolises of Sofiivka group.

Formal analysis of spindle whorls shows the diversity of their types, which do not form any groups. The shape, measurements and weight did not affect their technological properties. A significant amount of them is decorated with a deepened decor, and certain ornamental patterns are common to all the locally-chronological groups of Trypillia C II.

The exterior view of spindle whorls, the context of their finding and the symbolic decoration makes it possible to consider them as religious objects. Their decoration isn't connected technologically with their manufacturing. The tradition of spindle whorls usage in Trypillia C II arises along with the phenomenon of "badenization" of this culture at the beginning of the Early Bronze Age (EBA). The common features of Trypillia C II items and finds from the Troy's EBA layers allows seeking answers to the question of the spread of sacral traditions in the Old World.

К е у w o r d s: spindle whorls, spinning, Trypillia, Early Bronze Age, settlement, necropolises.

References

- Amburher N.P., Bilanovska T.D. Piznotrypilske poselennia bilia s. Bortnychi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1956, vol. 6, pp. 115-117.
- Belanovskaia T.D., Shmaglii N.M. Pozdnetripolskoe poselenie u s. Troianova Zhitomirskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. 1959, no. 8, pp. 125-128.
- Burdo N.B. Tekstyl. Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii (ed. M.Yu. Videiko). Kyiv, 2004, vol. 2, p. 515.
- Burdo N.B., Videiko M.Yu. "Pogrebennye doma" i ritual sozhzheniia poselenii Kukuten-Tripolia. *Kulturnye vzaimodeistviia. Dinamika i smysl. Sbornik statei v chest 60-letia I.V. Manzury*. Kishinev, 2016, pp. 175-192.
- Dergachev V.A., Manzura I.V. Pogrebalnye komplekсы pozdnego Tripolia. Kishinev, 1991.
- Horváthová E. About the Development of the Baden Culture in the Region of the Northern Tisza River in Slovakia. *Baden Complex and the Outside World* (eds. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny). *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, no. 4. Bonn, 2008, pp. 111-130.
- Khvoika V. Kamennyi vek Srednego Pridneprov'ia. *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda v Kieve v 1899 godu*. Moskva, 1901, vol. 1, pp. 730-812.
- Kosakivskiy V.O. Vidbytky tekstyliu. Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii (ed. M.Yu. Videiko). Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 93-95.
- Krutc V.A. Pozdnetripolskie plemena Srednego Podneprov'ia. Kyiv, 1977.
- Lahodovska O.F. Piznotrypilske poselennia u s. Sandraky. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1956, vol. 6, pp. 118-129.
- Makarevych M.L. Trypilske poselennia bilia s. Pavolochi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1952, vol. 4, pp. 96-103.
- Ovchynnykov E.V. Trypilska kultura Kanivskoho Podniprovia. Kyiv, 2015.

- Passek T.S. Tripolskoe poselenie Polivanov Iar. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury AN SSSR*. Moskva; Leningrad, 1951, no. 37, pp. 54-57.
- Passek T.S. Rannezemledelcheskie (tripolskie) plemena Podnestrovia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva. 1961, no. 84.
- Patokova E.Ia. Usatovskoe poselenie i mogilniki. Kyiv, 1979.
- Rybakov B.A. Iazychestvo drevnikh slavian. Moskva, 1981.
- Rusiaeva A.S. Religiia pontiiskikh ellinov. Kyiv, 2005.
- Schlimann H. Ilios. Stadt und Land der Trojaner. Leipzig, 1881.
- Shaposhnykova O.H. Pamiatky neolitu ta trypilskoï kultury v raioni Kyieva. *Arkheolohiia*. 1953, no. 8, pp. 138-147.
- Skakun N.N., Tcvek E.V., Krut' V.A., Mateeva B.I., Korvin-Piotrovskii A.G., Samzun A., Iakovleva L.M. Arkheologicheskie issledovaniia tripolskogo poseleniia Bodaki v 2005. Kyiv; Sankt-Peterburg, 2005.
- Sokhatskyi M.P. Arkheolohichni rozkopky v pecheri Verteba bilia sela Bilche-Zolote v 1996-1998 rokakh. *Arkheolohiia Ternopilshchyny. Zbirka naukovykh prats* (eds. D. Kozak, O. Sytnyk). Ternopil, 2003, pp. 45-59.
- Tkachuk T.M. Znakovi systemy trypilsko-kukutenskoï kulturno-istorychnoi spilnosti (malovanyi posud). Vinnytsia, 2005, ch. 1.
- Videiko M.Yu. Raiky. Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii (ed. M.Yu. Videiko). Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 44-441.
- Yakubenko O.O. Zhvanets-Lysa Hora. Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii (ed. M.Yu. Videiko). Kyiv, vol. 2, pp. 164-165.
- Yakubenko O.O., Kyrylenko O. Keramichniy kompleks piznotrypilskoho poselennia Yevminka 1 na Chernihivshchyni (iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypilia ta yoho susidy. Zbirka naukovykh prats pamiaty Volodymyra Krutsa* (eds. O. Diachenko, F. Menotti, S. Ryzhov, K. Buniatian, S. Kadrov). Lviv, 2015, pp. 441-462.
- Videiko M.Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries. *Baltic-Pontic Studies*. Poznan, 1995, vol. 3, pp. 15-134.
- Videiko M.Yu. Baden Culture Influences to the East of the Carpathian Mountains. *The Baden complex and the outside world* (eds. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny). *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*. Bonn, 2008, no. 4, pp. 289-297.
- Zakharuk Yu.M. Poselennia sofiiskoho typu v okolytsiakh Kyieva. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1956, vol. 6, pp. 111-114.

М.Ю. Відейко, Т.Ю. Гошко *

ЗОЛОТО ТРИПІЛЬЦІВ: ПОШУКИ ВЕДУТЬ В АНАТОЛІЮ?

На пам'ятках культурного комплексу Кукутень-Трипілля за понад сто років досліджень вже виявлено кілька десятків виробів із золота. Однак і досі не проведено масштабних досліджень стосовно джерела жовтого металу. Нещодавні відкриття в Україні дали змогу хоча б частково заповнити цю прогалину у наших знаннях стосовно мідного віку.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, Небелівське поселення, підвіска, золото, електрум, Анатолія.

Кілька років тому, під час розкопок громадської споруди на поселенні Небелівка у Кіровоградській обл. (трипільська культура, етап ВІІ, близько 4000—3900 рр. до н. е), які 2012 р. проводила спільна українсько-британська експедиція, виявлено підвіску з жовтого металу. Її вивчення дало змогу поставити питання про імовірне джерело металу, що пов'язане з територією Анатолії. Це одне із небагатьох свідчень досить далеких зв'язків культурного комплексу Кукутень-Трипілля у південному напрямку. Статтю присвячено публікації цієї важливої знахідки, а також результатам її усебічного дослідження.

Обставини та контекст знахідки

Підвіску (рис. 1, 4; рис. 4, І) знайдено під час розчистки шару обпаленої глини — обмазки дерев'яних конструкцій громадської будівлі (розміри близько 20 × 60 м), на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні (рис. 1—3). Результати цих розкопок були свого часу опубліковані, зокрема і ця знахідка (Відейко и др. 2013, рис. 22).

* ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач Науково-дослідною лабораторією археології історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, my.videiko@kubg.edu.ua

ГОШКО Тетяна Юріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії археології історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, hoshko@kubg.edu.ua

Глибина та контекст виявлення підвіски дає усі підстави стверджувати (рис. 2), що вона належить до культурного шару трипільського часу і не була переміщена оранкою, якою пошкоджено рештки споруди у верхній частині залягання (глибини від 0,2 до 0,3 м). На полі, де розташоване поселення трипільської культури, не виявлено пам'яток іншого часу, за винятком курганного насипу, який, імовірно, належить до ранньої бронзової доби і розташований за 500 м на північний захід від місця згаданих розкопок. Найближче поселення належить до черняхівської культури і розташоване за 1,0 км на схід, а культурний шар XVII ст. виявлено вже на території сучасного села, за 0,4 км на південь від місця розкопок. Таким чином, немає поважних підстав вважати, що золота підвіска належить до іншого часу та культури.

Вивчення результатів розкопок свідчить, що споруда на рівні другого поверху мала складне планування, яке включало коридор, дві кімнати обабіч нього і велике приміщення, що займало більшу частину поверху (докладніше: Відейко, Бурдо 2015, с. 329—330). Обставини знахідки (серед обмазки, а не під нею) дають підставу припустити, що підвіска знайдена на підлозі другого поверху трипільської будівлі — а саме у коридорі близько двох метрів завширшки, неподалік від входу, розташованого зі східного боку (рис. 1, 5). У цьому ж місці виявлено дві підвіски із зубів тварин, які, можливо, належали до намиста, в яке входила і згадана підвіска (рис. 4). Флотація ґрунту, зібраного із досліджуваної ділянки у межах двох квадратів розмірами 2,0 × 2,0 м, інших подібних знахідок не виявила.

Наявність у будівлі залишків не менше сімох віктарів, культового посуду та інші обставини дають підстави припускати, що перед нами рештки храмової споруди (Бурдо, Відейко 2015, с. 331—333; Burdo, Videiko 2016). Це була найбільша з низки подібних споруд, виявлених на цьому поселенні завдяки магнітній зйомці (рис. 1, І, 2). Імовірно, намисто, до якого входила також металева підвіска, було ви-

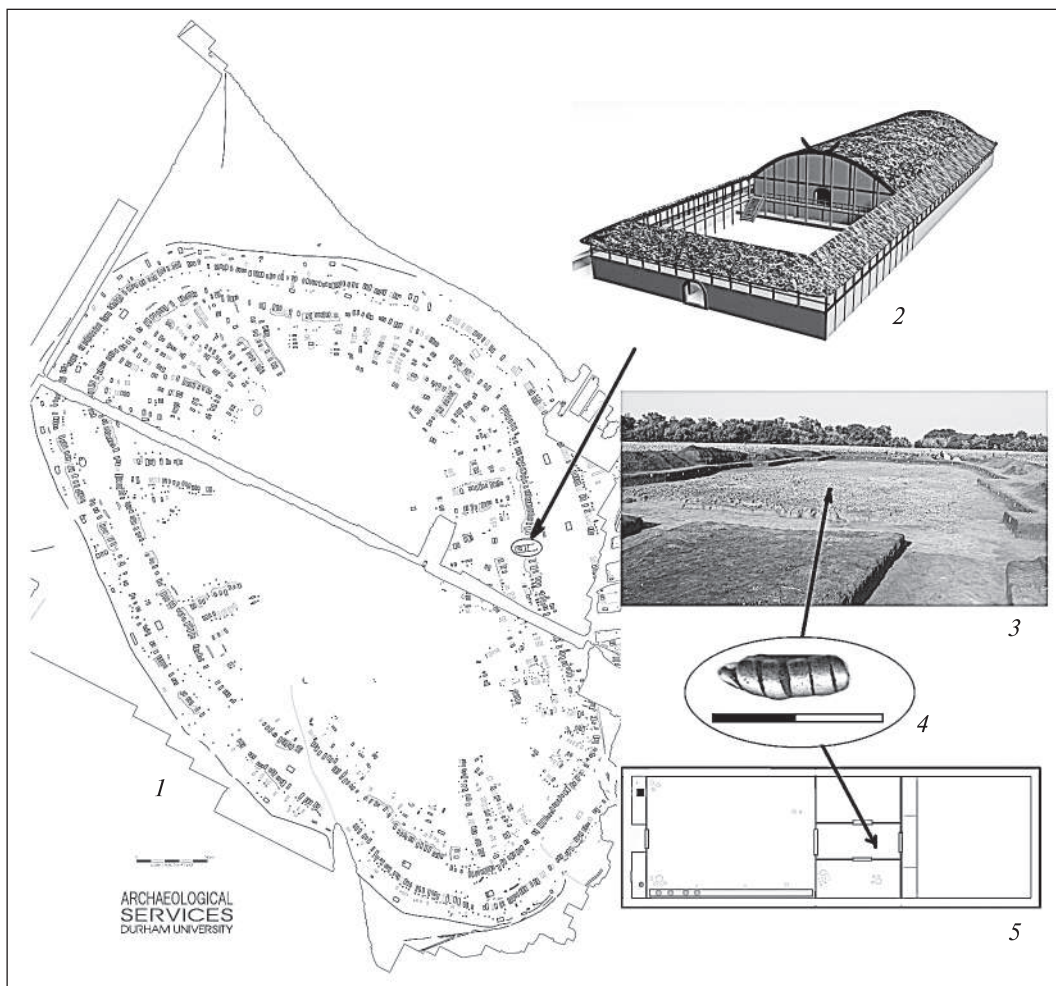

Рис. 1. Дослідження поселення трипільської культури біля с. Небелівка: 1 — план поселення за результатами магнітної зйомки; 2 — реконструкція небелівського храму; 3 — вигляд на місце розкопок храму; 4 — підвіска; 5 — план другого поверху храмової будівлі. Стрілочками позначено місце знаходження підвіски

користане під час обряду, пов'язаного із залишенням будівлі та поселення.

Технологія виготовлення підвіски

Довжина виробу 7,5 мм; діаметр спіралі від 2,0 до 2,5 мм; діаметр отвору $2,0 \times 1,0$ мм; товщина дроту 0,5 мм. Спіраль складається із 5,5 витків (рис. 4, 1). Зовнішня поверхня досить рівна на відміну від внутрішньої — нерівної, подекуди із вм'ятинами (рис. 4, 2). Дріт у перетині лінзоподібний, опуклий назовні, а зсередини плоский. На центральних витках має чіткі поздовжні грані (рис. 4, 3, 3а), а на кінцях — округлені (рис. 4, 4, 5).

Для того, щоб зрозуміти технологію виготовлення спіралі, було проведено практичне моделювання за допомогою пластиліну (рис. 5, 3, 4). Отримано цікаві результати, про які мова піде далі. Зрозуміло, що у майбутньому буде доцільно провести експерименти з металом,

аби остаточно впевнитися у правильності зроблених висновків.

Загальний огляд виробу показав, що дріт не обрубався на кінцях. Таким чином, постає питання, як саме можна було виготовити подібну пронизку. Нижче пропонуємо наступні три варіанти, перевірені експериментальним шляхом.

Перший — виготовлення із розклепаного на жолобчастому ковадлі округлого в перетині дроту-заготовки. Перетин дроту буде лінзоподібний, а поздовжні грані чіткі. При накручуванні спіраллю на основу вони лишаться такої самої форми. Але **округлі кінці в такому випадку отримані не будуть**. До того ж, як видно на рис. 5, внутрішня поверхня не гладка.

Другий — із відрізаної від пластини смужки. Тоді, при скручуванні її у спіраль поздовжні грані матимуть саме ту форму, яка є у пронизки. Однак, і у цьому випадку ми не отримаємо таких закруглених кінців, як у пронизки.

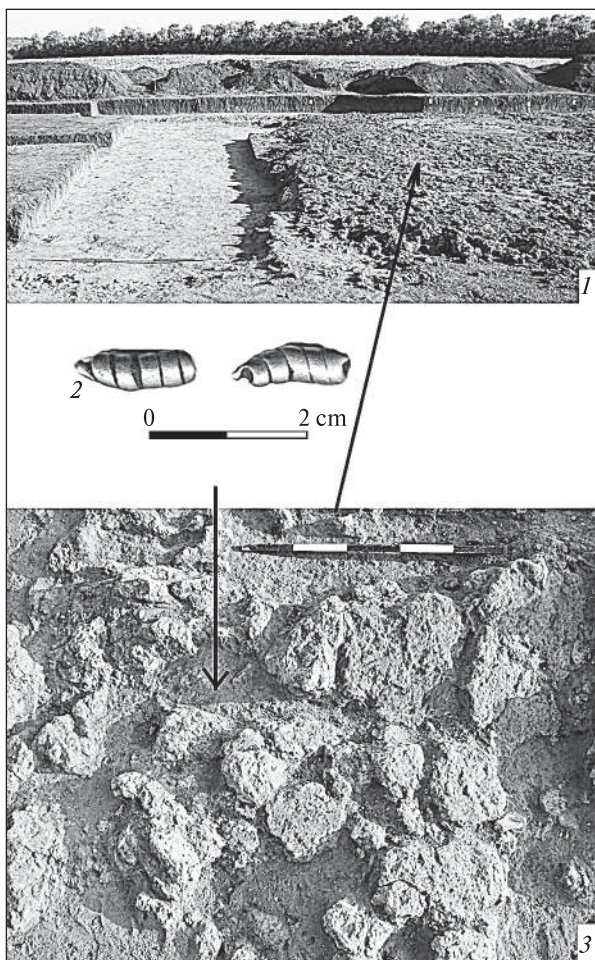

Рис. 2. Небелівка, обставини виявлення підвіски: 1 — загальний вигляд решток споруди у східній частині розкопу; 2 — підвіска; 3 — залягання обмазки у місці знахідки. Стрілочками позначено місце знаходження підвіски

Третій варіант дав найбільш наближену до знахідки форму (рис. 5, 3—4). Нагадаємо, що отвір пронизки не круглий, як при накручуванні заготовки на відповідної форми основу (дріт чи паличку), а овальний. Його діаметр замалий ($2,0 \times 1,0$ мм), щоб підібрати потрібної товщини тверду основу. Вона неминуче зігнеться або зламається в процесі роботи, навіть якщо буде зроблена з міді.

Таким чином, у розклепаному в пластину зливочку металу видушувався у заглибленні, зробленим металевим (мідним?) «пуансоном» конус і на тому самому «пуансоні» нарізалася спіраль (рис. 5, 3). Потім отримана подібним чином «пружина» трохи розтягувалася в боки й щільніше скручувалася уздовж вісі. Отже, довжина виробу збільшувалася. З одного боку лишається кулька-кінець, а з іншого — округла грань, яку спостерігали під час огляду.

Зважаючи на незначні розміри пронизки, цей варіант найкращий, бо один кінець можна

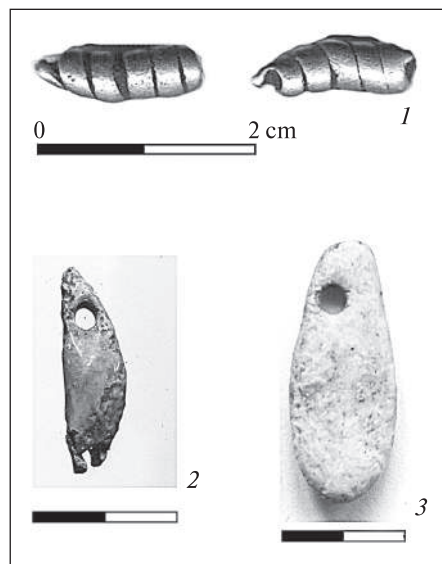

Рис. 3. Небелівка, підвіски, виявлені у східній частині споруди: 1 — золото; 2—3 — зуби тварин

утримувати «пуансоном» й заготовка не крутитиметься в руках. Другою ж рукою можна досить зручно різати метал (рис. 5, 4). До того ж отвір виходить не круглий, а лінзоподібний, та й сама спіраль по товщині не однакова. Так вийшло і при моделюванні.

Четвертий варіант. Можна декілька разів занурити у розплавлений метал якусь досить тривку основу. У цьому випадку на її кінці залишиться крапля металу, яку далі можна нарізати спіраллю. Однак, у такому випадку необхідно було б чимось покрити саму основу, адже дерево згорить під дією високої температури, а до металу(міді) розплавлене золото неминуче привариться.

На нашу думку, більш імовірні результати у дослідженнях технології виготовлення небелівської підвіски буде можливо отримати в майбутньому, вивчивши наявні зразки подібних виробів доби енеоліту, а також після проведення експериментальних робіт із відповідного складу металом. Поки що найбільш вірогідним слід вважати третій із запропонованих варіантів виготовлення підвіски (рис. 5, 3—4).

Результати досліджень складу металу

Метал підвіски був проаналізований на рентгенофлуоресцентному спектрометрі ElvaX Light Т.Ю. Гошко. Виявлено, що прикраса виготовлена з природного електруму — суміші золота та срібла, у якій перше переважає.

У складі металу, з якого виготовлено підвіску, присутне також і залізо, яке не внесене до

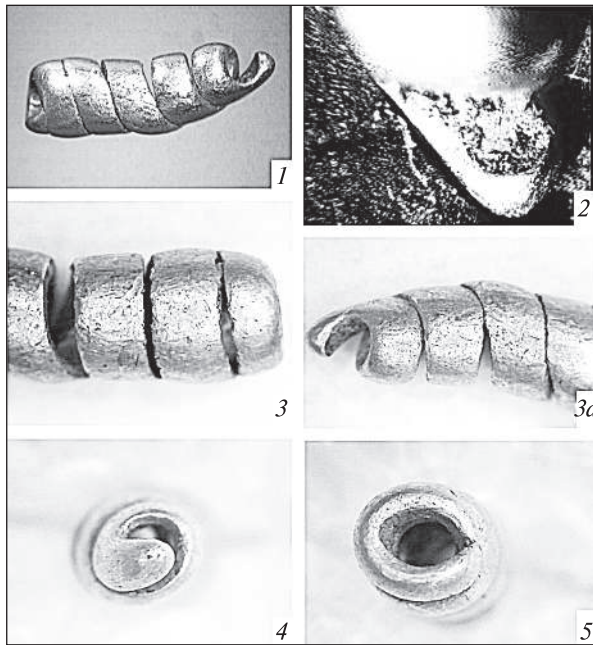

Рис. 4. Підвіска, макрофотографування різних частин для вивчення технології виготовлення

таблиці. Це рішення зумовлене присутністю на поверхні виробу ледь помітної навіть під мікроскопом дуже тонкої червоної плівки, а подекуди й крапельок залізних окислів. Їх появу реставратори пов'язують із взаємодією з ґрунтом. Видно, що з внутрішнього боку нерівності заповнені чорною речовиною. З іншого боку ми не виключаємо імовірності присутності якоїсь кількості заліза й у складі металу.

Походження металу небелівської підвіски

Зазначений вище склад металу не є типовим для виробів із золота, знайдених на пам'ятках доби енеоліту Європи. Значно більше він притаманний для часів античності. Тому паралельно з пошуками регіону, у якому видобувався електрум, постало також питання імовірності такого давнього віку (близько 6000 років) досліджуваної підвіски. З точки зору археологічного контексту знахідки, описаного на початку статті, сумнівів не мало бути.

З метою співставлення результатів аналітичних досліджень було вирішено дослідити зразок, стосовно складу металу та походження якого з усіх точок зору сумнівів не було. У Наук. фондах ІА НАН України зберігається електровий кизикін (гекта), знайдений у 2011 р. в Ольвії (Крутилов, Буйских 2016, с. 89–91). Аналіз складу металу показав Au — 52,15 %, Ag — 44,02 %, Cu — 3,83 % (аналіз № 1285).

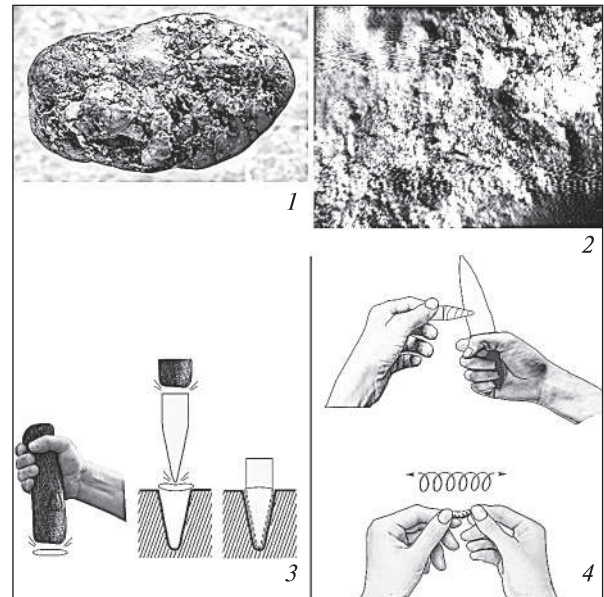

Рис. 5. Електрум та технологія виготовлення небелівської підвіски: 1–2 — макрозйомка самородків; 3–4 — етапи експериментального виготовлення підвіски з пластиліну

Отже, найближчою аналогією складу електру нашої пронизки вважаємо ольвійську гекту.

У праці Є.В. Захарова описано отримання електру. Його видобували з природних розсіпів у долинах гірських річок. Як правило, подібні місця тяжіли до родовищ, де жили золота й срібла знаходилися поблизу одне до одного. Розмиті водами швидкоплинних гірських річок, часточки золота й срібла з цих родовищ виносилися у річище, взаємно збагачуючи одне одного. Таким чином, утворювалося їхнє природне з'єднання, що дістало назву електрум (електр). При цьому, з віддаленням від місця вимивання металів відсотковий вміст золота зростав. Відповідно, поблизу золотоносного родовища, у з'єднанні золота й срібла кількість останнього у відсотковому співвідношенні ставала більшою. З цієї причини електр рідко мав якесь стабільне співвідношення зо-

Таблиця 1. Склад металу підвіски з трипільського поселення біля с. Небелівка

Елемент	Відсотки %	Похибка %
Ni (нікель)	0	< 0,0529
Cu (мідь)	1,4440	± 0,0721
Zn (цинк)	0	< 0,1280
Ga (галій)	0	< 0,0603
Pd (палладій)	0	< 0,0220
Ag (срібло)	34,6819	± 0,1345
Au (золото)	63,8741	± 0,1539

лота й срібла у своєму складі (Захаров 2017, с. 12). Таким чином, зараз практично неможливо на всі сто відсотків встановити «батьківщину» електру цієї пронизки.

Цитуючи Геродота, Є.В. Захаров писав, що річка Пактол несла з собою золотий пісок (Захаров 2017, с. 14). На сьогодні це **Сарт** — невелика річка в Малій Азії (в історичній області Лідія), яка впадає в Егейське море. Невеликі самородки електру й досі знаходять у Північно-Західній Анатолії. Самородки ці містять також і небажані домішки: залізо й мідь (рис. 5, 1, 2).

Однак, наведені вище приклади стосовно електру анатолійського походження, використаного для виготовлення монет (близько 2600—2400 років тому), надто віддалені в часі від небелівської підвіски (близько 6000 років тому). Постають питання як про час, коли розпочато розробку відповідних родовищ золота-електру в Анатолії, так і про імовірність його потрапляння у Стару Європу.

Стосовно другого питання є відомості, що небелівська знахідка не є унікальною, хоча і досить рідкісною. Близький за складом металу виріб у Південно-Східній Європі знайдено лише серед поховального інвентарю Варненського неолітичного некрополя на території сучасної Болгарії. Загалом у ньому досить низький вміст срібла й міді. З високим вмістом срібла є лише декілька предметів: маленька порожниста кулька з поховання 36 та три замкнутих дротяних кільця із поховання 43 (відповідно Ag — 30—35, 40—50 %) та міддю (від 3,2 до 4,0 %) (Hartmann 1982).

Ще один виріб виявлено у фондах музею в Нітрі (територія Словаччини), де вміст срібла й міді подібний до небелівського (відповідно 36 та 1,6 %), проте, містить 0,025 % олова, чого у нашому зразку не зафіксовано (Hartmann 1982). Набагато ближчі вироби з Пелопоннесу та Мікен. Тут у електрі більший вміст срібла (до 35 %, наближений до пронизки) та міді (від десяти відсотка до цілих, інколи близько 10 %) (Hartmann 1982).

Порівняно з описаними вище місцезнаходженнями, Небелівка знаходиться ще далі на північний схід від регіону в Анатолії, де відоме видобування електру (рис. 6). Отже, слід звернутися до питання часу і місця появи виробів з електру, власне, в Анатолії.

Нині у Північно-Західній Анатолії відомо близько десяти родовищ, розробка яких почалася з раннього бронзового віку (докладніше: Оу 2017, р. 12—20). Саме цей регіон має поклади електру. Виробам з металу, зокрема золотим, виявля-

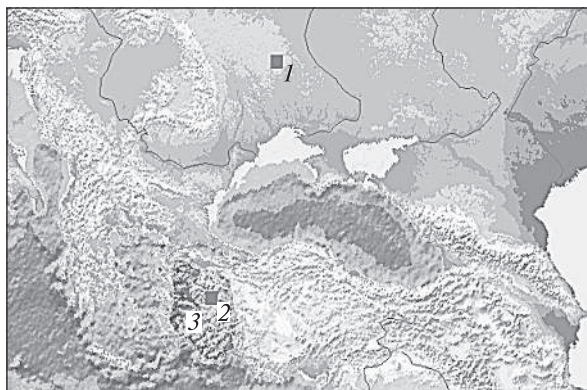

Рис. 6. Мапа поширення електру та виробів з нього, згаданих у статті: 1 — Небелівка, 2 — Демірчіхуюк; 3 — регіон покладів електру у Північно-Західній Анатолії

ним в Анатолії, присвячено низку досліджень (Mehofer 2014; Massa et al. 2017). Однією з найбільш досліджених пам'яток доби ранньої бронзи тут є Демірчіхуюк (Demircihüyük) (рис. 6), де розкопано як поселення, так і могильник. Причому, це місце було заселене і в енеоліті. Знахідкам металевих виробів звідси присвячено окреме дослідження, у якому розглянуто також і вироби із золота, найдавніші з яких датовано 4800—4600 р. тому (Massa et al. 2017, fig. 5, tab. 7). Привертає увагу наявність низки прикрас (це фрагменти пластинчатих діадем та кільце), виготовлених саме з електру (ibid., tab. 7: S006, S013, S028-029; S152). Найближчим за вмістом срібла до небелівської підвіски є зразок S029 (фрагмент діадема) — 34,7 %.

Таким чином, як імовірне місце видобування сировини для виготовлення небелівської підвіски може розглядатися Північно-Західна Анатолія.

Висновки

Підвіска з громадської будівлі, імовірно храму, на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. є першою документованою знахідкою виробів із золота за часів Трипілля на території сучасної України.

Аналітичні дослідження показали, що підвіска виготовлена з електру — природної суміші золота (63,87 %) і срібла (34,68 %). Найімовірніше, районом походження цього металу нині можна вважати Північно-Західну Анатолію. Саме з цим регіоном пов'язані і найдавніші (понад 6200—6300 рр. тому) зразки виробів з електру (Варненський некрополь, музей в Нітрі). Знахідка з Небелівки (бл. 6000—5900 р. тому) є найближчою в часі до прикрас із роз-

ташованого у Північно-Західній Анатолії археологічного комплексу Демірчіхюка (4800—4600 р. тому).

Враховуючи відсутність безпосередніх меж між трипільською культурою та енеолітичними культурами Південно-Західної Анатолії, можна припустити, що на територію Буго-Дніпровського межиріччя цей виріб (або метал, з якого він виготовлений) потрапив через низку посередників. Тим не менш, знахідка є цікавою для уявлень про масштаби (та історію) обміну металом та виробами з нього на початку IV тис. до н. е.

З'ясувати місце виготовлення підвіски можна лише на підставі детального вивчення технології виготовлення подібних ювелірних виробів, що, як правило, досить тісно пов'язана із конкретними виробниками.

Видейко М.Ю., Бурдо Н.Б. «Мегаструктура»-храм з трипільського поселення біля с. Небелівка. Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті В.О. Круця (ред. О. Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров). Львів, 2015, с. 209—336.

Видейко М.Ю., Чапмен Дж., Гейдарская Б., Бурдо Н. и др. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году. *Tyragetia*. 2013, VII [XXII], № 1, с. 97—123.

Захаров Е.В. Роль монеты в развитии экономики Древней Греции VI—IV вв. до н. э. Москва, 2017.

Крутилов В.В., Буйских А.В. Находка ранней монеты Кизика в Ольвии. *Археологія і давня історія України*. 2016, вип. 1 (18), с. 89—91.

Burdo N., Videiko M. Nebelivka: From Magnetic Prospection to New Features of Mega-Sites. *Trypillia-Megasites and European Prehistory* (eds. J. Muller, M. Videiko, K. Rassmann). London; New York, 2016, p. 95—116.

Hartmann A. Prähistorische Goldfunde aus Europa II: Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung. *Studien zu den Anfängen der Metallurgie*. Berlin, 1982, Bd. 5.

Massa M., McIlpatrick O., Fidan E. Patterns of metal procurement, manufacture and exchange in Early Bronze Age northwestern Anatolia: Demircihüyük and beyond. *Anatolian Studies*. 2017, vol. 67, p. 51—83.

Mehofer M. Metallurgy during the Chalcolithic and the Beginning of the Early Bronze Age in Western Anatolia. *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?* (eds. B. Horejs, M. Mehofer). *Oriental and European Archaeology*. 2014, № 1, p. 463—490.

Oy H. West Anatolian Mining in Early Bronze Age (3000—2000 BC). *Journal of Ancient History and Archaeology*. 2017, 41, p.12—24.

Надійшла 01.10.2018

М.Ю. Видейко¹, Т.Ю. Гошко²

¹ Доктор исторических наук, старший научный сотрудник, заведующий Научно-исследовательской лабораторией археологии историко-философского факультета Киевского университета имени Бориса Гринченка, my.videiko@kubg.edu.ua

² Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории археологии историко-философского факультета Киевского университета имени Бориса Гринченка, hoshko@kubg.edu.ua

ЗОЛОТО ТРИПОЛЬЦЕВ: ПОИСКИ ВЕДУТ В АНАТОЛИЮ?

На памятниках культурного комплекса Кукутень-Триполье более чем за сто лет исследований уже обнаружено несколько десятков изделий из золота. Однако, до сих пор не проведено масштабных исследований по источникам желтого металла. Последние открытия в Украине позволили хотя бы частично восполнить этот пробел в наших знаниях о местах добычи золота в энеолите и его обработке.

Несколько лет назад, во время раскопок общественной постройки на поселении у с. Небелівка в Кировоградской области (трипольская культура, этап ВІІ, датировано около 4000—3900 гг. до н. э.), которые в 2012 г. проводила совместная украинско-британская экспедиция, была обнаружена подвеска из желтого металла. Ее изучение позволило поставить вопрос о вероятном источнике металла. Он определен благодаря спектральному анализу, как электрум (64 % золота), что связано с территорией Северо-Западной Анатолії. Это одно из немногих свидетельств весьма далеких связей носителей культурного комплекса Кукутень-Триполье в южном направлении.

К л ю ч е в ы е с л о в а: трипольская культура, Небелевское поселение, подвеска, золото, электрум, Анатолія.

Mykhailo Yu. Videiko¹, Tetiana Yu. Goshko²

¹ Dr. hab., Senior Research Fellow, Head of the Research Archaeological Lab, Department of History and Philosophy of Kyiv Borys Grinchenko University, my.videiko@kubg.edu.ua

² Ph.D., Senior Research Fellow of the Research Archaeological Lab, Department of History and Philosophy of Kyiv Borys Grinchenko University, hoshko@kubg.edu.ua

TRYPILLIAN GOLD: THE SEARCH LEADS TO ANATOLIA?

The several dozens of gold items have been already found at the sites of the Cucuteni-Trypillia cultural complex for more than 100 years of their exploration. However, the serious research of the sources of yellow metal have not been conducted until now. Recent discoveries in Ukraine have made it possible, at least partially, filling the gap in our knowledge about possible sources of gold and its processing during the Eneolithic.

Several years ago during the excavations of a public building (maybe a temple) at the Nebelivka settlement, Kirovohrad region (Trypillia culture, stage B-II, c. 4000—3900 BCE), held in 2012 by Ukrainian-British expedition, the yellow metal

pendant was discovered. It's study permits to put the question of possible source of metal. By the spectral analysis it was defined as electrum (64 % of gold) related to the territory of the North-Western Anatolia, where the oldest electrum pieces are dated up to 4800—4600 years ago. This is one of the few evidences of the very distant connections of the Cucuteni-Trypillia cultural complex in the southern direction.

Key words: Trypillian Culture, Nebelivka settlement, pendant, gold, electrum, Anatolia.

References

- Burdo N., Videiko M. Nebelivka: From Magnetic Prospection to New Features of Mega-Sites. *Trypillia-Megasites and European Prehistory* (eds. J. Muller, M. Videiko, K. Rassmann). London; New York, 2016, pp. 95-116.
- Hartmann A. Prähistorische Goldfunde aus Europa II: Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung. *Studien zu den Anfängen der Metallurgie*. Berlin, 1982, Bd. 5.
- Krutilov V.V., Buiskikh A.V. Nakhodka rannei monety Kizika v Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2016, no. 1 (18), pp. 89-91.
- Massa M. McIlfatrick O., Fidan E. Patterns of metal procurement, manufacture and exchange in Early Bronze Age northwestern Anatolia: Demircihüyük and beyond. *Anatolian Studies*. 2017, vol. 67, pp. 51-83.
- Mehofer M. Metallurgy during the Chalcolithic and the Beginning of the Early Bronze Age in Western Anatolia. *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?* (eds. B. Horejs, M. Mehofer). *Oriental and European Archaeology*. 2014, no. 1, pp. 463-490.
- Oy H. West Anatolian Mining in Early Bronze Age (3000-2000 BC). *Journal of Ancient History and Archaeology*. 2017, no. 41, pp. 12-24.
- Videiko M.Yu., Burdo N.B. "Mehastruktura"-khram z trypils'koho poselennia bilia s. Nebelivka. *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypilia ta yoho susidy: Zbirka naukovykh prats pamiaty V.O. Krutsa* (eds. O. Diachenko, F. Menotti, S. Ryzhov, K. Buniatian, S. Kadrov). Lviv, 2015, pp. 209-336.
- Videiko M.Yu., Chapmen Dzh., Geidarskaia B., Burdo N. et al. Issledovaniia megastruktury na poselenii tripolskoi kultury u s. Nebelevka v 2012 godu. *Tyragetia*. 2013, 7 (22), no. 1, pp. 97-123.
- Zakharov E.V. Rol monety v razvitii ekonomiki Drevnei Gretsii VI-IV vv. do n. e. Moskva, 2017.

Lioudmila Iakovleva, François Djindjian *

THE MAMMOTH BONE DWELLINGS OF THE UPPER PALAEOLITHIC SETTLEMENT OF GINTSY (Ukraine: a First Synthesis)

The excavations of the upper Palaeolithic site with mammoth bone dwellings of Gontsy (Ukraine) have revealed six mammoth bone huts. The first dwelling (nr. 1) was discovered by Scherbakivski in 1915. The other five dwellings (nr. 2 to nr. 6) have been discovered during the French-Ukrainian excavations in progress since 1993. The huts nr. 3, 4, 5, 6 are conserved in situ under a large hangar for protection. This paper delivers a first synthesis informing the location of the dwellings in the settlement, their size and architecture, and provides a provisional inventory of their components.

Key words: Upper Palaeolithic, mammoth, settlement, dwellings.

Introduction

25 campaigns of excavations have been made at the site of Gontsy (Gintsy in Ukrainian transcription) (Ukraine, Poltava region), without interruption since 1993, conducted by a team from the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the CNRS UMR 7041 ArScAn laboratory, under the direction of Lioudmila Iakovleva and François Djindjian. All the spatial components of a late Upper Palaeolithic hunter-gatherer campsite have been recognized. For the first time, it may be given a comprehensive reconstruction of a campsite and all the activities made by hunters during their occupation. The six mammoth bone dwellings of various dimensions are described here for the first time, for a preliminary synthesis.

The Gontsy Site

The late Upper Palaeolithic site of Gontsy is located one hundred eighty kilometers to the southeast

from Kyiv, near Lubny, in the Valley of the Udai, a tributary of the Soula who joined the Dnieper. The site, in its current geomorphology, is located on the northern slope of the Udai valley, on a promontory cut by the convergent beds of an ancient system of gullies that descend from the plain, on a fossil terrace located twenty meters above the present river bed (fig. 1). The eastern gully yielded an accumulation of mammoth bones, whose origin is the natural death of a whole mammoth herd, unique event that occurred during the winter. The discovery of the mammoths by a human group during the snow melting in early spring, allowed them to install long-time campsite on the promontory in the immediate vicinity of gullies, to operate their carcasses and build dwellings by selecting the largest bones (Iakovleva, Djindjian, Maschenko, Konik, 2010; Djindjian, 2015).

The History Of Excavations on the Gontsy Site

The Gontsy site was the first Palaeolithic site known in Eastern Europe, whose discovery returned to G.S. Kyriakov in 1871. The first excavations by narrow trenches were carried out in 1873 by F.I. Kaminski, and presented with the help of geologist K.M. Feofilactov in 1878 at the 3rd Congress of Archaeology in Kyiv (Kaminski, 1878). From 1914 to 1916, V.M. Scherbakivskyi, curator of the Museum in Poltava, undertook the first large excavations and view of the first cluster of bones (dwelling nr. 1) he decided to keep in place, protected by a wood protection (Scherbakivskyi, 1919, 1926; Gorodtsov, 1926).

In 1935, a Ukrainian-Russian team, directed by I.F. Levytskyi and A.I. Brusov, has excavated an important area of 380 m² since the archaeological level of mammoth bones accumulation in the fossil gullies up to the settlement of the promontory, where several pits located at the south of the 1915 hut were found (Levytskyi, 1947; Brusov, 1940).

* IAKOVLEVA Lioudmila — Institute of Archaeology
NAS Ukraine & UMR 7041 ArScAn
DJINDJIAN François — UMR 7041 ArScAn, UISPP,
CIPSH

© Lioudmila IAKOVLEVA, François DJINDJIAN, 2018

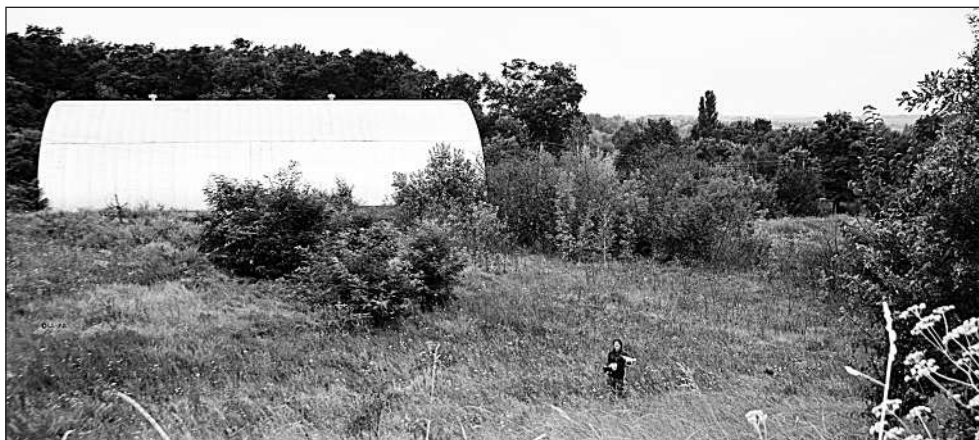

Fig. 1. General view of the site of Gontsy under protection. Photo by L. Iakovleva, F. Djindjian

Between 1977 and 1981, V.I. Sergin, of the Institute of Archaeology of Moscow, launched limited excavations devoted exclusively to rediscovering and to dismantling the 1915 hut and its proximity (Sergin, 1981, 1983). In 1993, an international collaborative project of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine and the CNRS (UMR 7041 ArScAn, «Archaeology of Central Asia»), creates a new team, under the direction of L. Iakovleva and F. Djindjian, to restart the excavations of the site, held without interruption until this day (fig. 2).

The first years have concerned the localization of the old excavations and of the intact part of the settlement. The first step has concerned the excavations of the mammoth bone bed (1995–2000) and the stratigraphic connections with the dwelling area. The excavations of the dwelling area has started in 1998 with the working areas of the western part of the dwelling nr. 1 and the discovery of the small dwelling nr. 2. The first hangars have been erected in 2001 (in the area of the dwellings) and 2003 (above the southern part of the mammoth bone bed). The 2001–2009 period has concerned the working areas (lower and upper levels) under the hangar 1 until the discovery of the dwelling nr. 3 and the mammoth bone bed under the hangar 2. In 2009, the hangar 1 has then been extended twice for the excavations of the dwellings: nr. 3 (2009), nr. 4 (2011), nr. 5 (2012), and nr. 6 (2015). 2018 is the twenty-six campaign of excavations (Iakovleva & Djindjian, 2001, 2004, 2014, 2015; Iakovleva & al., 2010, 2012).

The Spatial Organisation of the Settlement

The campsite presents a spatial organization with a central area of mammoth bone dwellings. Each dwelling generally has an inside hearth and is

surrounded by a variable number of pits. Various working areas occupy the central area between the dwellings, where there are also outdoor fireplaces and long bone poles. On the periphery, are located dumping areas and garbage, then areas for butchering the animals carried back into the settlement. And at the bottom of the Eastern fossil gully, there are spatially distributed accumulations of mammoth carcasses, which has largely been exploited by the occupants of the settlement.

The area of the dwellings. The area of the dwellings is located on the promontory, according to a general North-South line. Several mammoth bone structures have been found since 1871:

- The large dwelling nr. 1, discovered by Scherbakivskyi in 1915. This hut was surrounded by 9 pits. It was dismantled by V. Sergin in 1981.
- The small dwelling nr. 2 discovery and dismantled in 1998, to the West of the previous.
- Further to the North, under the large hangar of protection, a structure discovered in 2002, probably a large pit, have not been fully excavated yet.

The other structures were discovered, pickled and preserved under the large hangar of protection of the site. These are:

- The large dwelling nr. 3, discovered in 2009 and excavated in 2010, 2014 and 2015,
- The dwelling nr. 4, excavated in 2011, is a medium sized oval hut,
- The large dwelling nr. 5, discovered in 2011, and excavated in 2012 and 2013. A pit was discovered northeast of this hut.
- The large dwelling nr. 6, discovered in 2015 and excavated in 2016. A pit was discovered to the north from this hut.

Three pits discovered to the south from the settlement by Levytskyi and Brusov convincing them to propose the hypothesis of an another dwelling

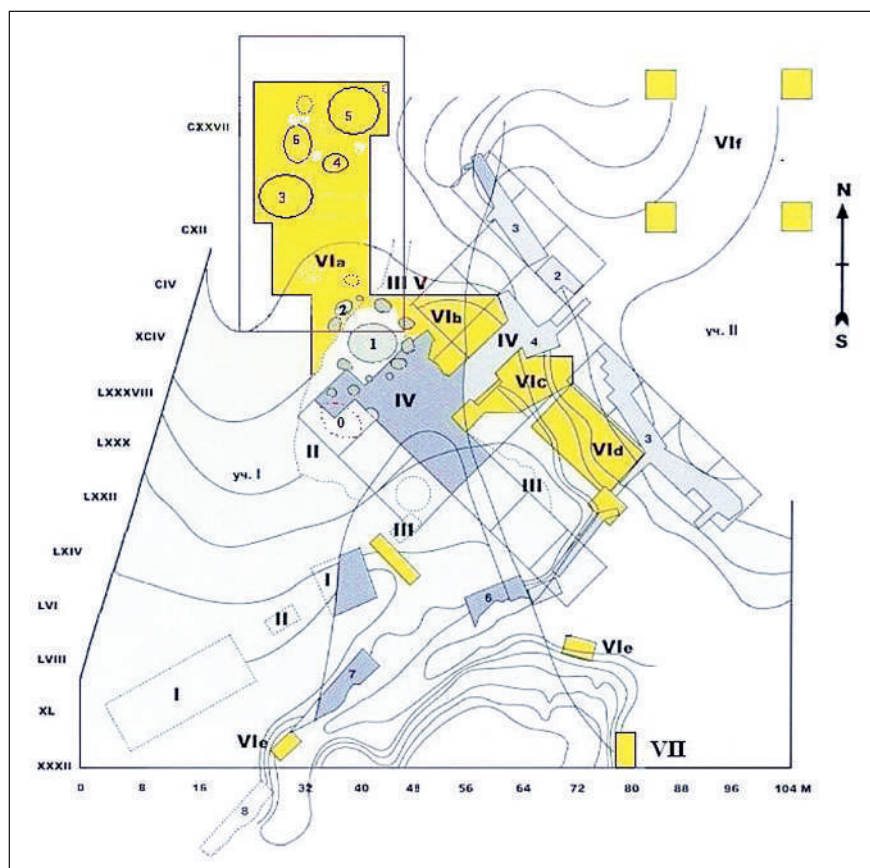

Fig. 2. General map of the of Gontsy site: the history of the excavations, the settlement and its dwellings, the mammoth bone bed. Drawing by L. Iakovleva, F. Djindjian

Fig. 4. The small dwelling nr. 2. Photo by L. Iakovleva, F. Djindjian

Fig. 5. The dwelling nr. 3. Photo by L. Iakovleva, F. Djindjian

Fig. 6. The dwelling nr. 4. Photo by L. Iakovleva, F. Djindjian

Fig. 3. 3D recording by digital photogrammetry. Drawing by L. Iakovleva, F. Djindjian, Y. Egels

(nr. 0), to the south of dwelling nr. 1, discovered and dismantled by an amateur, doctor Guelvig who made excavations on the site in 1905. But the three pits could be also a part of the dwelling nr. 1.

The presence of many pits surrounding the mammoth bone dwellings is also one of the characteristic features of the settlement. They were used for the extraction of the loess to fill the walls of huts, for the summer storage of food on permafrost in the bottom of the pit, for the storage of bone materials and as dumps.

The working areas. Various working areas are located between the dwellings and pits and beyond the circle of pits. They are particularly easy to decipher. We know well two of these activity areas: one excavated in 1998 to the West from the dwelling nr. 1 and those located more to the North from the dwelling nr. 1, currently preserved under the large hangar for protection. A new one has been discovered in 2017 North of the dwelling nr. 6 and probably also nr. 5. The excavated layers provide a spatial distribution of flint blades, bladelets and tools, tools made of reindeer antlers and ivory, blocks of dyes, marks of ochre of different colors, tests of shells, abandoned objects of adornment, which, thanks to the flint usewear analysis, reveal activities

of flint knapping, working of bone-material and wood, tanning skins, preparation of dyes and production of tools (G. Sapozhnikova).

Several large outdoor fireplaces have been found: North of the dwelling nr. 2, on a top of a large pit; between the dwellings nr. 2 and nr. 3; between the dwellings nr. 3, 4 and 6; between the dwellings nr. 4 and nr. 5 and at the North of dwelling nr. 6. A hearth for the preparation of the dye was also found to the north from dwellings nr. 1 and 2. Several sets of bone poles, carried out through sunken vertically long bones were also found, located between the dwellings: between the dwelling nr. 3 and 4 and between the dwellings nr. 3 and 6.

The areas of dumps and garbage. Beyond the working areas, and in the immediate vicinity, are dumping areas and garbage. To the East of the dwelling nr. 1, were discovered and excavated in 1996 and 1997, several aligned deposits of ash dumps and flint knapping garbage. Symmetrically, to the West of the dwelling nr. 1 (1998 excavations) and the dwelling nr. 3 (2014 excavations), beyond the working areas, there is also an alignment of dumping accumulations from hearths.

The butchering areas. Beyond the dumping areas, an area of animal butchering is located where

the entire hunted animals are carried back to the site and butchered there: reindeer and fur animals (carnivores, hare and marmot). Bone remains of reindeer and marmot were also found inside the pits. The reindeer were hunted in the spring (conclusions of N. Belan), marmots in summer and carnivores in winter, indicating a long occupation of the site from the spring to the end of the winter. The scattered bones reveal the existence of hunting large mammals: mammoth, bison, horse, more exceptionally rhinoceros and musk ox whose importance is biased by a butchering on the hunting and killing place and the usage of fresh bones as combustion material, leading to a systematic bias of the anatomical parts and individuals. Some of these bones were thrown into the mammoth bone accumulation at the bottom of the fossil gully, giving another argument about the contemporaneous function of the settlement and the mammoth bone bed.

The mammoth bone bed in the fossil gully. On the settlement of Gontsy, the mammoth bone bed is located in the Eastern fossil gully, a few meters from the promontory, where the settlement is installed in stratigraphic, taphonomic and functional direct relationship, with the mammoth bone dwellings. The bone bed corresponds to the one event of a natural herd composed of variable age female individuals, adolescents, juveniles and babies, died during the winter at the bottom of a dry and shallow gully. Their carcasses have been widely exploited by the human group which has left only entire bones and in good state of preservation: legs, ribs, vertebrae and hyoid bones often still layered in quasi-anatomic position mixed with flint, bone and ivory tools, and with many hearths, vestiges of the exploitation of the bone bed (Iakovleva & Djindjian, 2001, Djindjian, 2015).

The Mammoth Bone Dwellings

An adapted method of excavations. A mammoth bone dwelling is a collapsed structure that has a significant thickness (up to 1 meter between the bones of the top and the base of the foundations). The bones are found tangled (up to five or six overlays). The bones have been systematically modified to be able to be attached to each other in the construction. Thus, long bones have been dug or appointed, so that the long bones and tusks can be imbedded into alveoli, long bones or tusks. Shovels and basins are pierced to be attached by tendons. At the time of the collapse of the hut, sometime after its abandonment, the bones of the walls fall inward or outward following weaknesses of clips that break. The bones, tusks and reindeer antlers of the roof

(regardless of the different proposed hypotheses for the reconstitution: bone and tusk vaulted ceiling, corbelled roof or ballasted skin cover) are falling down in the center of the dwelling.

At the time of the dwelling collapse, dry bones broke, often at the place of their perforation, due to the downfall of skull walls of scapulae and pelvis. During the excavation then there were revealed so many small fragments of skull bones, molar blade-lets, scapula, alveoli or pelvis that it was necessary to remove them and try to connect them to the large fragments in place.

The walls were sealed by loess extracted from the pits dug around the hut, to protect it from the wind and cold. Once the dwelling is abandoned, the loess flows under the effect of rain and covers the working areas outside the dwelling, and the loess is in turn covered with fragments of bones broken at the time of the dwelling collapse. When excavation arrived at this level of small bone fragments, the chosen method was to remove them, and then to remove a thin layer of loess to find and leave *in situ* the working areas or outdoor fireplaces of the occupation layer.

In the ancient soviet time the excavations of dwellings was applied until the base of the foundations of skulls, because all the dwellings were removed at the end of excavation campaign. In the current excavations at Gontsy, digging inside the dwelling is carried out until the discovery of the inside soil hut and its hearth, through the tangle of collapsed bone, which is a particularly delicate task that can be performed only by an experienced team.

In addition, it is necessary to maintain a path to access the structure during the stripping. As a result, the hut is had rarely been excavated completely. Unfortunately, small bones, tools, shells, statuettes and objects of adornment (Iakovleva, 2006, 2009a, 2012), often abandoned inside the dwelling or even hidden into the skulls cannot be detected and therefore are left in place. As a result, inventories as accurate they can be are incomplete and provide an estimate limited to the general architecture of the dwelling (tab. 1). Thus, in table 1, the small fragments of scapulae, pelvis, alveoli, skulls, molars and undetermined bone fragments were not counted, to avoid a difficult reading.

A specific method for studying mammoth bone dwellings. After excavation, the study of a dwelling starts by a data acquisition phase with a precise map per square meter with the most accurate possible archaeozoological determination of each bone (species, sex and age range, accidental breakage, voluntary modifications of bones for their integration or their clip in the construction, weathering

and traces of ochre or engravings). A 3D recording by digital photogrammetry complete the manual record (fig. 3). The altitudes of the top and bottom of each bone are recorded too. A Harris diagram is built by recording bone overlays, which indicate their relative position in the collapse. Results that are obtained provide information on the collapsing process of the hut. They complete the stratigraphic distribution maps obtained from the altitudes (up and back of each bone).

Maps of spatial distribution for each category of bones are then drawn, revealing the choices of bone materials made for the construction: foundations, wall, roofing, entry of the hut or inside posts, skin fixing, etc.

The skulls are used as foundation and wall components. Reindeer antlers are used in relation to the roof. The tusks are used as wall component, imbedded in the alveoli of the wall skulls, roofing components and entry components. The scapulae, pelvis, long bones and jaws are mainly components of walls.

Once understanding the collapse of the hut process, it is then possible to reconstitute one or more scenarios for construction of the dwelling. These studies should not underestimate the fact that a dwelling could be partially removed and its bones were reused to build or expand another one.

Building materials. The bones used in the construction of a mammoth bone dwelling consist of large bones and tusks of mammoths, as well as reindeer antlers and stones (slabs, pebbles). The shape of the bones will play an important role in the choice and location of these materials: long bone (straight linear form), tusk (curved linear shape), scapula, pelvis, alveoli (flat shape), skull (volume shape), jaw (angular shape), sacrum, sternum (parallelepiped shape).

The selected mammoth bones are skulls, jaws, alveoli, long bones (femur, humerus, radius, ulna, tibia, fibula), scapula, pelvis, sternum, rib nr. 1 and of course tusks.

These bones are recovered in the immediate vicinity of the settlement from the carcasses of the mammoth bone bed located in the gully (in fact the settlement has been installed in the immediate vicinity of the gully for the exploitation of the mammoth bone bed). So, these are bones of mammoths from adult female, adolescents, children and new born individuals. The human group has left in the mammoth bone bed of the gully not useful bones for building the dwelling: ribs, vertebrae, bones of feet (phalanges, metapodes, carpal and tarsal bones, patella) and hyoid bone. They show no weathering. They procured both the bones of adults than the

bones of young individuals, according to the needs. Examples of two bones from the same individual located near one another in the construction are numerous (for example two pelvis, two scapulae, two tusks, two long bones of an easily recognizable young individual).

The bones of adult male mammoths are also present in the construction. They are the result of outside procurement nearby the settlement and they show traces of weathering.

The walls of the huts are all different in their associations of bone materials and their geometry (stacks in direct or reverse V of jaws, overlays of scapulae or pelvis, vertical parallel sets of long bones, etc.) seems to be both the result of a process of individualization and supply constraints.

General architecture of dwellings. Six mammoth bone dwellings have been found at the settlement. Except the small dwelling nr. 2, they have the same architecture (Iakovleva, 2013, 2015).

The huts are oval or quasi-circular. They are of variable size, approximately from four to eight meters in diameter. They are built on foundations of skulls imbedded into the ground by their alveoli, according to an oval or circular plan. Then, the walls are built with the large bones of the mammoth skeleton: the skulls, alveoli upwards to introduce tusks or long bones, the V shape jaws overlaid each other, the vertically lined up long bones, the scapulae and pelvis pressed against the wall. The bones are generally modified in order to be fixed each other. The long bones which are appointed or dug in the epiphysis part, the tusks, the alveolae of the skulls are pushed into each other to constitute long poles. The scapulae and the pelvis are perforated and tied together probably by tendons.

The bone walls are then sealed inside the hut with the loess extracted from pits, to ensure sealing and solidity. The elevation of the walls can reach until 1.5 meters in height.

Several scenarios have been proposed in the literature for the elevation of the hut. These scenarios are being studied for the dwellings of the Gontsy site.

The first scenario, known in reconstructions of museums (including the Museum of Zoology in Kyiv) proposed the reconstitution of a vault made with bones and tusks of mammoths and a wide entry. The critics insist on the heaviness of a bone vault, which could not hold only by sticks and insertion of bones and tusks, and on the lack of realism of a wide and high entry at the time of a glacial climate.

A second scenario supposes a cover by reindeer skins which rely on nested defenses and would be weighted down by reindeer antlers.

A third scenario proposes the construction of a horizontal ceiling of corbelled tusks on the top of the walls regularized and hardened by the sealing loess, covered with reindeer skins weighted down by reindeer antlers. The last two scenarios are supported by the large number of tusks and reindeer antlers often found in the center of the collapsed huts.

Whatever the reconstitution, the role of the loess fulfilling the mammoth bone walls is fundamental to make the dwelling more solid and more protected against the cold temperature and the wind. It is the reason why pits are dug in the vicinity of the dwelling to procure the loess and after used for other functions. The loess fulfilling allows keeping visible the outdoor architecture of the bone walls.

The dwelling nr. 1. The dwelling nr. 1 is a circular hut, 5.5 meters in diameter, with foundations and walls of mammoth bones. It has been reconstituted to approximately 80%, from archives (V.M. Scherbakivskiy, I.F. Levytskyi, V.I. Sergin) and the results of our own excavations (Iakovleva and Djindjian, 2014). The hut was built on a circular foundation of twenty-eight skulls of mammoths and the walls were raised with large mammoth bones, mainly with scapulae and pelvis, but also a few jaws. An important role has been played by the approximately 30 tusks of mammoths. The hut was surrounded by nine pits and the small dwelling nr. 2.

The dwelling nr. 2. The dwelling nr. 2, located to the West of the previous dwelling, was discovered in 1998. It is exceptional by its small size and clarity of its structure. It's a small cup-shaped oval of dimensions $3.0 \times 1.8 \text{ m}^2$, with its mammoth bone materials: a fragment of skull in a central position, a femur, a humerus, two large tusks of an adult male mammoth with a length of 1.70 meters and alveoli of skulls. Inside the dwelling, on the soil, have been discovered a large hammer made of a reindeer male antler, a pick of a carved young mammoth tusk, a pelvis of a young mammoth bearing traces of ochre, two tools on a mammoth rib and some flint tools. The remains of consumption of marmot bones indicate summer seasonality for the occupation. It is the first small dwelling of this type discovered in a Mezinian site of the Dnieper basin (fig. 4). A reconstitution has been proposed for the dwelling.

Another structure, perhaps a top of a pit, discovered in 2002, under the large hangar of protection, is located five meters north of the structure nr. 1. Excavated only partially, it is still too early to recognize the area. It consists, for the emerged part, of a skull, three pelvises, a femur, a humerus, a scapula and three tusks of mammoths.

The dwelling nr. 3. The dwelling nr. 3, excavated from 2009 to 2015, is a large nearly circular hut of dimensions $8.0 \times 7.0 \text{ m}^2$ (fig. 5). It is characterized by a large number of tusks (69) and scapulae (48 and 14 large fragments), and a reduced number of pelvis (8), long bones (8) and skulls (11 and 8 large fragments). Four stones including a large pink granite round pebble, a large black schist slab and two other smaller slabs were found in the dwelling, but no reindeer antlers.

The skulls (11 and 8 large fragments of which some fragments of the same skull from a dozen of individuals), are abnormally few in this dwelling. They have been used as foundation skull (four of them) and wall skulls. The jaws, molars and molars bladelets are associated with their skull. Many scapulae (48) were found flat, often overlapping each other (up to 4). Four were found placed on the edge and one quilted. The south, southwest and west walls seem to have been built with an accumulation of scapulae that have switched to the inside of the dwelling. The 8 pelvis have played the same architectural role as the scapulae.

The very many tusks (65) are varied, adult, adolescent and child age. Six adult male tusks are present and show an aspect of weathering. Four places of the dwelling are showing concentrations of superposed tusks, in the center of the dwelling but also in the outer edge, having switched inside from walls. In the squares P6/O6, three isolated tusks could mark the entrance of the hut.

The dwelling nr. 4. The dwelling nr. 4, excavated in 2011, is a medium-sized oval hut, of dimensions $2.6 \times 4.0 \text{ m}^2$, with a long-axis East-West. It consists of 15 skulls, 3 long bones including femur showing the engraving of a female nested chevron, 9 pelvis, 14 scapulae and 24 tusks (fig. 6). The hut collapsed inward. The most remarkable feature of this medium-sized hut is that lacks foundation skulls, alveoli imbedded in the ground. Skulls were raised alveoli upwards and they have switched or slipped at the time of the collapse of the hut. A second remarkable feature is that the bones have rarely been modified. Tusks are mostly at the top of the entanglement, but there are also fragments of pelvis, scapulae and flat bones at the top. Skulls are pretty much all at the same upper altitude while the scapulae are at a lower altitude, often beneath the skulls.

The 15 skulls form an oval wall, being posed on the ground, alveoli facing upwards. Eight scapulae, four basins and two long bones were placed on the sides of the walls. The tusks were located on the top of the walls either corbelling over the skulls, probably to keep the skins as roof, or inserted in the alveoli as lateral arches to raise the hut and put on

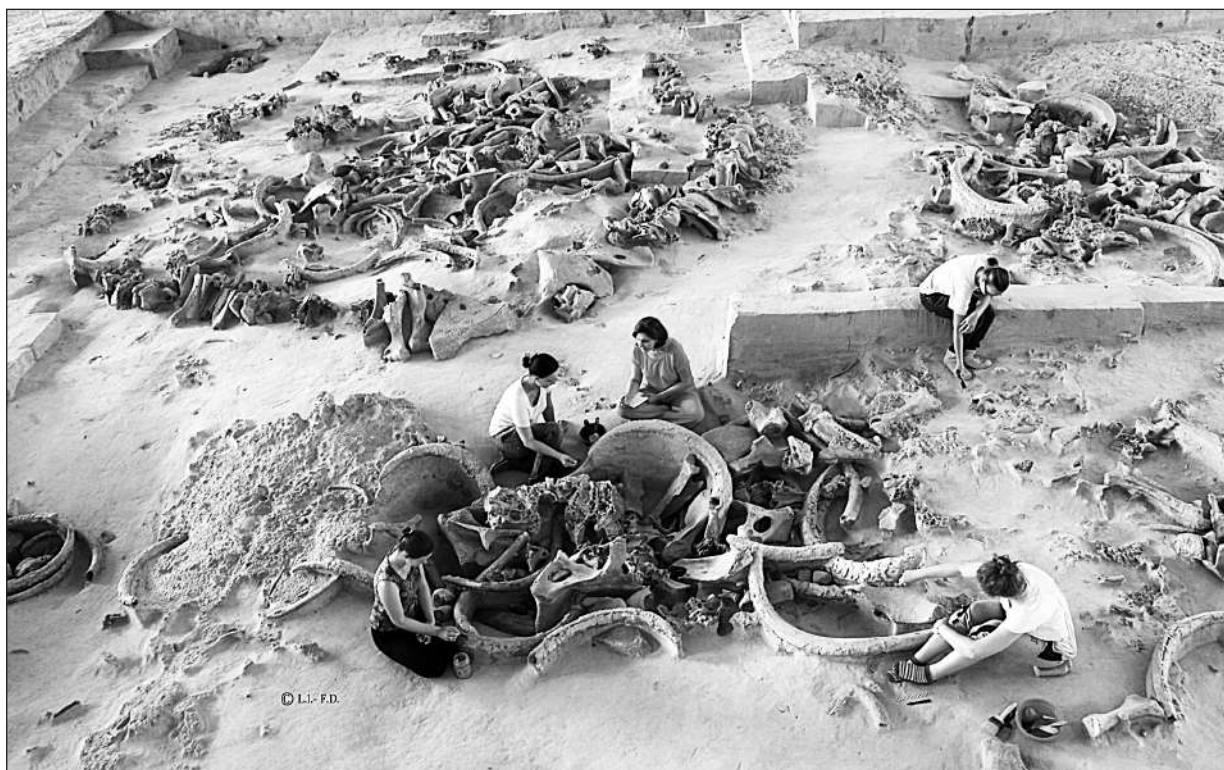

Fig. 7. The dwellings nr. 4, 5 and 6. Photo by L. Iakovleva, F. Djindjian

the reindeer skins. 7 fragments of pelvis, scapulae, and flat bones probably had a role of ballasting the skin. Two tusks appeared to have been planted vertically, or in both skulls hypothetically marking the entrance of the hut.

The dwelling nr. 5. The dwelling nr. 5, excavated from 2011 to 2013, is a large circular hut of 8 meters in diameter (fig. 3 and 7). 46 skulls and 21 large fragments of skulls, almost all of them are located in the periphery as foundation skulls and wall skulls having tipped inward. Most of foundation skulls of the northern and eastern walls are made of skulls of young and adolescent mammoths. A characteristic feature of the dwelling architecture is the presence of two large adult mammoth skulls and several fragments of mammoth skulls showing a concentration in the centre of the hut, as to make the foundations of a central pillar.

The south and west walls are well preserved: in addition to the skulls, they were built with 7 jaws (including 5 grouped), 11 long bones, 4 pelvis and 4 scapulae. The northern and eastern walls are however little supplied: only 1 long bone and 9 alveoli, owned at least in part to the skulls have been found there.

Most scapulae, pelvis, long bones and tusks were discovered inside the dwelling.

Several accumulations are remarkable:

- In the centre of the dwelling, at about 5 meters (four squares K/L/15/14), the accumulation

of previously mentioned skulls, is associated with all of the 14 reindeer antlers and 10 whole or quite complete ribs, 5 long bones and very many tusks,

- Further to the north (in square L13), an accumulation of seven basins and five long bones,

- The scapulae are concentrated, more than forty of them, on eight square meters, inside the hut, in the south, southeast and east inner quadrant,

- The 62 tusks (plus 6 half-tusks and 10 fragments of tusks) are almost all of them (except 10 located in or near the walls), located inside the hut in the circular central area of four meters in diameter,

- 5 grouped jaws form a figure of chevron-zigzag in a part of the south wall of the dwelling. A remarkable feature of this composition is the position of a jaw upon the skull of a newborn mammoth,

- 10 stones (granite pebbles and schist slabs) have been found inside the dwelling, but are not showing any particular concentration,

- Several large ochre balls were found outside the hut, two against the east wall (square H16) and another against the west wall (square O1),

A pit is located in the North-East of the dwelling (G10/G11). The inventory is constituted by a skull (female adult), a tusk (female adult), two tusks (from a single very young mammoth) and one scapula.

The dwelling nr. 6. The dwelling nr. 6 was discovered in 2015 and excavated 2015-2016. It is lo-

cated to the north from the dwelling nr. 3 and to the west from the dwelling nr. 4 (fig. 7). It is an oval structure, with a north-south large axis and dimensions $4.0 \times 2.6 \text{ m}^2$. The inventory includes 7 skulls (and 14 fragments), 31 tusks, 10 scapulae, 8 pelvis, 4 long bones, 2 reindeer antlers and 2 scapulae of bison. Two outdoor hearths are located to the North and to the South-East from the dwelling.

A large pit in the North (containing 30 bones of mammoths and several bison bone) complement the periphery of this dwelling.

In the northern area of the dwelling 5 and the dwelling 6 (and its associated pit), is located a large working area with probably outdoor hearths, which seems to be the area symmetric to one in the southern part of the settlement.

Conclusions

The mammoth bone dwellings of the Gontsy site have the characteristic architecture of the dwellings of the other known Mezinian sites in Mezine, Ioudinovo, Mejiriche, Dobranichivka and Suponevo (Iakovleva, 2009b, 2015; Djindjian, 2014). The dwelling nr. 5 of the Gontsy site has similarities (by its large dimension and parts of building) with the dwellings of Kostienki 11. All the dwellings, however, show great variability in their dimensions, supplying of the bones, location in the walls and in the solutions of closing of the roof. Such variability has several origins: the different technical solutions of construction of the walls and the roof, the availability of bones supply from nearby accumulation, aesthetic differentiation of the walls for means of identification, and also, in some cases, reuse, rearrangements or modifications of the buildings. The detailed study, hut by hut, which is ongoing, will allow for each of them, to reconstitute the collapsing process and the construction process, including its elevation.

For the first time, in the history of the excavations of mammoth bone dwellings, with the method of conservation *in situ* under large hangars for protection, all the archaeological layers and dwelling structures: mammoth bone dwellings (nr. 3, 4, 5 and 6), pits, hearths, working areas, dumping areas, butchering areas, are preserved for the preparation of a future site museum in Gontsy, open to the public. The dwelling nr. 2 will be reconstituted in its exact location. They also provide a unique opportunity of in-depth, additional and repeated studies, and reconstitutions by acquisition and restitution 3D programs as well as the conservation *in situ* of exceptional and unique hunter-gatherer campsite architecture of the humanity heritage!

- Brusov A.I. Gonthovskaia stoianka (le site de Gontsy) *Review of Sovietic Archaeology*, nr. V. 1940, p. 88-92 (in Russian).
- Djindjian F. Contacts et déplacements des groupes humains dans le Paléolithique supérieur européen: les adaptations aux variations climatiques des stratégies de gestion des ressources dans le territoire et dans le cycle annuel. *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique* (eds. M. Otte, F. Lebrun-Ricalens). Colloque UISPP commission 8 de Liège, mai 2012. MNHA-CNRA et Université de Liège: ERAUL 140, 2014, p. 645-673.
- Djindjian F. Identifying the hunter-gatherer systems behind associated mammoth bone beds and mammoth bone dwellings, *Quaternary International*, 2015, 359-360, p. 47-57.
- Gorodtsov V.A. Isledovanie Gontsovskoi paleoliticheskoj stoianki v 1915. *Trudy otdelenia archeologii Instituta archeologii i iskustvovedenia, RANION*, 1926, I, p. 5-35 (in Russian).
- Iakovleva L. Le système symbolique des parures dans les peuplements du Paléolithique supérieur récent du bassin du Dniepr. IVe Simposio Cueva de Nerja & Colloque UISPP Commission 8. Nerja (Andalousie), novembre 2004. *La cuenca mediterranea durante el paleolitico superior 38 000-10 000 anos* (eds. J.L. Sanchidrian Torti, A.M. Marquez Alcantara, J.M. Fullola I Pericot). Malaga, 2006, p. 32-44.
- Iakovleva L. L'art mézinien en Europe orientale dans son contexte chronologique, culturel et spirituel. *L'Anthropologie*, 2009, 113, p. 691-752.
- Iakovleva L. Le concept de territoire à partir des données des sites des régions du Dniepr au Paléolithique supérieur récent en Europe orientale. Actes du XVe Congrès UISPP, Lisbonne, septembre 2006, Session C16, vol. 3. *Le concept de territoires pour les chasseurs cueilleurs du Paléolithique supérieur européen*. (eds. F. Djindjian, J. Kozłowski, N. Bicho). *BAR, Intern. Series*, 2009, nr. 1938, p. 41-62.
- Iakovleva L. L'art des origines de l'Ukraine. Publications de l'Institut d'Archéologie de l'Académie nationale des Sciences d'Ukraine. Kiev, 2012.
- Iakovleva L. Les cabanes en os de mammoths du Paléolithique supérieur récent du bassin du Dniepr (Ukraine). Actes du 3e congrès franco-ukrainien d'archéologie. Paris 1-3 octobre 2009. *L'Archéologie du bâti en Europe* (eds. L. Iakovleva, A. Korvin-Piotrowski, F. Djindjian). Publications de l'Institut d'Archéologie de l'Académie nationale des Sciences d'Ukraine. Kyiv, 2013, p. 13-43.
- Iakovleva L. The architecture of mammoth bone circular dwellings of the Upper Palaeolithic settlements in Central and Eastern Europe and their socio-symbolic meanings, *Quaternary International*, 2015, 359-360, p. 324-334.
- Iakovleva L., Djindjian F. The new excavations of the Gontsy Site (Ukraine), in the context of the Epigravettian Camp-Sites of the Dnepr Basin, International Conference on Mammoth site studies, Lawrence, March 1998. *Proceedings of the international conference on mammoth site studies* (ed. D. West) Lawrence, 2001, nr. 22, p. 85-94.
- Iakovleva L., Djindjian F. Le site paléolithique de Gontsy et ses cabanes en os de mammoths. *Les dossiers de l'Archéologie* nr. 291, mars 2004. Dijon, 2004, p. 68-73.
- Iakovleva L., Djindjian F. L'habitat à cabanes en os de mammoths de Gontsy (Ukraine): une référence pour la reconstitution d'un système de chasseurs-cueilleurs dans son territoire basé sur l'économie du Mammoth. *Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique* (eds. M. Otte, F. Lebrun-Ricalens). Colloque UISPP

- commission 8 de Liège, mai 2012. MNHA-CNRA et Université de Liège: ERAUL 140, 2014, p. 215-241.
- Iakovleva L., Djindjian F. Le site à cabane en os de mammoths de Gontsy (Ukraine). Kyiv, Service de coopération culturelle de l'ambassade de France en Ukraine, 2015.
- Iakovleva L., Djindjian F., Maschenko E., Konik S. The mammoth bone bed of the Late Upper Palaeolithic camp-site of Gontsy (Ukraine) Recent results of the 2004-2006 excavations. *Proceedings of the IV Mammoth International Conference, Yakutsk (Siberia) 18-22 June 2007* (eds. P. Lazarev, G. Boeskorov, E. Maschenko). Yakutsk, 2010, p. 150-158.
- Iakovleva L., Djindjian F., Maschenko E.N., Konik S., Moigne A.M. The late Upper Palaeolithic site of Gontsy (Ukraine): a reference for the reconstitution of the hunter-gatherer system based on a mammoth economy. *Quaternary International*, 2012, 255, p. 86-93.
- Kaminski F.I. Sledi drevneiychy epoki kamenogo veka po r. Sule s ee pritokam (Les vestiges de l'âge de Pierre dans la vallée de la Soula et de ses affluents). *Trudy III arkeologicheskogo siesda*. 1898. T. I, Kyiv. *Actes du III Congrès Archéologique*. Kyiv, 1898 (in Russian).
- Levitski I. F. Gontivska Paleolitichna stojanka za danimi doslidjen v 1935. (Le site paléolithique de Gontsy: les données des fouilles de 1935). *Le Paléolithique et le Néolithique de l'Ukraine*. Kyiv, vol. 1, 1947, p. 197-248 (in Ukrainian).
- Scherbakivski V.M. Roskopki paleoliticheskogo selicha v s. Gontsach lybianskogo povity v 1914 i 1915 rr. (Les fouilles de l'habitat paléolithique de Gontsy, près de Lubny, en 1914 et 1915). *Zapiski Ukrainskogo naykovogo tovaristva doslidjenna i okchoroni pamiatok starovini ta mistetstva na Poltavchini* (Notes de l'association scientifique ukrainienne pour la recherche et la conservation des sites et de l'art préhistorique de la région de Poltava). Poltava, 1919, vol. 1, p. 61-78 (in Ukrainian).
- Scherbakivski V.M. Eine paläolithische Station in Honci. *Die Eiszeit*, 1926, B. III, H. II, Leipzig. (in German).
- Sergin V.I. Roskopki jilicha na Gontaskom paleoliticheskom poselenii. *KCIA (Comptes-rendus de l'Institut d'Archéologie)*, nr. 165, M, 1981, p. 43-50 (in Russian).
- Sergin V.I. Nasnathenie bolchich kosijstvenich iam na paleoliticheskich poselenijak. *KCIA (Comptes-rendus de l'Institut d'Archéologie)*, nr. 173, M, 1983, p. 23-30 (in Russian).

Received 23.03.2018

Lioudmila Iakovleva¹, François Djindjian²

¹ Institute of Archaeology NAS Ukraine & UMR 7041 ArScAn

² UMR 7041 ArScAn, UISPP, CIPSH

THE MAMMOTH BONE DWELLINGS OF THE UPPER PALAEOLITHIC SETTLEMENT OF GONTSY (Ukraine: a First Synthesis)

The article is devoted to the first synthesis informing the location of the dwellings in the Upper Palaeolithic site Gontsy, their size and architecture, and provides a provisional inventory of their components. There were discovered six mammoth bone huts, five of which were revealed during the French-Ukrainian excavations in progress since 1993. For the first time, it may be given a comprehensive reconstruction of a campsite and all the activities made by hunters during their occupation at the site. The six mammoth bone dwellings of various dimensions are described here for the first time, for a preliminary synthesis.

The history of the Gontsy site excavations is given. The first excavations by narrow trenches were carried out in 1873. The first step has concerned the excavations of the mammoth bone bed (1995-2000) and the stratigraphic connections with the dwelling area.

The description of all the dwellings is also given by the author, as well as the notes about a specific method for studying mammoth bone dwellings. As to the author, after excavation, the study of a dwelling starts by a data acquisition phase with a precise map per square meter with the most accurate possible archaeozoological determination of each bone. A 3D recording by digital photogrammetry complete the manual record.

For the first time, in the history of the excavations of mammoth bone dwellings, with the method of conservation *in situ* under large hangars for protection, all the archaeological layers and dwelling structures: mammoth bone dwellings, pits, hearths, working areas, dumping areas, butchering areas, are preserved for the preparation of a future site museum in Gontsy, open to the public.

Key words: Upper Palaeolithic, mammoth, settlement, dwellings.

Д.М. Хмелевський*

ПІВНІЧНА ОБОРОННА ЛІНІЯ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

Розглядаються підсумки робіт на ділянці цитаделі Ольвійського городища перших століть нової ери, проводиться аналіз розкритих під час цих робіт архітектурно-будівельних залишків північної оборонної лінії римської цитаделі, комплексу воріт.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, Рим, перші століття нової ери, цитадель, куртини, стіна, ворота, архітектура.

Римська цитадель розташована у південній частині верхнього міста Ольвії і топографічно добре виділяється, оскільки домінує над Нижнім містом, де життя тривало під час її існування. З півночі вона обмежена другою поперечною балкою, із заходу та південного заходу — Заячою балкою, а зі сходу — високим берегом Бузького лиману (Буйських 1991, с. 161).

Ольвійська цитадель є важливою частиною архітектурно-будівельних залишків античного міста, пов'язаною з перебуванням тут римських військ від середини II до середини III ст. н. е.

Спроби відновлення конструкції оборонних споруд римської цитаделі в Ольвії пов'язані з труднощами, зумовленими поганим збереженням архітектурно-будівельних залишків, оскільки забудова цитаделі після остаточного припинення життя в Ольвії в середині — третій чверті IV ст. н. е. могла проіснувати у більш-менш цілісному вигляді лише до початку турецької експансії. Після чого споруди античного міста були зруйновані турками під час будівництва Очаківської фортеці (під час розкопок, зокрема цитаделі, у заповненні траншей від вибірок стін нерідко трапляються турецькі трубки). Проте, після вигнання турок (кінець XVIII ст.) на місці цитаделі ще залишалися досить явні сліди зруйнованих будівель, що добре видно на планах початку XIX ст. П.І. Кеппена, І.П. Бларамберга, І.М. Муравйова-Апостола, які брали за основу тією чи іншою мірою план

І.С. Бориславского. Це, зокрема, залишки траншей¹ від вибірок стін двох, у плані близьких до квадрата, великих споруд (на плані П.І. Кеппена позначені буквами «В»), розташованих усередині цитаделі з двох боків від входу до неї (рис. 1). Остаточне знищення решток цитаделі було здійснене жителями с. Парутине (Ильинское), які добували тут камінь для будівництва з кінця XVIII ст.

З того часу, як 1902 р. Б.В. Фармаковський розпочав систематичні розкопки Ольвійського городища, руйнування припинилися. Однак, на поверхні цитаделі вже практично не залишилося будівельних решток античного часу, зокрема, позначених на топографічному плані початку XIX ст.

Руйнування пам'ятки поновлюється під час Першої та Другої світових війн, коли жителі с. Парутине для свого будівництва розбирали та вивозили розкопані археологами будівельні залишки. Від цього, передусім, постраждали найбільш пізні об'єкти, що розташовувалися в римській цитаделі.

Найбільш значними об'єктами, розкритими усередині цитаделі, стали т. зв. будинок римського гарнізону (розкопки Ф.М. Штітельман, Р.І. Ветштейн) та казарма (розкопки Б.В. Фармаковського) (їх точне призначення не встановлене), від яких збереглися підвальні приміщення (Крыжицкий 1985, с. 162—164), залишки храму (?), святилища та житлових будинків (розкопки В.В. Крапівіної та А.В. Буйських) (Крыжицкий 1985, с. 164—166; Крапивина 1993, с. 45—89; 2002, с. 147—149), перистильний двір (розкопки Т.М. Книпович) (Книпович 1953, с. 183—188). Від кріпосних споруд цитаделі були відкриті залишки куртини та трикамерної вежі на південно-західній лінії оборо-

* ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, hmelevskij68@gmail.com

¹ На користь того, що це траншеї, а не залишки кам'яних кладок стін, свідчить те, що вони показані двома лініями. Інтерпретувати призначення цих споруд на сьогодні неможливо, оскільки їх не можна «прив'язати» до сучасної топографії, розкопки ж, що проводилися приблизно в цих місцях (ділянка М і район воріт цитаделі), відкрили будівельні залишки, що і віддалено не нагадують згадані споруди.

Рис. 1. План П.І. Кеппена

Рис. 3. План Б.В. Фармаковського

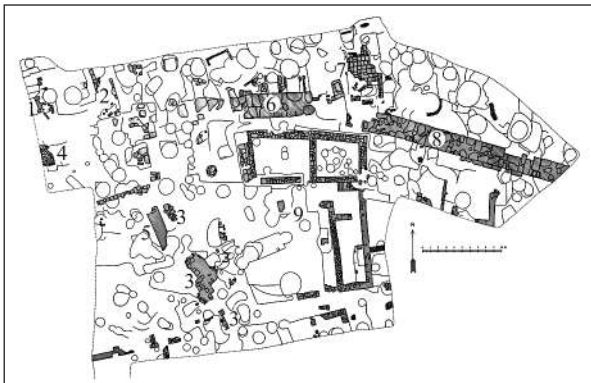

Рис. 2. План Б.В. Фармаковського

Рис. 4. Використання вагонеток (1906 р.)

ни (Фармаковский 1908), фрагменти куртин у північно-західній (Книпович 1956, с. 139—141), центральній та північно-східній частинах північної кріпосної лінії (рис. 2; 3) (Фармаковский 1908, 1909, 1926; Крыжицкий, Хмелевский 2008, с. 183—188; 2010, с. 137—142), однокамерна вежа і дві куртини на південно-східній лінії захисту (Крапивина 2002, с. 149—150). Таким чином, ми маємо деяке уявлення про систему оборони і захисні споруди усіх трьох сторін трикутника цитаделі, а результати розкопок дають підстави припускати, що і на не досліджених ділянках по усьому периметру цитаделі можуть зберегтися залишки куртин і веж, хоч би і у вигляді фундаментів.

Із розкопаних залишків укріплень в найгіршому стані були центральна (6) і північно-східна (8) частини північної внутрішньої захисної лінії. Тут, з підлогового боку куртин 6 і 8 є відносно рівна горизонтальна поверхня, вирівняна, очевидно, під час розкопок Б.В. Фармаковського, що використовувалась під вагонетки для вивезення відвалів. Використання для цього вагонеток практикувалось в Ольвії до 1960-тих рр. (вагонетки в цьому місці видно і на старих фотографіях) (рис. 4). Найближча ж до куртин територія була зруйнована

на розкоп Б.В. Фармаковського та окопами румун під час Другої світової війни. У результаті, з північного боку цих куртин утворилися аморфні заглиблення (до 1,5 м завглибшки) і насипи (заввишки до 0,5—0,6 м). Через це навіть з найбільш зручної точки огляду, яка розташовувалась до десяти метрів вище, вхідна частина цитаделі із зовнішнього північного боку була лише малопомітною (над сучасною денною поверхнею тут виступали всього один—два ряди постелистої кладки), залишки оборонних куртин 6 і 8, перед і за якими розташовувалися хаотичні нагромадження землі. При найближчому підході до внутрішньої лінії цитаделі залишків куртин не було помітно взагалі. Заплили землею і залишки будівлі «казарми».

Між тим, значення цих укріплень в обороні цитаделі важко переоцінити, оскільки розташування тут входу в цитадель та відсутність природних перешкод робило північний кордон найбільш уразливим місцем оборони.

Важливість цих комплексів для реконструкції містобудівної ситуації посилюється також тим, що точне місце розташування зовнішньої лінії оборони археологічно не встановлено аж до теперішнього часу. Так, за креслен-

ням П.І. Кеппена (рис. 5), південно-західна і південно-східна межі цитаделі мали лише одну лінію оборони, північна та північно-східна — дві (внутрішню та зовнішню) (Карасев 1956, с. 9—34, рис. 1; Папанова 1996, с. 171—173; Тункина 2002, с. 437, рис. 107). Причому, зовнішня лінія охоплює не лише верхнє місто, але і нижнє. У верхньому місті ці дві лінії розділялися т. зв. «першою поперечною балкою». Місце розташування останньої — між терасною частиною Ольвії та Заячою балкою. Наявність у повздовжньому напрямі нахилів приблизно від центру на захід і схід, а також невелика довжина балки (всього близько 130 м) дають підстави вважати, що вона мала штучне походження. Тобто, ця поперечна балка є, найімовірніше, залишками широкого рову (Карасев 1948, с. 25—37).

Існування внутрішньої північної та північно-східної кріпосних ліній цитаделі, позначених на плані П.І. Кеппена, підтверджено археологічно. Наявність же зовнішньої лінії оборони у верхньому місті, як було сказано вище, досі розкопками не встановлено. Ніяких залишків, які можна було б ототожити з об'єктами, позначеними у цьому місці П.І. Кеппеном, поки не виявлені. Могло б іти тільки про неглибоку траншею, сліди якої простежуються нині біля ділянки Р-19. Проте, поперечний перетин цієї траншеї, зроблений у північній частині ділянки Р-19, не дає підстав для висновку про те, що тут могла проходити оборонна стіна часу функціонування цитаделі. Найімовірніше, залишки укріплень, зафіксованих у цьому місці П.І. Кеппеном, могли належати до того часу, коли римський гарнізон був виведений з Ольвії — до кінця III—IV ст. н. е. Будівництво цього часу деградує, у зв'язку з чим можна припускати, що захисні стіни і вежі, якщо і були, то навряд чи мали фундаменти глибокого закладання. Також недостатньо аргументоване припущення О.М. Карасьова про те, що сліди північної зовнішньої лінії були виявлені Б.В. Фармаковським у його розкопі 1908 р. (Карасев 1948, с. 35; зр.: Крыжицкий 1985, с. 135—137, 151—153).

Археологічне дослідження центральної і північно-східної частин північної фортифікаційної лінії Ольвійської цитаделі проводилося Б.В. Фармаковським у 1904, 1905 і 1924 рр. Під час цих робіт були відкриті залишки, які дали можливість встановити місце розташування воріт, двох куртин (6, 8) і т. зв. казарми (9), що прилягала до куртини 6 (Фармаковский 1908; 1909; 1926; Крыжицкий 1985, с. 153, рис. 74;

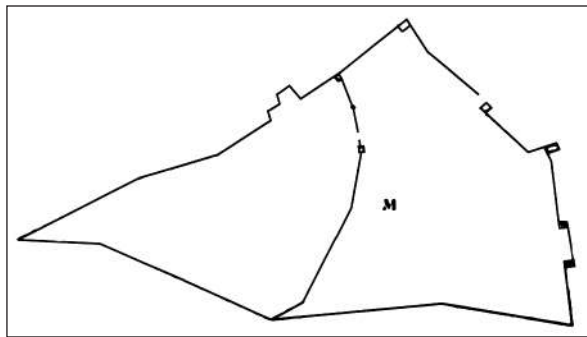

Рис. 5. План-схема римської цитаделі П.І. Кеппена

Крыжицкий, Хмелевский 2008, с. 147; 2010, с. 137) (рис. 2; 3).

Залишки цитаделі і, зокрема, комплекс воріт являються важливою частиною експозиції під відкритим небом заповідника «Ольвія». Зважаючи на це, було складено археологічне обґрунтування для проекту їх музеєфікації, де, зокрема, подаються рекомендації щодо необхідності часткового відновлення зруйнованих залишків зачистки ґрунту і, якщо знадобиться, додаткових археологічних досліджень (Крыжицкий 2004, с. 137—144).

Охоронні роботи на ділянці Північної оборонної лінії були розпочаті Ольвійською експедицією в 2005 р і тривають до тепер.

Метою робіт було зняття пізніших нашарувань з архітектурно-будівельних залишків, розкопаних Б.В. Фармаковським, і дослідження їх з метою складання археологічного обґрунтування до проектів консервації та музеєфікації комплексу північних воріт внутрішньої оборонної лінії римської цитаделі.

До складу об'єктів, що підлягають обстеженню, входили фрагменти двох куртин (центральної (6) та північно-східної (8)), будівельні залишки приміщення (9) «казарми» та її території.

До завдань дослідження куртин входило виявлення будівельних залишків продовження куртини 6 у західному напрямку, виявлення глибини залягання материка до основи куртин, дослідження культурного шару в разі його наявності під основою стін, виконання обмірного плану (для виявлення відмінностей від обміру, зробленого Б.В. Фармаковським) та північного фасаду (обміри цього фасаду в публікаціях відсутні) куртин. Дослідження території між куртинами 6 і 8 для визначення культурних нашарувань.

Під час проведення цих робіт вже на стадії зачищення території, яка була розпочата Ольвійською експедицією в 2005 р і продовжена в

Рис. 6. Архітектурно-будівельні залишки «казарми» (приміщення 9)

2006 і 2007 рр., були отримані нові результати. З'ясувалося, що розкоп не скрізь доведений до материка. Були також відкриті невідомі раніше будівельні залишки. Зокрема, на 12,97 м західніше куртини 6, приблизно у створі з нею була виявлена кам'яна квадратна в плані площа $1,95 \times 2,00$ м, що розміщувалась у невеликому заглибленні сучасної денної поверхні, яка частково була помітна і до початку зачисток, але була відсутня на кресленнях Б.В. Фармаковського.

До початку проведення робіт на поверхні були помітні фрагменти кладок центральної куртини 6 і північно-східної 8, що на той час ще не заплили, та будівельні залишки приміщення казарми повністю перебували під шаром ґрунту.

Куртини (6 і 8) збереглися більш-менш у тому ж вигляді, що і під час розкопок. Однак, їх технічний стан погіршився — не вистачає каменів, деякі з них зрушені з місця, розчин зі швів між камінням був вимитий.

Центральна куртина 6 (північна). Після її розчищення було виявлено 1—3 ряди прямокутних і рваних полігональних плит кладки, викладених за двошаровою постелістою системою. Збережена довжина становила 7,5 м, товщина до 3,0 м, висота 1,4 м. Шви між плитами були заповнені дрібним, середнім вапняковим бутом. Камені кладки куртини були покладені на глинистому розчині (Буйських 1991, с. 31).

Крім розчищення кладки проводилися роботи на північ, захід і північний захід від куртини 6. У результаті досліджень на захід від західного кінця куртини 6 було розкрито продовження куртини, що складалася з вапнякових плит, що лежать на материковому ґрунті, на рівні основи кладки плити були позначені на плані Б.В. Фармаковського за 1905, 1906 рр. Знову відкриті вапнякові плити підпрямокутні, прямокутні та полігональні в плані, розмі-

рами до 1,34 м. У результаті довжина куртини 6 досягла 10,07 м.

Впритул до знову відкритих вапнякових плит кладки куртини 6, був розкритий великий вапняковий блок прямокутної форми — валун, розміри відкритої частини, в плані $1,89 \times 1,38 \times 0,67$ м. На захід від валуна на відстані 1,0 м була розкрита велика вапнякова плита 9. Плита, грубо рвана по шару, розміри відкритої частини в плані $1,62 \times 0,10—0,83$ м.

Північно-східна куртина 8. У збереженій частині кладка за конструкцією аналогічна центральній. Її товщина не однакова і становить біля східного кінця близько 2,3 м, західного близько 2,6 м, а в центральній частині іноді доходить до 3,4 м. У результаті розкопок 1924 р східного кінця цієї куртини Б.В. Фармаковський дійшов висновку, що вона мала з напільного боку ще один — облицювальний шар, викладений за дворядною орфостатною (можливо складною) системою з прямокутних рустованих плит і блоків, через те товщина куртини склала 3,4 м (Фармаковский 1926, с. 157, 158, рис. 10—13). Перев'язь цього шару з основним тілом стіни повинна була здійснюватися в рівні верхньої площини орфостатного ряду. Збережена довжина куртини сягає 24,87 м, висота 1,5 м. Камені кладки куртини також були покладені на глинистому розчині.

Підошва кладки куртини переважно лежить на материковому ґрунті, але в деяких місцях перекриває культурний шар. Супроводжуючий матеріал з-під підошви кладки датується третьою чвертю VI ст. до н. е.

Під час дослідження території між куртинами 6 і 8 будь-яких будівельних залишків 10, зазначених на плані Б.В. Фармаковського (1905 р), виявлено не було, крім двох господарських ям 35, 36.

«Казарма» (приміщення 9). До початку робіт будівельні залишки «казарми» повністю перебували під шаром щільного жовтоглинистого ґрунту. Є припущення, що вони були спеціально засипані, хоча у жодному із звітів інформації про це немає. Товщина засипки цим ґрунтом досягає 1,5 м.

На південь від куртини 8 був розкритий північно-східний кут приміщення 9 (рис. 6). Кладка однорядна, постеліста, складена з вапнякових плит та їх уламків, всередині заби-та дрібним вапняковим бутом, складена на глинистому розчині, розкрита до трьох рядів. Кладка північної стіни приміщення казарми збереглася фрагментарно та простежується по траншеї від вибірки каменю. Простежені роз-

міри: довжина 11,5 м, ширина 0,50—0,83 м. Розкрита частина кладки одношарова, однодворядна, однолицева. Камені — уламки вапнякових плит, великий, середній та дрібний вапняковий бут.

Загальні розміри розкритої частини східної стіни 1 склали близько 18,6 м (захід—південь). Відкрита частина кладки постеліста, однолицева, викладена з вапнякових плит і їх уламків, а також дрібного, середнього і великого вапнякового буту на глинистому розчині. Ширина кладки східної стіни по всій її довжині неоднакова. У збереженому північно-східному кутку ширина кладки складає 1,0 м, в центральній і південній частині 0,6—0,7 м.

На захід від будівельних залишків північної стіни приміщення на відстані 0,2 м виявлено північно-західний кут приміщення та залишки західної 3 та південної 4 стін західного підвалу казарми (Фармаковський, розкоп 1905 г.). Західна стіна складена з вапнякових плит і їх уламків, великого і середнього вапнякового буту, розкрито один—три ряди кладки. Кладка однолицева постеліста складена без застосування розчину. Від південної стіни підвалу збереглася невелика частина такої ж кладки довжиною 1,5 м, збереглося один—три ряди. У північно-східній частині приміщення казарми на захід від будівельних залишків східної стіни, на відстані 4,25 м від північно-східного кута казарми була виявлена яма 17.

Верхні контури ями на 0,15 м нижче від верхнього рівня будівельних залишків східної стіни приміщення казарми. Яма округлої форми діаметром до 1,5 м, глибина 0,5 м, заповнення — сірий пухкий, перевідкладений ґрунт. Крім археологічного матеріалу, датованого II—IV ст. н. е. у значній кількості трапляються фрагменти скляного посуду початку XX ст.

У південно-східній частині казарми розкриті залишки південної кладки 5 довжиною 4,4 м, що прилягає до східної стіни «казарми». Виявлено один—два ряди. Кладка постеліста, тришарова, звичайна, складена з вапнякових плит і їх уламків. Камені кладки складені із застосуванням глинистого розчину (сирцевої структури). Її збереження в західній частині набагато краще, ніж збереження кладки східної стіни казарми.

Із внутрішнього (північного) боку кладки 5, в її західній частині, до неї, примикає завал каменів 41 конусоподібної форми, витягнутий вздовж осі північ—південь. Судячи з плану 1906 р, він знаходиться над будівельними залишками західної стіни великого приміщен-

ня казарми. Завал складався переважно із середнього, дрібного, іноді великого вапнякового буту.

Крім розкритих будівельних залишків кладок куртин 6, 8, приміщення казарми, були виявлені господарські ями. У своїх звітах Б.В. Фармаковський (1905, 1906 рр.) вказує на велику кількість ям, як римського часу, так і більш ранніх періодів. Всі вони фіксуються в материк. Ями, зазвичай, округлі або овальні в плані, майже прямокутні у перетині, діаметром 1,2—2,0 м, завглибшки 0,50—2,0 м, ґрунт заповнення частіше сірий, пухкий. Археологічний матеріал із заповнення ям належить до римського часу, виявлений і більш ранній матеріал, але він нечисленний.

Крім відкритих будівельних залишків, зазначених на кресленнях Б.В. Фармаковського, були відкриті також нові раніше невідомі об'єкти.

«Пілон». На відстані 13 м від західного кінця каменів куртини 6, приблизно у створі з нею була виявлена кам'яна квадратна в плані площа, розмірами 1,95 × 2,00 м, що розміщувалась у невеликому заглибленні сучасної денної поверхні, яка була відсутня на кресленнях Б.В. Фармаковського (рис. 7).

Подальші роботи дозволили виявити пілон (стовп) складений із вапнякових плит і блоків. Розкрито чотири ряди кладки, що лежить на материковому ґрунті, збережена висота стовпа — 1,50 м. Верхній ряд складений із вапнякових блоків і їх уламків. Другий — так само, як і перший, але з додаванням крупного вапнякового буту. Третій аналогічний першому, але з північного боку в кладці закладений великий вапняковий блок, довжиною 1,50 м. Нижній ряд складений із вапнякових плит прямокутної форми. Між камінням кладки простежується дрібний, середній та великий вапняковий бут (рис. 7).

Із західного та південного боку до стовпа на висоті 0,90—0,95 м до його основи прилягає фрагмент кам'яної вимостки (рис. 8). У північній частині вимостки на її поверхні, виявлені *in situ* в єдиній площині ще дві плити — прямокутна та полігональна, до яких із заходу підходить невеликий фрагмент одношарової вимостки. Ця вимостка лежить на масиві кам'яної кладки, що повторює в плані її форму. Збереглося до трьох рядів кладки на висоту до 0,9 м. Кладка вимостки складена на глинистому розчині з вапнякових плит і їх уламків (рис. 9; 10).

Пояснити влаштування подібної вимостки з фундаментом можна в основному тільки тим,

Рис. 7. Пілон (стовп)

Рис. 9. Пілон (стовп)

Рис. 8. Пілон (стовп)

що на неї припадало значне навантаження, а в місці її розташування ґрунт був неоднорідним і, отже, було потрібно запобігти її просіданню.

Функціональне призначення пілона поки точно не відоме. Однак, незвичайна форма вимостки в плані та характер її розташування біля стовпа може пояснюватися також просто необхідністю пристрою приміщення, або початку сходів на оборонні стіни. Розміщення такого «стовпа», найімовірніше, саме поруч із воротами, а не біля звичайної куртини. Тут можна було б припускати двопролітний пристрій воріт із прорізами на захід і схід від «стовпа». Але цьому суперечить наявність з його західного боку вимостки (сходинок), верх якої був нижче рівня денної поверхні часу функціонування стовпа. Якщо ж зважати на відсутність із західного боку «стовпа» отвору, то тоді незрозуміла його роль та місце у системі воріт, у цьому випадку зовнішній бік стіни мав би значно виступати на північ від створу зовнішнього боку фасаду куртини 6.

Подібне взаємне розташування вимостки та «стовпа» дає підстави припускати, що отвір воріт міг розташовуватися тільки на схід від стовпа. Наявність вапнякових брил полігональної

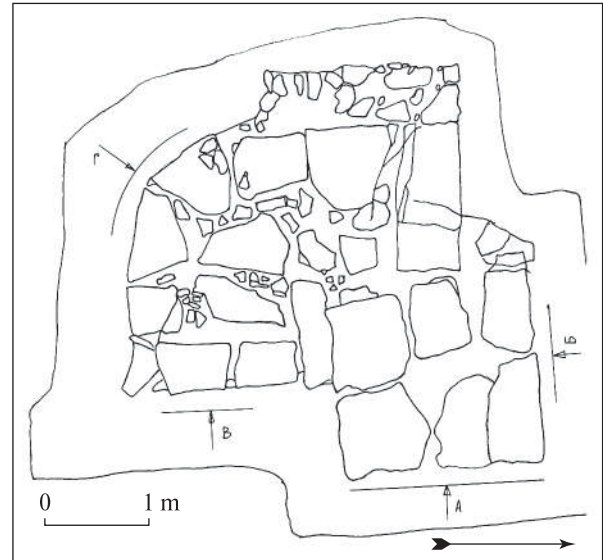

Рис. 10. Креслення пілона в плані

форми, заглиблених у материк, які служили фундаментом для куртини 6, що не доходять до «стовпа» з його східного боку на 2,9 м, дозволяє припускати, що приблизно таку ж ширину мав і отвір воріт (рис. 10) (Крижицький, Хмелевський 2008, с. 147—153).

Археологічний матеріал із території дослідження в східній частині розкопу належать передусім до I—IV ст. н. е. Будівельна кераміка представлена фрагментами керамід і каліптерів; керамічна тара — уламками червоноглиняних амфор зі складнопрофільованими ручками, гостродонних амфор з жолобчастими вінцями I ст. н. е., червоноглиняних амфор типу мірмекійських, гостродонних амфор з двоствольними ручками, червоноглиняних амфор з високо піднятими ручками, амфор типу 100, плоскодонних амфор, фрагментами світлоглиняних вузькогорлих амфор типів А, В, С, D, Е, F, за Д.Б. Шеловим (Шелов 1978). Фрагменти амфорних ручок із клеймом, амфорних де-

нець з графіто. Столовий посуд представлений фрагментами буролакового, червоноглиняного простого посуду, а також червоноглиняного посуду з покриттям та світлоглиняного простого і з покриттям. Є також археологічно ціле горло глечика, сіроглиняний, сіролощений посуд. Знайдено також фрагменти кухонного посуду. З ранніх знахідок відзначимо уламки східно-грецької кераміки та ліпної. Нумізматичні знахідки представлені срібним денарієм Септимія Гета (200—202 рр. н. е.), денарієм Савромата III (близько 231—232 рр. н. е.), медальйоном, зробленим із бронзової монети, бронзовими Ольвійськими монетами (близько 380—360 рр. до н. е. і 49/50 р. н. е.). Серед виробів із бронзи виявлені фрагмент застібок від фібул, підвіски, цвяхи. Знайдено також фрагменти мармурових виробів: посвяти, архітектурні деталі.

Ворота. Відкриття пілону побічно вказує на місце розташування отвору воріт, визначене Б.В. Фармаковським на підставі залишків кам'яної вимостки поздовжньої вулиці, розкопаної на відстань близько 35 м. При чому ця вимостка була простежена дослідником не тільки всередині цитаделі, але і зовні підлогового фасаду оборонної стіни на відстані 6 м. (Фармаковский 1908, с. 19—20, табл. I; 1909, с. 22—23, табл. I). Автору розкопок також вдалося виявити західну сторону поздовжньої вулиці, котру фіксують кам'яні кладки стін (2, 5). Протилежна — східна сторона вулиці не має такої чіткої межі. Але її можна намітити, з огляду на той факт, що поодинокі фундаментні камені західного кінця центральної куртини 6 не доходили до західного боку вулиці на відстань близько 6,0 м. Це дає можливість більш-менш точно встановити місце розташування отвору воріт. Виходячи з розташування західного боку будівлі «казарми» 9 є підстави припускати, що біля воріт знаходилася невелика площа трапецієподібної форми шириною від 12 (біля воріт) до 8,0 м.

На підставі отриманих Б.В. Фармаковським даних, О.М. Карасьов здійснив схематичну реконструкцію комплексу воріт. Ця реконструкція і її обґрунтування не були опубліковані автором. Більш того, в своїй статті про оборонні споруди Ольвії О.М. Карасьов не планує будь-яких веж біля воріт цитаделі (Карасьов 1948, с. 36). Однак, оскільки ця реконструкція все ж побачила світ (Буйських 1991, рис. 10, 2, 3), слід на ній зупинитися. Проблема реконструкції комплексу воріт полягає у визначенні місця розташування веж, що фланкують ворота (рис. 11). За реконструкцією О.М. Карасьо-

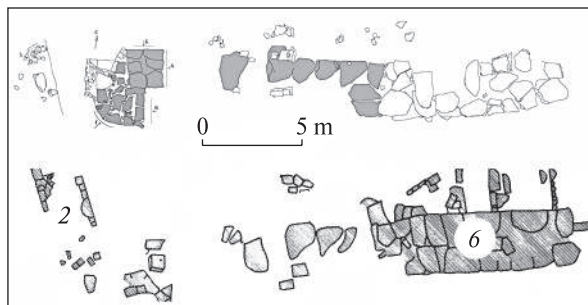

Рис. 11. План розкритих залишків центральної куртини 6 та пілону (зверху 2005—2007 рр.). Знизу план Б.В. Фармаковського 1905—1906 рр.

ва, центральна куртина 6, в якій розміщувався отвір воріт, фланкується двома вежами. За багатьма аналогіями це мало бути саме так. Однак, ані в тексті звітів про розкопки, ані на доданих фотографіях і кресленнях Б.В. Фармаковського не міститься підстав для трактування відкритих будівельних залишків як веж. Тобто, рівень достовірності реконструкції обох веж невисокий.

Зокрема, залишки, які О.М. Карасьов визначив, як стіни західної вежі, судячи зі звіту про розкопки, насправді такими не були. Так, фрагмент стіни 1 (рис. 2; 3), який автор реконструкції прийняв за західну стіну цієї вежі, Б.В. Фармаковський визначає, як стіну, яка розташована в напрямку із заходу на схід (Фармаковский 1908, с. 21, рис. 21, табл. I). За східну стіну цієї вежі 2 О.М. Карасьов прийняв ті залишки, які Б.В. Фармаковський визначив, як вимостку з невеликих плит (Фармаковский 1908, с. 19—20). Обидві ці уявні стіни, по-перше, істотно розрізняються товщиною (щонайменше у пів метра), а, по-друге, вони розташовуються під непрямым кутом відносно центральної куртини 6. І перше, і друге не є типовим для античної фортифікації. Крім того, слід враховувати, що розташування такої вежі практично впритул до отвору воріт, на відстані від нього на 2,0—3,0 м унеможливує ефективного використання флангового обстрілу з цієї вежі входу в цитадель. Тобто відкриті будівельні залишки належали, найімовірніше, якійсь іншій будівлі. Такі споруди, які не мають до оборони ніякого відношення, відомі під стінами Херсонеса, в його періболі. Більш того, подібні приклади відкриті і в самій Ольвії: виноробня під західною оборонною лінією цитаделі (Крапівіна, Крутилів 2002, с. 45—56) та гончарні печі з напільного боку північної оборонної лінії Нижнього міста (Ветштейн 1958, с. 70; Крижицький 1985, с. 137). Очевидно, в нашому випадку, з огляду на значну ширину згада-

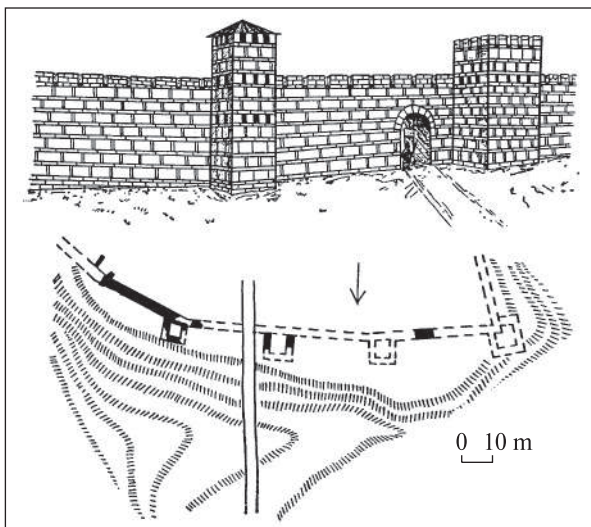

Рис. 12. Планова та об'ємна реконструкція О.М. Карасьова північної оборонної стіни цитаделі II—III ст. н. е.

ної поперечної балки, є підстави розглядати її як аналогічний перібол, який розміщувався між двома позначеними на схемі П.І. Кеппена фортифікаційними лініями.

З приводу східної вежі слід зауважити, що її розташування в місці перетину центральної 6 та північно-східної 8 куртин було б цілком можливим. Тим більше, що куртини розташовуються одна щодо іншої під тупим кутом. Але, як і в першому випадку, відкриті тут будівельні залишки 7 ніяк не можуть претендувати на приналежність до кріпосної вежі. Тим більше, що і сам Б.В. Фармаковський зазначав, що ця споруда не пов'язана з куртинами та її призначення невідоме (Фармаковский 1908, с. 7, 8). За описом автора розкопок, вона складалася з кам'яної вимостки та фрагментів східної 10 та південної 11 стін цього приміщення (рис. 8). Товщина стін становила всього близько 50—60 см. Навряд чи фортечна вежа, особливо розміщена поруч із воротами, могла мати подібну товщину стін. Головне ж полягає в тому, що південна стіна цієї споруди 11 утворює гострий кут із північним фасадом північно-східної куртини 9. З огляду на сказане, а також розташування описаних залишків на материк, можливо, що споруда 7 передувала виникненню цитаделі. Інакше кажучи, не виключено, що вежа в цьому місці могла бути. Може бути, це саме її залишки показані на схематичному чистовому кресленні оборонних ліній на плані П.І. Кеппена, де на захід від неї куртина має отвір. На жаль, занадто великі розбіжності між обома схемами П.І. Кеппена і сучасними топографічними зйомками Ольвії позбавляють нас можливості використовувати цей аргумент. Імо-

вірність в існуванні східної вежі в зазначеному місці трохи вище, ніж західної, але все ж недостатня для якої-небудь надійної реконструкції.

Що ж стосується з'єднання між собою куртин 6 і 8, то могло бути і так, що вежа в цьому місці була відсутня взагалі, а стіни утворювали уступ (на жаль, кінці обох куртин в місці перетину розібрані), або просто тупий кут, як, наприклад, в приморській оборонній стіні елліністичного часу в Херсонесі (Гриневич 1959, с. 75—114). Подібні прийоми з'єднання куртин при їх різних азимутах відомі в античній фортифікації.

Для виявлення продовження оборонної лінії на захід від Головної поздовжньої вулиці в 2008 р. була закладена західна прирізка.

Стратиграфія розкритою частини прирізки відрізняється відсутністю чітко виражених культурно-хронологічних шарів. Нижче сіроглинистого, пухкого, сильно гумусованого ґрунту по всій площі прирізки на різних рівнях були виявлені хаотично розташовані окремі камені та їх завали, фрагменти сіроглиняної підмазки товщиною до 5,0 см.

Основним досягненням робіт на прирізці в 2011 р. було відкриття частини північно-західної куртини 77 (Крижицький, Хмелевський 2011, с. 213—214; 2012, с. 261—262; 2013, с. 56—60) (рис. 13; 14).

Стіна розташована вздовж осі захід—схід у створі з пілоном 10 і фрагментом куртини 6 (2005—2007 рр.). Вона фланкує комплекс воріт із заходу. Товщина кладки 2,5—2,7 м, довжина відкритої частини 14,50 м, висота 1,26—1,35 м. Розкрито північний фасад і верхній рівень південного. Кладка тришарова, постеліста. Збереглося від одного до чотирьох рядів. Підшва кладки лежить на щільному жовтоглинистому шарі.

У північному і східному напрямку була виявлена східна вимостка 90, на північний схід від неї фрагмент «вежі» 88 і фрагмент північно-східної вимостки 91 (рис. 13; 14) (Крижицький, Хмелевський 2013, с. 56—60; Хмелевський 2016, с. 5—10; 2016, с. 559—560).

«Вежа» розташована на відстані 1,37 м в північно-східному напрямку від східного торця кладки і розміщувалася під кутом 90° відносно її північного фасаду на глибині 0,67 м від верхнього рівня кладки 77. Вона має трапецієподібну в плані форму. Під нею була виявлена кладка, складена з вапнякових блоків, плит, у західній частині якої між блоками виявлено вапняковий бут. Камені кладки, розташовані

Рис. 13. Західний розкоп. Північно-західна куртина 77

півколом. Вона лежить на щільному жовтоглинистому материку. Основа кладки розміщувалась на одному рівні з основою кладки 77.

На північний схід від «вежі» 88 на відстані 0,75 м від її східного боку була виявлена кам'яна вимостка 91 та її фрагменти (рис. 13; 14). У плані вона має прямокутну форму, витягнуту вздовж осі захід—схід. Її південно-західна сторона впритул прилягає до східної сторони «вежі». Розкрито один ряд вимостки. Основа вимостки знаходиться на одному рівні з основою каменів «вежі» 88 і північно-західної куртини 77 і лежить на материку.

Однак, можна припускати, що ці залишки належать до західної частини комплексу воріт.

На різних рівнях прирізки переважно у північній і східній частині були виявлені господарські ями, майже однакові за конструкцією. Крім господарських ям трапляються вогнища та їх залишки.

Основна маса археологічного матеріалу з розкопок у західній частині представлена знахідками I—III ст. н. е. — це фрагменти червоноглиняних амфор із двоствольними ручками, зі складнопрофільованими ручками, амфори з жолобчастими вінцями, червоноглиняних типу мірмекійських, фрагменти гостродонних амфори з високо піднятими ручками, амфори з лійчастим горлом, фрагменти світлоглиняних вузькогорлих амфор типів А, В, С, D. Простий кухонний посуд представлений фрагментами червоноглиняної, червоноглиняної з покриттям кераміки. Виявлено фрагменти посудин із залощеним орнаментом, кухонної, ліпної, іонійської смугастої, червонолакової кераміки I—III ст. н. е. Присутні фрагменти скляних посудин, вироби із заліза, свинцю. Серед найбільш цікавих знахідок відзначимо фрагменти архітектурних деталей — карнизи з мармуру і вапняку. У невеликій кількості присутні знахідки VI—I ст. до н. е.: фрагменти амфори тари, трапляються фрагменти східногрець-

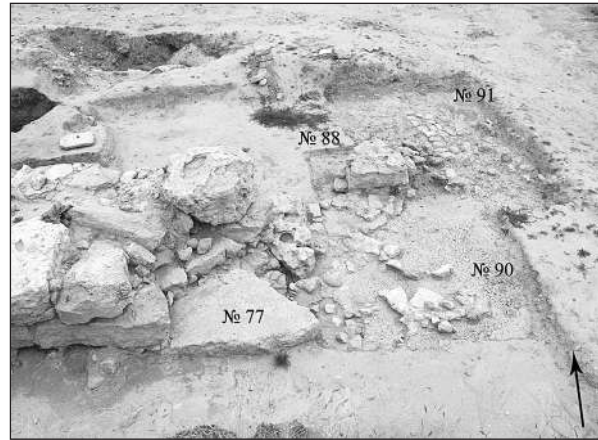

Рис. 14. Східна частина західного розкопу. Східний фрагмент куртини 77, «вежа» 88, вимостка 90, вимостка 91

кої, чорнофігурної, червонофігурної, чорнолакової, буrolакової кераміки. Із бронзових виробів трапляються фрагменти фібул, вироби з поясних наборів, цвяхи. Знайдено також фрагменти мармурових виробів: посвята, архітектурні деталі.

Таким чином, під час робіт 2005—2015 рр. було розкрито будівельні залишки «казарми» та продовження куртини 6. Досліджена територія на північ, захід і південь, яка безпосередньо прилягала до куртини 6, що дозволило виявити «стовп» і його конструкцію. Новим стало також відкриття в західній частині куртини 77, яка фланкує комплекс воріт із заходу, «вежі», вимостки.

Отримані під час досліджень комплексу північних воріт внутрішньої лінії оборони нові дані дозволяють зробити такі висновки:

- у межах розкопу Б.В. Фармаковського будь-яких залишків західної вежі, котра фланкує ворота, не виявлено;

- так само не знайдені залишки і східної вежі. Виявлені Б.В. Фармаковським у місці зміни азимута куртин кладки та вимостки не могли належати вежі та їх наявність свідчить на користь того, що вежа в цьому місці була відсутня;

- відкриття «стовпа» підтверджує правильність визначення місця розташування отвору воріт, наміченого Б.В. Фармаковським на підставі виявлених вуличних вимосток;

- наявність «стовпа» з розташованою поруч з ним вимостки дає підстави припускати можливість пристрою входу, який виступає на північ від оборонної лінії та, можливо, припустити в цьому місці пристрою сходів.

Відкриття північно-західної куртини, залишків «вежі» та вимостки, які примикають до

неї, дає можливість припускати відкриття західної сторони комплексу воріт.

Виходячи зі сказаного, з усього комплексу воріт, крім трьох куртин, можна приблизно визначити розташування отвору воріт.

- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). Киев, 1991.
- Ветштейн Р.И. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1958, т. 7, с. 61—76.
- Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического: южная и западная линия обороны. *Херсонесский сборник*. Севастополь, 1959, ч. 3, вып. 5, с. 75—114.
- Карасев А.Н. Оборонительные сооружения Ольвии. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР*. Москва; Ленинград, 1948, вып. 22, с. 25—37.
- Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX века как источник для исторической топографии города. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1956, № 50, с. 9—34.
- Книпович Т.Н. Перистильный двор первых веков нашей эры на территории римской цитадели в Ольвии: (Из работ Ольвийской экспедиции 1951 г.). *Вестник древней истории*. Москва, 1953, № 1, с. 183—188.
- Книпович Т.Н. Исследование территории римской цитадели в Ольвии. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР*. Москва; Ленинград, 1956, вып. 63, с. 139—141.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура 1—4 вв. н. э. Киев, 1993.
- Крапивина В.В. Краткие итоги работ на участке Р-25 в Ольвии в 2000—2001 годах. *Археологічні відкриття в Україні*. Київ, 2002, с. 140—151.
- Крапивина В.В., Крутилов В.В. Новые находки виноделен в Ольвии. *Ольвия та античний світ, матеріали наукових читань*. Київ, 2001, с. 45—56.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Киев, 1985.
- Крыжицкий С.Д. Опыт подготовки обоснования музеефикации архитектурно-археологического объекта на примере входной части Ольвийской цитадели. *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции*. Киев; Судак, 2004, ч. III—IV, с. 137—144.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.Н. К вопросу о комплексе крепостных ворот римской цитадели в Ольвии. *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria. IX Боспорские чтения*. Керчь, 2008, с. 147—153.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.Н. Охранные следования северной оборонительной линии Римской цитадели Ольвии 2005—2007 гг. *Сборник «ΣΙΜΒΟΛΟΙ» Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия*. Москва; Киев, 2010, вып. 1, с. 137—142.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.М. Результаты полевых исследований на ділянці Північна оборона стіна римської цитаделі у 2010 р. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ; Полтава, 2011, с. 213—214.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.М. Північна оборона стіна римської цитаделі в Ольвії у 2011 р. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ; Луцьк, 2012, с. 62—64.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.Н. Доследования северной оборонительной линии римской цитадели Ольвии в 2005—2011 гг. (Предварительные итоги). *Материалы III міжнар. науково-практичної конф. «Архасівський читання». Миколаївський Національний Університет імені В.О. Сухомлинського*. Миколаїв, 2013, с. 56—60.

Папанова В.А. Маловідомі матеріали з архівів П.І. Кеппена. *Мир Ольвии*. Киев, 1996, с. 171—173.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.). Санкт-Петербург, 2002.

Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии. *Отчеты императорской Археологической комиссии за 1905 г.* Санкт-Петербург, 1908, с. 1—15.

Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии. *Отчеты императорской Археологической комиссии за 1906 г.* Санкт-Петербург, 1909, с. 1—50.

Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. *Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры*. Москва, 1926, т. 1, с. 143—163.

Хмелевский Д.Н. Западная часть северной оборонительной линии римской цитадели в Ольвии. «Емінак», *Науковий щоквартальник (№ 3 (15) (липень—вересень)*. Київ; Миколаїв, 2016, т. 1, с. 5—10.

Хмелевский Д.Н. Исследования северной оборонительной линии римской цитадели Ольвии в 2005—2015 гг. *Стародавнє Причорномор'я. Одеський Національний Університет*. Одеса, 2016, вип. XI, с. 555—561.

Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э.: классификация и хронология. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*. Москва; Ленинград, 1978, вып. 156.

Надійшла 13.11.2018

Д.Н. Хмелевский

Младший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины, hmelevskij68@gmail.com

СЕВЕРНАЯ ОБОРОНИТЕЛЬНАЯ ЛИНИЯ РИМСКОЙ ЦИТАДЕЛИ В ОЛЬВИИ

В статье рассматриваются итоги работ на участке «Цитадель» Ольвийского городища первых веков новой эры. Проводится анализ архитектурных объектов, керамических комплексов, раскрытых в ходе работ. Даются описание и размеры строительных остатков оборонительных стен, типы кладок. Проведено сравнение открытых ранее Б.В. Фармаковским на основном раскопе двух куртин (1905—1906 гг.) и выявленной в последнее время части северо-западной куртины на западном раскопе (2011—2015 гг.).

Открытие «столба» подтверждает верность определения местоположения проема ворот, намеченного Б.В. Фармаковским на основании выявленных уличных вымосток; размещение такого «столба», скорее всего, именно рядом с воротами, а не у обычной куртины.

К л ю ч е в ы е с л о в а : Ольвия, Рим, раскоп, цитадель, куртины, стена, ворота, архитектура.

THE NORTHERN DEFENSIVE LINE FORTIFICATION COMPLEX OF THE ROMAN CITADEL IN OLBIA

The paper deals with the results of work at the “Citadel” site in Olbia of the first centuries CE. The author analyses the architectural objects and ceramic complexes discovered during the research. The description and dimensions of the building remnants of the defensive walls, types of masonries are conducted. Comparison of two earlier revealed curtains opened by B.V. Farmakovskiy at the main excavation (1905–1906) and recently discovered part of the north-western curtain at the western excavation (2011–2015) is made.

The discovery of the “post” confirms the correctness of the location definition of the gate opening, noted by B.V. Farmakovskiy on the basis of the identified street impacts; the placement of such “post” is likely to be near the gate, and not the usual curtain.

Key words: Olbia, Rome, excavation, citadel, curtain, wall, gates, architecture.

References

- Buiskikh S.B. Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery). Kyiv, 1991.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchety imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1905 g.* Sankt-Peterburg, 1908, pp. 1–15.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchety imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1906 g.* Sankt-Peterburg, 1909, pp. 1–50.
- Farmakovskii B.V. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 g. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kul'tury.* Moskva, 1926, vol. 1, pp. 143–163.
- Grinevich K.E. Steny Khersonesa Tavricheskogo: iuzhnaia i zapadnaia liniia oborony. *Khersonesskii sbornik.* Sevastopol, 1959, ch. 3, no. 5, pp. 75–114.
- Karasev A.N. Oboronitelnye sooruzheniia Olvii. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kul'tury AN SSSR.* Moskva; Leningrad, 1948, no. 22, pp. 25–37.
- Karasev A.N. Plan Olvii XIX veka kak istochnik dlia istoricheskoi topografii goroda. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR.* Moskva, 1956, no. 50, pp. 9–34.
- Khmelevskii D.N. Zapadnaia chast severnoi oboronitelnoi linii rimskoi tcitadeli v Olvii. *EMIHAk*, no. 3 (15) (lipen-veresen). Kyiv; Mykolaiv, 2016, vol. 1, pp. 5–10.
- Khmelevskii D.N. Issledovaniia severnoi oboronitelnoi linii rimskoi tcitadeli Olvii v 2005–2015 gg. *Starodavnie Prychornomoria.* Odesa, 2016, no. 9, pp. 555–561.
- Knipovich T.N. Peristilnyi dvor pervykh vekov nashei ery na territorii rimskoi tcitadeli v Olvii (iz rabot Olviiskoi ekspeditcii 1951 g.). *Vestnik drevnei istorii.* Moskva, 1953, no. 1, pp. 183–188.
- Knipovich T.N. Issledovanie territorii rimskoi tcitadeli v Olvii. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kul'tury AN SSSR.* Moskva; Leningrad, 1956, no. 63, pp. 139–141.
- Krapivina V.V. Olviia. Materialnaia kul'tura 1–4 vv. n. e. Kyiv, 1993.
- Krapivina V.V. Kratkie itogi rabot na uchastke R-25 v Olvii v 2000–2001 godakh. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini.* Kyiv, 2002, pp. 140–151.
- Krapivina V.V., Krutikov V.V. Novye nakhodki vinodelen v Olvii. *Olviia ta antychnyi svit, materialy naukovykh chytan.* Kyiv, 2001, pp. 45–56.
- Krizhitskyi S.D., Khmelevskiy D.N. Pivnichna oboronna stina rymskoi tsytadeli v Olvii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010.* Kyiv; Poltava, 2011, pp. 213–214.
- Kryzhitskii S.D. Olviia. Istoriograficheskoe issledovanie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov. Kyiv, 1985.
- Kryzhitskii S.D. Opyt podgotovki obosnovaniia muzeifikatsii arkhitekturno-arkheologicheskogo obekta na primere vkhodnoi chasti Olviiskoi tcitadeli. *Prichernomore, Krym, Rus v istorii i kul'ture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii.* Kyiv; Sudak, 2004, ch. 3–4, pp. 137–144.
- Kryzhitskii S.D., Khmelevskii D.N. K voprosu o komplekse krepostnykh vorot rimskoi tcitadeli v Olvii. *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Militaria. IX Bosporiskie chteniia.* Kerch, 2008, pp. 147–153.
- Kryzhitskii S.D., Khmelevskii D.N. Okhrannye dosledovaniia severnoi oboronitelnoi linii Rimskoi tcitadeli Olvii 2005–2007 gg. “ΣΙΜΒΟΛΑ”. *Antichnyi mir Severnogo Prichernomoria. Noveishie nakhodki i otkrytiia.* Moskva; Kyiv, 2010, no. 1, pp. 137–142.
- Kryzhytskyi S.D., Khmelevskiy D.M. Pivnichna oboronna stina rymskoi tsytadeli v Olvii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011.* Kyiv; Lutsk, 2012, pp. 62–64.
- Kryzhitskii S.D., Khmelevskii D.N. Dosledovaniia severnoi oboronitelnoi linii rimskoi tcitadeli Olvii v 2005–2011 gg. (Predvaritelnye itogi). *Materialy III mizhnarodnoi nauko-vo-praktychnoi konferentsii “Arkasivski chytannia”. Mykolaivskiy Natsionalnyi Universytet imeni V.O. Sukhomlynskoho.* Mykolaiv, 2013, pp. 56–60.
- Papanova V.A. Malovidomi materialy z arkhiviv P.I. Keppena. *Mir Olvii.* Kyiv, 1996, pp. 171–173.
- Shelov D.B. Uzkogorlye svetogliniannye amfory pervykh vekov n.e.: klassifikatsiia i khronologii. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR.* Moskva; Leningrad, 1978, no. 156.
- Tunkina I.V. Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh Iuga Rossii (XVIII – seredina XIX v.). Sankt-Peterburg, 2002.
- Vetshtein R.Y. Keramichni vypaliuvalni pechi Olvii pershykh stolit n. e. *Arkheolohichni pamiatky URSR.* Kyiv, 1958, vol. 7, pp. 61–76.

А.О. Харламова *

МАЛЮНКИ НА ПОСТАМЕНТАХ ПОЛОВЕЦЬКИХ СТАТУЙ У СВІТЛІ РЕЛІГІЙНИХ УЯВЛЕНЬ ДАВНІХ ТЮРКІВ

У статті розглянуті відомі на цей час зображення на зворотному боці постаментів половецьких кам'яних статуй. Встановлено, що тип зображень залежить від статі та типу кам'яної скульптури. Семантика зображень пов'язана з релігійними уявленнями давніх тюрків
К л ю ч о в і с л о в а: половецькі статуї, семантика, антропоморфні зображення, зооморфні зображення, вершники, шамани, трилисник.

Половці, які протягом XI—XIII ст. контролювали значні простори східноєвропейських степів, залишили доволі нечисленні сліди свого існування. Кам'яні статуї є одним з визначних джерел для дослідження матеріальної і духовної культури половців. Але і в їх вивченні донині залишаються значні прогалини. Мало-дослідженим залишається феномен нанесення малюнків на постамент деяких статуй з тильного боку. У той же час, вивчення семантики цих зображень може доповнити інформацію про релігійний світогляд половецьких племен.

Загалом увагу дослідників привертала статуї із зоо- та антропоморфними зображеннями. На скульптури із зображенням на постаменті «танцюючих чоловічків» ще у XIX ст. звернув увагу Д.І. Яворницький (Еварницький 1890, с. 188). Про зображення звірів і птахів на статуях, не особливо заглиблюючись у їх семантику, згадують М.І. Веселовський (Веселовський 1915, с. 32) і Г.О. Федоров-Давидов (Федоров-Давыдов 1966, с. 179). С.О. Плетньова, характеризуючи антропоморфні малюнки на статуях, вважала, що вони мають во-тивне значення і зображують ритуальні танці, тоді як зооморфні малюнки дослідниця віднесла до зображень реальних супутників мисливця (Плетнева 1974, с. 37).

Найбільш повно зоо- та антропоморфні зображення на постаментах статуй були охарак-

теризовані Л.М. Чуриловою. До таких зображень Л.М. Чурилова зарахувала не тільки малюнки на постаментах, але також зображення собаки і птаха на статуї із Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника імені Є.Д. Феліцина і зображення людської фігури на статуї з Одеського археологічного музею НАН України, нанесені на поли каптана на лицьовій частині фігури (Чурилова 1990, с. 125). На думку автора, сам факт розташування цих малюнків на полах каптана, на поясі, де зазвичай зображувалися побутові предмети і зброя, може говорити про їх побутове значення. Це могли бути зображення онгонів, амулетів або ж супутників воїна у вигляді собак чи ловчих птахів. У той же час, геометричні та рослинні малюнки на постаментах ніким із дослідників охарактеризовані не були, хоча статуї з такими зображеннями старанно замальовані і опубліковані С.О. Плетньовою у своєму каталозі (Плетнева 1974).

Мета цієї статті — охарактеризувати зображення, нанесені на постаменти середньовічних кам'яних статуй та розглянути їх семантику у зв'язку з релігійними уявленнями давніх тюрків.

Усі малюнки, зображені на об'ємних, деталізованих статуях, які надійно пов'язуються з половцями і датуються відповідно серединою XI — першою половиною XIII ст. Малюнки на чоловічих статуях можна умовно розділити на чотири групи: зображення шаманів, вершників, тварин і геометричні малюнки у вигляді хреста, вписаного у квадрат.

На сьогодні відомі два майже ідентичних зображення шаманів на зворотному боці постаментів статуй. Одна статуя з таким зображенням була виявлена на території колишньої Катеринославської губернії, в с. Котове Новомосковського повіту (нині с. Котівка Магдалинського р-ну Дніпропетровської обл.) (Еварницький 1890, с. 188) і до нашого часу, на жаль, не збереглася. У статті Д.І. Яворницького розміщений малюнок цієї статуї, зроблений зі спини (Еварницький 1890, с. 187). Статуя зображує чоловіка у головному уборі сфероконічної фор-

* ХАРЛАМОВА Аліна Олександрівна — аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства і археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, науковий співробітник Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, lastivka.19@ukr.net

ми, ззаду на спину спадають три роздільні коси, що заходять під округлий розподільник нагрудної системи ременів. Руки нижче плечей відбиті. Ніг статуї не видно, тому складно сказати, до якого типу — сидячого чи стоячого — вона належить. Д.І. Яворницький вказує, що ця статуя знаходилася у приватній колекції кам'яних баб Г.П. Алексєєва (Еварницький 1890, с. 188), тому говорити щось про її походження важко.

На постаменті статуї розміщене зображення антропоморфної фігури в гостроконечному головному уборі чи масці, з піднятими догори руками, розведеними ногами і великим фалосом поміж ніг (рис. 1, 3).

Д.І. Яворницький тут же говорить і про другу статую, яка у XIX ст. перебувала в реальному училищі міста Єлисаветград (нині місто Кропивницький, адміністративний центр Кіровоградської обл.). Про зовнішній вигляд цієї статуї інформації немає, окрім того, що вона була «фалічною» і повністю аналогічною попередній статуї (Еварницький 1890, с. 188). У статті В.М. Ястребова, на яку посилається Д.І. Яворницький, замальовки і детального опису статуї немає, однак вказано, що вона була знайдена на кургані поблизу с. Станишине Олександрійського повіту (Ястребов 1886, с. 87). Не виключено, що, незважаючи на свідчення Д.І. Яворницького, ця статуя була не половецькою, а скіфською.

Малюнок шамана, аналогічний попередньому, розміщений на зворотньому боці постаменту раніше не публікованої статуї з Костянтинівського краєзнавчого музею. Статуя зображує сидячого чоловіка. На грудях у нього окреслена ремінна система, на стегнах позначені оторочені поли каптана, на ногах зображене взуття у вигляді чобітків з облямованим краєм. Голова статуї відбита. На зворотньому боці постаменту статуї збереглося зображення нижньої частини фігури з розведеними ногами у «танцюючій» позі і великим фалосом поміж ніг (рис. 1, 1). Можливо, збереженню цієї частини зображення сприяло те, що статуя була вкопана в землю і нижня частина постаменту менше за верхню постраждала від процесів вивітрювання. За інформацією, наданою співробітниками музею, ця статуя була привезена із с. Олексієво-Дружківка Донецької обл.

Подібне зображення чоловічої фігури з фалосом — шамана — міститься на стелі з рельєфом, знайдений у 1939 р. у кургані поблизу хут. Пікузи (нині село Волноваського р-ну Донецької обл.) (рис. 1, 2). Автор публікації, М.Л. Швецов, датував стелу V—VII ст. (Швецов 1980, с. 268—269). М.В. Квітницький, ви-

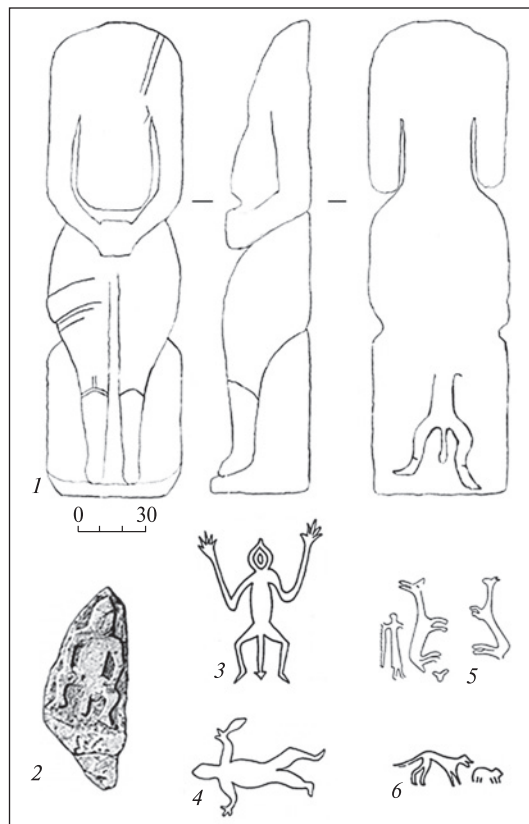

Рис. 1. Зображення шаманів і мисливські сцени: 1 — статуя з Костянтинівки; 2 — стела з Пікузів (за М.Л. Швецовим); 3 — малюнок на статуї з Катеринославської губернії (за С.О. Плетньовою); 4 — малюнок на статуї з Дніпропетровщини (за С.О. Плетньовою); 5 — малюнок на статуї з Асканії-Нова (за Л.М. Чуриловою); 6 — малюнок на статуї із Сімферополя (за С.О. Плетньовою)

ходячи з пози, а також зображення рук і пальців шамана з Пікузів, які є ідентичними зображенням на половецькій скульптурі, відніс цю стелу до половецьких старожитностей (Квітницький 2016, с. 47). Погоджуючись із цією думкою, слід додати, що про приналежність стели половцям свідчить також головний убір конусоподібної форми, відтворений на стелі, який є аналогічний головним уборам на кам'яній скульптурі половецького часу, а також характерні прийоми зображення рис обличчя, зокрема, прямий ніс, з'єднаний з надбрівними дугами.

Зображення шамана з фалосом відомі і серед середньоазійських старожитностей. Зокрема, в подібній позі виконаний шаман на петрогліфі з Акджилга в Таджикистані (Релігії... 2016, с. 195).

Л.М. Чурилова пов'язує такі зображення з культом родючості коча-кан, який практикувався у деяких тюркомовних народів (Чурилова 1990, с. 24). Відомі подібні зображення шаманів на шаманських бубнах. Так, за свідченням дослідників, на одному з бубнів темно-червоною

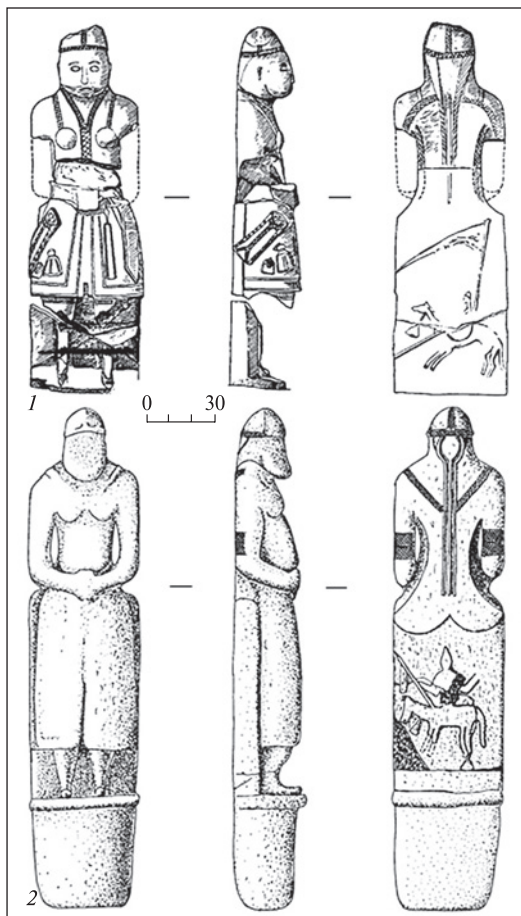

Рис. 2. Зображення вершників на постаментах: 1 — статуя з Херсона (за С.О. Плетньовою); 2 — статуя з Дніпропетровщини (за С.Ж. Пустоваловим, М.В. Квітницьким)

фарбою була намальована постать людини з великим фалосом, яка зображала Коча-кана на шляху до світлого Ульгєня (Кубарєв 1979, с. 36). У тісному зв'язку з культом цього божества перебували деякі обряди і танці еротичного характеру у тюркомовних народів (Сатлаєв 1971, с. 130—141). Наприклад, у кумандинців (північних алтайців) при здійсненні шаманських громадських молінь один із учасників зображував Коча-кана і при цьому тримав у руках дерев'яний фалос (Потапов 1969, с. 64). Цікаво, що шаман під час здійснення обряду надягав берестяну маску і гостроконечний головний убір, виготовлений із берести. Це цілком узгоджується із зображенням на статуй з Катеринославської губернії.

С.А. Плетньова припускала, що функцію шамана-жерця у половців виконували глави племен (Плетнева 1990, с. 102, с. 137). Дж. Бойл зауважив, що для середньовічних спостерігачів кам (тобто шаман) був, передусім, провидцем, який міг передбачати майбутнє (Бойл 2008, с. 341). Підтвердженням цього може служити епізод про чаклунство хана Боняка перед боєм з уграми, по-

міщений в Повісті минулих літ під 1097 р.: «Иду-щема же Рима, сташа начльгу и яко бысть полунощи, и вставъ Бонякъ отъѣха от вой, и поча выти волчьскы, и волкъ отвыся ему, и начаша волки выти мнози» (Повесть временных лет 1950, с. 179). Таким чином, завдяки вовчому виттю Боняк зумів передбачити перемогу половців у битві, виступивши у цьому випадку провидцем. У той же час, видається сумнівним участь глави племен у різних шаманських обрядах, зокрема пов'язаних із культом родючості. Такі функції, поряд із цілительством та знахарством, найімовірніше, виконували люди, які, як вважалося, володіли певними здібностями у цій сфері.

Кілька слів окремо слід сказати про статую, привезену із сучасного с. Михайлівка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. (Плетнева 1974, с. 37). Статуя чоловіка, стоячого типу, зображена у сфероконічному головному уборі та із зачіскою у вигляді трьох кіс. Зліва на поясі розміщене, можливо, зображення лука (Плетнева 1974, с. 81). На зворотному боці постамента цієї статуї зображена людина з предметом у руці, який, зазвичай, трактується як зображення ножа або меча (Чурилова 1990, с. 133) (рис. 1, 4). Однак, округла форма предмета нашоухує на думку, що тут могла бути зображена сцена рибальства, а предмет у руці зображує рибу. Від попередніх зображень шамана цей малюнок відрізняється також горизонтальним положенням фігури і трьохпалістю, яка була ознакою сакральної істоти.

Деякі малюнки містять зображення різних тварин. Так, на зворотному боці статуї із Сімферопольського краєзнавчого музею розміщено сцену переслідування собакою невеликої тварини, зайця або бабака (Плетнева 1974, с. 37) (рис. 1, 6). На статуй із заповідника «Асканія-Нова», опублікованій у 1982 р. Я.Р. Дашкевичем, зображено сцену за участю двох косуль — судячи з різних розмірів тварин, самця і самки (Дашкевич, Трыарски 1982, с. 154). У нижній частині малюнка зображено скинуті роги, а збоку від тварин поміщено зображення людини з зубчастим предметом у руці (рис. 1, 5). На думку Л.М. Чурилової, цей предмет може позначати лічильну дошку, а саму сцену слід трактувати як зображення магічного обряду, покликано-го збільшити поголів'я тварин (Чурилова 1990, с. 130). Обидві статуї чоловічі, належать до стоячого типу з «фоном¹», на поясі зображена зброя.

¹ Термін введений Л.С. Гераськовою (Гераськова 1991, с. 38) і позначає прямокутну плиту, на яку ніби «опирається» фігура. При цьому каптан фігури чітко відділений від цієї плити.

Статуя з Асканії-Нова зображена у півсферичному головному уборі та із зачіскою у вигляді трьох кіс, до пояса підвішені гребінь, два гаманці, шабля і сагайдак (Дашкевич, Трыярски 1982, с. 154). На голові сімферопольської статуї зображений сфероконічний головний убір та зачіска у вигляді трьох кіс, на грудях окреслена ремінна система, на рукавах поперечні нашивки, ззаду на спині фігурна бляха, поли каптана орнаментовані. На поясі статуї зображений сагайдак та лук, а також гаманець, дві нагайки та ромбічна підвіска, а спереду на постаменті — довгий веслоподібний предмет (Плетнева 1974, с. 105).

На двох статуях, одна з яких зберігається у Херсонському краєзнавчому музеї (Плетнева 1974, с. 137), а інша знайдена під час розкопок в Томаківському р-ні Дніпропетровської обл. у 1975 р. (Пустовалов 2012, с. 90), містяться зображення кінних воїнів (рис. 2). Обидві статуї чоловічі, стоячі, зображені в головних уборах сфероконічної форми з орнаментованим околицем і хрестоподібною облямівкою зверху. Ззаду на спину спадає волосся, заплетене в три роздільні коси. На грудях статуй зображена ремінна система з двома округлими розподільниками ременів. На статуї з Херсона на поясі зображена зброя: налуччя, шабля, сагайдак зі стрілами, а також дві поясні сумочки.

Ззаду на постаментах обох статуй зображений вершник у сфероконічному головному уборі, з трикутним штандартом, а з шиї коня звисає трикутна підвіска.

Образ вершника — один із найпоширеніших образів культової іконографії в мистецтві євразійських кочівників від епохи раннього залізного віку до середньовіччя. У вигляді вершника зображували Тенгірі-хана — верховне божество неба у тюркомовних народів (Чурилова 1990, с. 131). Крім того, саме кінь перевозив душу померлого в потойбічний світ (Войтов 1996, с. 118). Одним із найближчих аналогій зображень на половецьких статуях є образ вершника з Маяцького городища, виконаний на вапнякових стінах (Плетнева 1984, с. 66, рис. 7). На Середньому Дінці відоме схоже зображення вершника зі списом чи штандартом, видряпане на скляній вставці зі Святогірського музею-заповідника, яка датована XII ст. (Мельникова 2013, с. 103—104). Аналогії зображенням вершників, характерною рисою яких було позначення штандарта на верхній частині списа або жердини, трапляються серед давньотюркських петрогліфів Східного Казахстану і Семиріччя (Религии... 2016, с. 75, рис. 30).

До поля зору дослідників практично не потрапляли геометричні та рослинні зображен-

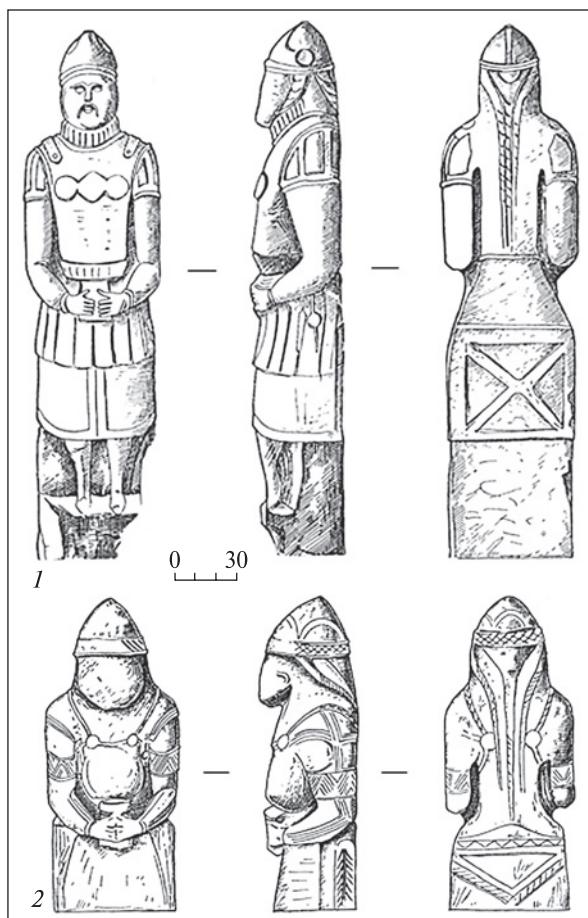

Рис. 3. Геометричні малюнки на постаментах: 1 — статуя з Державного історичного музею (Москва, РФ) (за С.О. Плетньовою); 2 — статуя з Донецька (за С.О. Плетньовою)

ня, нанесені на зворотну поверхню статуй. Тим часом, вони, очевидно, також мають сакральне значення. На зворотному боці постаментів чоловічих статуй, вище рівня ніг, відомі зображення навскісного хреста, вписаного в квадрат. Такі зображення містять дві статуї з Державного історичного музею в Москві. Відомо, що одна з них привезена зі станції Ступки (нині — м. Бахмут Донецької обл.) (Плетнева 1974, с. 194) (рис. 3, 1). Очевидно, таке ж зображення було нанесене і на статую з Донецького краєзнавчого музею, яка була привезена до музею з території Покровського р-ну Донецької обл. (рис. 3, 2). На жаль, статуя до колін вкопана в землю, тому С.О. Плетньовій вдалося простежити лише частину малюнка у вигляді трикутника, спрямованого вершиною донизу (Плетнева 1974, с. 143). Навскісний хрест — найбільш поширений солярний символ, він трапляється на стелах, а також у петрогліфах Туви і Монголії (Кубарев 1979, с. 33).

Усі три статуї — чоловічі, відносяться до стоячого типу з «фоном», зображені у голов-

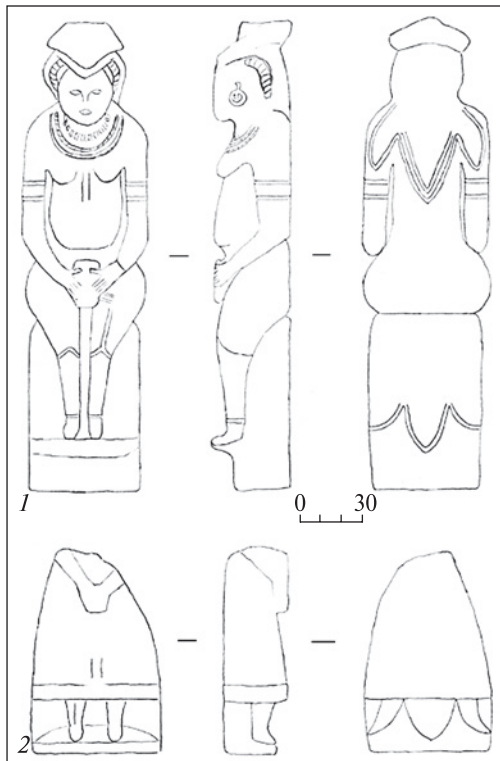

Рис. 4. Зображення трилистника на поста-
ментах: 1 — статуя з Ізюма; 2 — статуя з
Куп'янська

них уборах сфероконічної форми, ззаду на спину спадають три роздільні коси. На грудях зображена ремінна система. На статуях з Москви трохи вище колін окреслений поділ каптана. Унікальною є статуя, вивезена зі Ступок: тут зображений воїн у повному спорядженні, включаючи панцир з короткими рукавами, що прикриває груди і живіт. По плечах зображені реміні — застібки панцира, на грудях міститься фігурна бляха. Рукави укріплені вузькими пластинами. З подібних пластин складається поділ панцира, довжина якого досягає середини стегон. З-під панцира визирають рукави каптана з манжетами і розрізні поли каптана, облямовані нашивними смугами. Зверху з-під панцира видно високий комір, покритий вертикальними насічками. Цікаво, що зброї на цій статуї немає: на поясі зображений лише ніж і нагайка. Ззаду по спині проходить пояс. На іншій статуї з Москви на поясі зображено сагайдак зі стрілами, шабля, лук та невизначений предмет (Плетнева 1974, с. 108, 112).

Складно пояснити лише випадковістю той факт, що, принаймні, частина статуй з подібними малюнками на постаментах належать до одного і того ж типу і були виявлені в одному регіоні. Статуї із зображеннями вершників, нанесеними на постамент, — це стоячі статуї з

«фоном», тобто фігури з окресленим подолом каптана, які неначе притулилися до постаменту. Походять ці статуї із Нижнього Подніпров'я. Навскісний хрест, вписаний у квадрат, також нанесений на постамент стоячих статуй з «фоном». Встановлено, що дві такі статуї походять з Донбасу. Стела і статуї з фалічними малюнками були знайдені у Середньому Подніпров'ї. Не виключено, що групи зображень на чоловічих статуях різняться територіально і відображають якісь локальні релігійні уявлення, при-
таманні різним половецьким угрупованням.

Усі вищеописані зображення характерні тільки для чоловічих статуй. На жіночих статуях трапляються зображення трилистної фігури. Каталог статуй С.О. Плетнєвої включає більше десятка таких малюнків: це статуї 14, 21, 27, 50, 53, 133, 303, 1233, 1284, 1287, 1318 (Плетнева 1974). До цього переліку можна додати також два раніше не публіковані малюнки на статуях із Середнього Подніпров'я. Одна з цих статуй (збереглася лише нижня частина фігури) зберігається у Куп'янському краєзнавчому музеї (рис. 4, 2). Інша статуя знаходиться на горі Крем'янець в м. Ізюм на Харківщині (рис. 4, 1). Ця статуя була замальована і опублікована С.О. Плетнєвою, однак дослідниця не помітила зображення трилистника, бо нижня частина постаменту статуї була вкопана в землю.

Стосовно Середнього Подніпров'я, цікавим є свідчення В.О. Городцова про виявлення на кургані біля сучасного с. Ямпіль Лиманського р-ну Донецької обл. жіночої статуї половецького часу, на задній грані якої був висічений знак, схожий на лук із накладеною стрілою (Городцов 1905, с. 246—247).

Трилистник у тюркській міфології був одним із символів богині Умай. Він символізував родючість, багатодітність, благополуччя і оберегав від злих духів. Символами Умай були також трикутник і стріла. Безсумнівно, нанесення цього зображення на постамент пов'язане із загальнотюркськими релігійними уявленнями, оскільки трапляється на значній території і на скульптурах різних типів.

Подібні зображення на зворотному боці статуй, на думку Л.М. Чурилової, мали магічне значення (Чурилова 1990, с. 124). До статуй предків можна було звертатися за допомогою у різних ситуаціях: заради перемоги в битві, для успішної здобичі на полюванні, для допомоги при народженні дітей. У Хакасії зафіксований обряд поклоніння окуневській статуї Хуртуях Тас, який здійснювався безплідними жінками. Під час цього обряду жінки виконували різні

культові дії: обходили статую, притискалися до неї, мазали їй рот сметаною, щоб «випросити» дитину (Полидович, Усачук 2012, с. 231—232). В.О. Казакевич, описуючи обряди поклоніння статуям в уроч. Дари-Ганга в Монголії, наводить свідчення культової «спеціалізації» статуй: одній чоловічій статуї з виділеними стегнами і дігородними органами поклонялися бездітні люди, інша вважалася втіленням хошунного духа, ще одна шанувалася мисливцями на бабака (Казакевич 1930, с. 8, 14). На думку Д. Баяра, статуї Дари-Ганги були створені монголами у період з XIII до XVII ст. (Баяр 1999, с. 127). Можна припустити, що люди, на честь яких ставилися статуї з подібними зображеннями, при житті досягли успіху у тій сфері, яку позначав малюнок: чоловіки були шаманами, які забезпечували урожай, видатними воїнами або успішними мисливцями, жінки могли бути шаманками, повитухами, цілительками. Про існування у половецькому середовищі жінок, які, як вважалося, мали неординарні здібності, може свідчити назва для жінок-шаманок — *qam*, зафіксована у *Codex Cumanicus* — писемній пам'ятці половецької (куманської) мови (Дашкевич, Трыарски 1982, с. 342).

Однак не виключено, що «спеціалізація» статуй відповідно до зображень на постаментах і поклоніння їм носить вторинний характер і не пов'язана з первісним задумом майстра, який створював ці зображення. Такі ж поклоніння статуям, їх сакралізацію ми бачимо і в більш пізній період, навіть у наш час, коли люди здійснюють перед статуями різноманітні культові дії в надії на допомогу у складній ситуації (Полидович, Усачук 2012).

Статуї, перш за все, були тимчасовими вмістилищами душ померлих, тому й семантику малюнків на постаментах варто розглядати саме в цьому контексті. Малюнки на постаментах цілком могли виконувати функцію оберегів і провідників душі померлого до потойбічного світу. Відповідно до цієї гіпотези, зображення вершника на статуях можна тлумачити як відтворення образу Йол-Тенгі — бога шляхів, який пов'язував земний світ з верхнім світом богів (Кляшторный 1999, с. 273). Таким чином, Йол-Тенгі міг супроводжувати душу померлого до верхнього світу. Подібне трактування можна застосувати і до зображень шаманів на статуях. Сибірські шамани, завдяки своїй здатності впадати в екстаз, відокремлюючи душу від тіла і подорожуючи на великі відстані, іноді виконують функцію провідника душі померлого до потойбічного світу (Элиаде 2000, с. 103). Таку ж

функцію могла виконувати і Умай, символіка якої зображена на жіночих статуях. В.В. Радлов наводить два значення слова «Умай» у шорців: дух-покровитель дітей і дух, який супроводжував душу померлого. Подібне значення цього слова існувало і у черневих татар (Потапов 1973, с. 267—268). Зображення тварин можна тлумачити як пережитки тотемістичних уявлень. Відомо, що вовки і собаки відігравали важливу роль у традиційних віруваннях половців (Голден 2008, с. 312—314). Олень шанувався як тотемна тварина серед тюркомовних народів Північного Кавказу (Текеєва 2008, с. 189—192). Таким чином, зображення цих тварин на статуях могли захищати і допомагати душі померлої людини.

Як бачимо, проблема семантики малюнків на постаментах половецьких статуй досить складна і вимагає подальших досліджень, які допоможуть підтвердити або спростувати вищевикладені гіпотези.

Загалом, можна зробити висновок, що типи малюнків, нанесених на зворотний бік постаментів деяких половецьких статуй, залежать як від статі, так і від типу статуї. Не виключено, що малюнки на чоловічих статуях відображають певні локальні вірування, поширені на тій чи іншій території, тоді як малюнки на жіночих статуях мають більш загальний характер і можуть відображати загальнотюркські релігійні уявлення.

Баяр Д. Изучение одежды средневековых монголов по данным каменных изваяний. *Археологический суд-лал. Studia archeologica instituti historiae academiae scientiarum Mongoli*. Улаанбаатар, 1999, с. 121—134.

Бойл Дж.Э. Тюркский и монгольский шаманизм в средневековье. *Степи Европы в эпоху Средневековья*. 2008, т. 6, с. 341—350.

Веселовский Н.И. Современное состояние вопроса о «Каменных бабах» или «Балбалах». *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса. 1915, т. 32.

Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI—VIII вв. Москва, 1996.

Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи: монографія. Київ, 1991.

Голден П.Б. Религия кыпчаков средневековой Евразии. *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Золотоордынское время. Донецк, 2008, т. 6, с. 309—340.

Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда*. Москва, 1905, т. 1, с. 174—225.

Дашкевич Я.Р., Трыарски Э. Каменные бабы Причерноморских степей: коллекция из Аскании-Нова. Вроцлав, 1982.

Казакевич В.А. Надмогильные статуи в Дари-Ганге. *Материалы по исследованию Монгольской и Тангут-Тувинской Народных республик и Бурят-Монгольской АССР*. Ленинград, 1930.

Квитницкий М.В. Потрясения в духовной культуре половцев Восточной Европы XIII—XIV вв. (по данным археологии). *Stratum plus*. 2016, № 6, с. 45—68.

- Кляшторный С.Г. Моисей Каланкатуйский о верованиях тюркских племен. *Историко-филологический журнал*. Ереван, 1999, т. 1, с. 290—300.
- Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая. (Оленные камни). Новосибирск, 1979.
- Мельникова А.О. До питання про інтерпретацію зображення на скляній вставці з Маяцького городища. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Мат-ли XII Міжнар. студентської наук. археол. конф. Чернігів, 12—14 квітня 2013 р.* Чернігів, 2013, с. 103—104.
- Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. *Свод археологических источников*. Москва, 1974, вып. Е4-2.
- Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990.
- Плетнева С.А. Рисунки на стенах Маяцкого городища. *Маяцкое городище*. Москва, 1984, с. 60—67.
- Повесть временных лет. Москва; Ленинград, 1950, т. 1.
- Полидович Ю.Б., Усачук А.Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний. *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Половецкое время. Донецк, 2012, т. 10, с. 199—260.
- Потапов Л.П. Умай — божество древних тюрков в свете этнографических данных. *Тюркологический сборник*. Москва, 1973, с. 265—285.
- Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. *Историко-этнографический очерк*. Ленинград, 1969.
- Пустовалов С.Ж. Половецкое святилище у села Выводово *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Половецкое время. Донецк, 2012, т. 10, с. 85—94.
- Религии Центральной Азии и Азербайджана. Традиционные верования и шаманизм. Самарканд, 2016, т. 1.
- Сатлаев С.А. Коча-Кан — старинный обряд испрашивания плодородия у кумандинцев. *Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX в. — нач. XX в.* Ленинград, 1971, с. 130—141.
- Текеева Л.К. Олень в традиционном мировоззрении тюркоязычных народов Северного Кавказа. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов, 2008, № 8, ч. 1, с. 189—192.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.
- Чурилова Л.Н. О семантике рисунков на половецких изваяниях. *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск, 1990, с. 124—137.
- Швецов М.Л. Стела V—VII вв. из Приазовья. *Советская археология*. 1980, № 4, с. 268—269.
- Эварницкий Д.И. Каменные бабы. *Исторический вестник*. Июль. Санкт-Петербург, 1890, т. X, с. 184—194.
- Элиаде М. Шаманизм: архаические техники экстаза. Киев, 2000.
- Ястребов В.Н. Каменная баба. *Труды Московского археологического общества*. Москва, 1886, т. XI, вып. 2, с. 87.

Надійшла 01.11.2018

А.А. Харламова

Аспирантка кафедри історіографії, історикознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, научний співробітник Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, lastivka.19@ukr.net

РИСУНКИ НА ПОСТАМЕНТАХ ПОЛОВЕЦКИХ ИЗВАЯНИЙ В СВЕТЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

В статье проанализированы как известные на данный момент рисунки, нанесенные на обратную сторону поста-мента половецких изваяний, так и несколько неопубликованных рисунков, вырезанных на постаментах статуй из Среднего Подонцовья. Наряду с антропоморфными и зооморфными фигурами впервые рассмотрены также геометрические и растительные изображения. Для мужских изваяний выделены четыре типа изображений: изображения шаманов, изображения всадников, охотничьи сцены и геометрические фигуры. Последние три типа встречаются на стоящих статуях, а рисунки шаманов известны на сидящих статуях.

Изображения шаманов связывают с культом плодородия коча-кан, который практиковался некоторыми тюркоязычными народами. Изображения животных, возможно, отражают тотемистические представления половцев. Рисунки всадников могут обозначать Тенгри — верховное божество у древних тюрков, а крест является древним солярным символом.

Для женских изваяний различных типов характерны изображения трилисника, который является символом женского божества — Умай.

Изучение семантики изображений как на мужских, так и на женских изваяниях позволяет предположить, что они были связаны с магическими представлениями кочевников, или же выполняли роль «проводника» души в мир мертвых.

К л ю ч е в ы е с л о в а: половецкие статуи, семантика, антропоморфные изображения, зооморфные изображения, всадники, шаманы, трилистник.

Alina O. Kharlamova

Post-graduate student of the Department of Historiography, Source Studies and Archaeology of Kharkiv Karazin National University, Research Officer of the Museum of Archaeology of Kharkiv Karazin National University, lastivka.19@ukr.net

FIGURES ON THE PEDESTAL OF CUMAN SCULPTURES IN THE LIGHT OF THE RELIGIOUS IDEAS OF ANCIENT TURKS

In the paper author analyzes currently known drawings on the back side of the pedestal of Cuman sculptures as well as several unpublished drawings carved on the pedestals of statues from the basin of the middle flow of the Siverskyi Donets. Along with anthropomorphic and zoomorphic figures, geometric and plant images are also considered for the first time. For male

sculptures, four types of images are distinguished: images of shamans, images of horsemen, hunting scenes and geometric figures. The last three types are found on standing statues, and drawings of shamans are known for sitting statues.

Images of shamans are associated with the fertility cult Kocha-khan, which was practiced by some Turk peoples. Images of animals probably reflect the totem views of the Cumans. Horsemen's drawings may signify Tengri, the supreme deity of the ancient Turks, and the cross as an ancient solar symbol.

For female sculptures of various types the images of a trefoil are typical, which is a symbol of a female deity — Umai.

The study of the images semantics on both male and female sculptures suggests that they were associated with the magical representations of the nomads or performed the role of the soul "guide" to the world of the deceased.

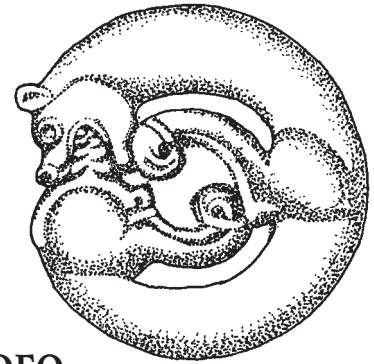
Key words: Cuman statues, semantics, anthropomorphic images, zoomorphic images, horsemen, shamans, trefoil.

References

- Bayar D. Izucheniye odezhdyy srednevekovykh mongolov po fer kamennykh izvayaniy. *Arkheologiy n sudlal. Studia archeologica instituti historiae academiae scientiarum Mongoli*. Ulaanbaatar, 1999, pp. 121-134.
- Boyl D.E. Tyurkskiy i mongolskiy shamanizm v srednevekove. *Stepi Yevropy v epokhu Srednevekoviya*. 2008, vol. 6, pp. 341-350.
- Churilova L.N. O semantike risunkov na polovetskikh izvayaniyakh. *Issledovaniya po arkheologii Podneprovya*. Dnepropetrovsk, 1990, pp. 124-137.
- Dashkevich Y.R., Tryyarski E. Kamennyye baby Prichernomorskikh stepey: kolleksiya iz Askanii-Nova. Vroslav, 1982.
- Eliade M. Shamanizm: arkhaiskiye tekhniki ekstaza. Kyiv, 2000.
- Evarnitskiy D.I. Kamennyye baby. *Istoricheskiy vestnik*. Iul. Sankt-Peterburg, 1890, vol. 10, pp. 184-194.
- Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki Vostochnoy Yevropy pod vlastyu zolotoordynskikh khanov. Moskva, 1966.
- Golden P.B. Religiya kypchakov srednevekovoy Yevrazii. *Stepi Yevropy v epokhu Srednevekoviya*. Zolotoordynskoye vremya. Donetsk, 2008, vol. 6, pp. 309-340.
- Gorodtsov V.A. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Izyumskom uyezde Kharkovskoy gubernii. *Trudy XII Arkheologicheskogo syezda*. Moskva, 1905, vol. 1, pp. 174-225.
- Heraskova L.S. Skulptura serednovichnykh kochovykiv stepiv Skhidnoi Yevropy: monografiya. Kyiv, 1991.
- Kazakevich V.A. Nadmogilnyye statui v Dari-Gange. *Materialy po issledovaniyu Mongolskoy i Tanguto-Tuvinskoy Narodnykh respublik i Buryat-Mongolskoy ASSR*. Leningrad, 1930.
- Klyashtorny S.G. Moisey Kalankatuyskiy o verovaniyakh tyurkskikh plemen. *Istoriko-filologicheskii zhurnal*. Yerevan, 1999, vol. 1, pp. 290-300.
- Kubarev V.D. Drevniye izvayaniya Altaya (Olenyye kamni). Novosibirsk, 1979.
- Kvitnitskiy M.V. Potryaseniya v dukhovnoy kulture polovtsev Vostochnoy Yevropy XIII-XIV vv. (po dannym arkheologii). *Stratum plus*. 2016, no. 6, pp. 45-68.
- Melnikova A.O. Do pytannya pro interpretatsiiu zobrazhennia na sklyanii vstavtsi z Mayatskoho horodyshcha. Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Materialy XII Mizhnarodnoi studentskoi naukovo arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv, 12-14 kvitnya 2013 r.* Chernihiv, 2013, pp. 103-104.
- Pletneva S.A. Polovetskiye kamennyye izvayaniya. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Moskva, 1974, vol. E4-2.
- Pletneva S.A. Polovtsy. Moskva, 1990.
- Pletneva S.A. Risunki na stenakh Mayatskogo gorodishcha. *Mayatskoye gorodishche*. Moskva, 1984, pp. 60-67.
- Polidovich Y.B., Usachuk A.N. Vtoraya zhizn srednevekovykh kamennykh izvayaniy. *Stepi Yevropy v epokhu Srednevekoviya*. Polovetskoye vremya. Donetsk, 2012, vol. 10, pp. 199-260.
- Potapov L.P. Umay - bozhestvo drevnikh tyurkov v svete etnograficheskikh dannyykh. *Tyurkologicheskii sbornik*. Moskva, 1973, pp. 265-285.
- Potapov L.P. Etnicheskii sostav i proiskhozhdeniye altaytsev. *Istoriko-etnograficheskii ocherk*. Leningrad, 1969.
- Povest vremennykh let. Moskva; Leningrad, 1950, vol. 1.
- Pustovalov S.Z. Polovetskoye svyatilishe u sela Vyvodovo. *Stepi Yevropy v epokhu Srednevekoviya*. Polovetskoye vremya. Donetsk, 2012, vol. 10, pp. 85-94.
- Religii Tsentralnoy Azii i Azerbaydzhana. Traditsionnyye verovaniya i shamanizm. Samarkand, 2016, vol. 1.
- Satlayev S.A. Kocha-Kan - starinnyy obryad isprashivaniya plodorodiya u kumandintsev. *Religioznye predstavleniya i obriady narodov Sibiri v XIX v. - nach. XX v.* Leningrad, 1971, pp. 130-141.
- Shvetsov M. L. Stela V-VII vv. iz Priazoviya. *Sovetskaya arkheologiya*. 1980, no. 4, pp. 268-269.
- Tekeyeva L.K. Olen v traditsionnom mirovozzrenii tyurkoyazychnykh narodov Severnogo Kavkaza. *Istoricheskiye, filosofskiy, politicheskoye i yuridicheskoye nauki, kulturologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki*. Tambov, 2008, no. 8, ch. 1, pp. 189-192.
- Yastrebov V.N. Kamennaya baba. *Trudy Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*. Moskva, 1886, vol. 11, no. 2, p. 87.
- Veselskiy N.I. Sovremennoye sostoyaniye voprosa o "Kamennykh babakh" ili "Balbalakh". *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*. Odesa, 1915, vol. 32.
- Voytov V.Y. Drevnetyurkskiy panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnykh pamyatnikakh Mongolii VI-VIII vv. Moskva, 1996.

О.В. Старік, В.С. Аксьонов *

РЕЧІ САЛТІВСЬКОГО ЧАСУ З КОЛЕКЦІЇ ДНІПРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

У статті аналізується речовий комплекс, який був виявлений на кремаційному могильнику салтово-маяцької культури біля с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл.

Ключові слова: салтівська (салтово-маяцька) культура, Харківська обл., поминальний комплекс, озброєння, упряж, деталі одягу, предмети господарського призначення.

Могильник біля с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. було відкрито сучасними грабіжниками приблизно в 2007 р. Імовірно, це сталося під час обстежень німецьких позицій, що розташовані на високому мисі в безпосередній близькості від могильника. Втім, кількарічне грабування пам'ятки відбувалося в умовах збереження таємниці його розташування. Лише навесні 2010 р. харківським археологам стало відомо про існування цього некрополя салтово-маяцької культури (Лептев 2010, с. 73—74). У 2011—2013 рр. роботи на могильнику велися загоном середньовічної експедиції Харківського історичного музею на чолі зі співробітником «Слобожанської археологічної служби» О.О. Лаптевим. Матеріали цих досліджень частково опубліковані (Лаптев, Аксьонов 2012, с. 95—109) та зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Могильник розташований на високому мисі лівого берега р. Велика Бабка, неподалік від її впадання в р. Сіверський Донець. Над рівнем

В. Бабки пам'ятка підвищена на 55—65 м. Могильник займає похилу площадку, що поступово знижується до річки в напрямку з південного сходу на північний захід. Некрополь має розміри не менше 300 × 100 м та площу близько 3,0 га. Окремі пограбовані поховання трапляються також в 0,15 км на північ, ближче до старих кар'єрів цегляного заводу в с. Кицівка. З південного заходу могильник обмежений ґрунтовою дорогою та просікою, за якими розташовуються штучні хвойні лісонасадження (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 1). Поверхня пам'ятки вкрита широколистяним лісом.

У 2014 р. до відділу археології Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького (ДНІМ) було передано колекцію предметів, що пов'язані з населенням лісостепового варіанту салтово-маяцької археологічної культури. Дарувальник не рекомендував поширювати його ім'я. Ніякої інформації про спосіб, час та обставини отримання речей надано не було. Вдалося встановити зв'язок переданих матеріалів з могильником поблизу с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. Передані речі, як засвідчив чоловік, що їх передав, складали єдиний комплекс. Усі предмети були оформлені згідно законодавства та передані до фондів ДНІМ. У 2015 р. художник-реставратор музею В.В. Десятерик здійснив реставрацію вказаної колекції.

Речі, які складали єдиний поминальний комплекс, представлені зброєю, предметами кінського спорядження, металевими деталями одягу та господарським інвентарем. Усі речі несуть сліди перебування у вогні.

Шабля. Клинок зігнутий у три оберти, на більшій частині довжини (≈ 60 см) однолезвий, трикутний у перетині, з ледь вираженим

* СТАРІК Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Дніпровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького.

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, зав. відділу археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

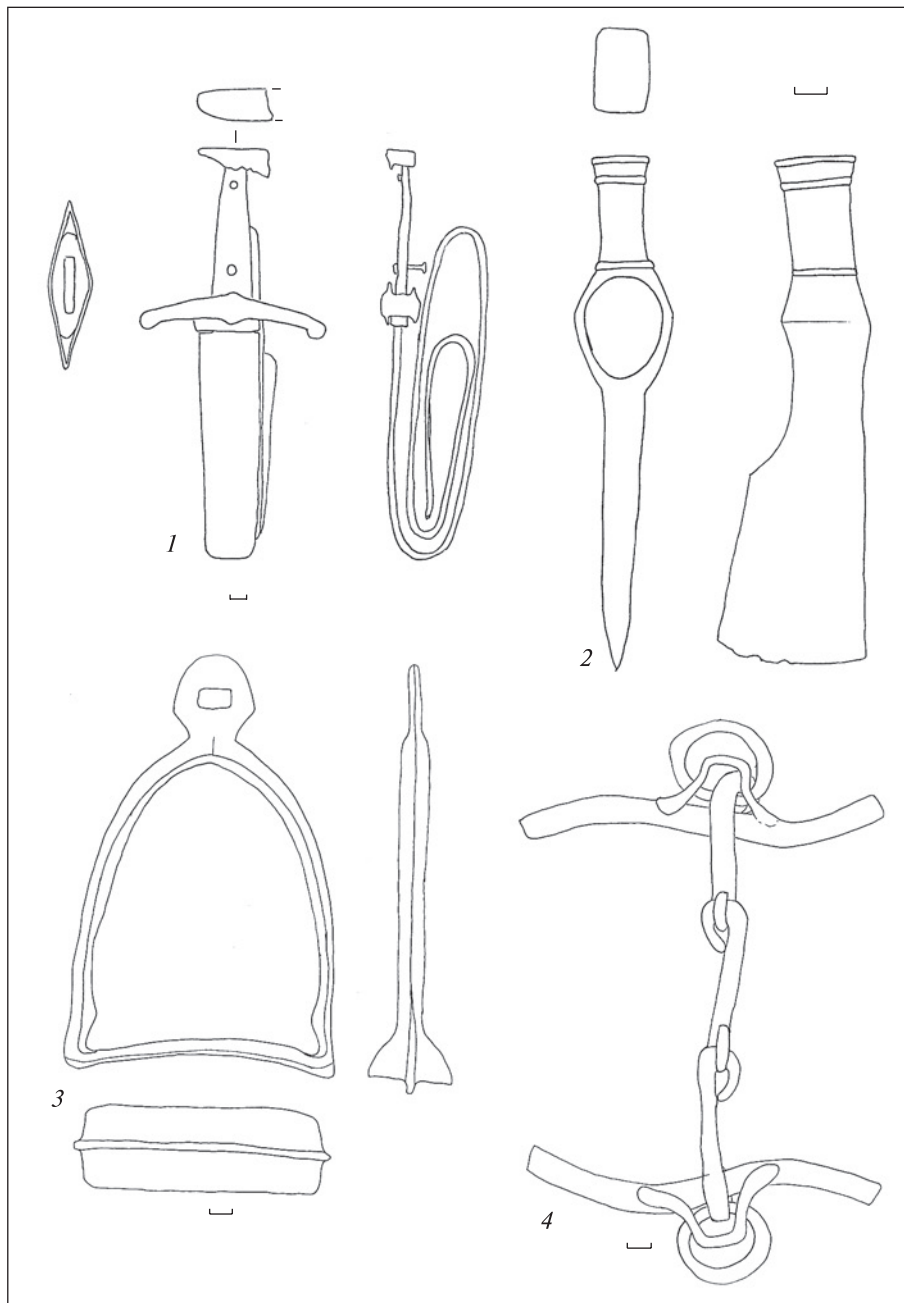

Рис. 1. Зброя та кінське спорядження: 1 — шабля; 2 — сокира-чекан; 3 — стремено; 4 — вудила

ребром (рис. 1, 1). Кінець клинка на довжину 10 см дволезовий, лінзоподібний у перетині. Клинок майже прямий, звужується до кінця (тах ширина 3,3 см; ширина спинки 0,6 см). Клинок у місці переходу у руків'я має обойму завширшки 1,3 см, для кращого насадження на нього перехрестя та утримання його у горизонтальному положенні. Перехрестя (10 × 1,7 см) напускне підпрямокутне в перетині, з невеликими овальними виступами посередині та овальними плоскими кінцями. Спостерігається невеликий кут нахилу кінцевих частин перехрестя до клинка. Перехрестя з незна-

чним нахилом у бік клинка добре представлені в кремаційних комплексах Прикубання (Дмитриев 2003, табл. 90, 32, 37, 49). Основа руків'я шаблі, розміром 11 × 2,0 см, брускоподібна, викована разом з клинком. На ньому збереглися дві залізні заклепки для кріплення дерев'яних (в основному) щічок (накладок). Одна заклепка має отвір у голівці. Третій наскрізний отвір поблизу заклепки, можливо, свідчить про ремонт руків'я. На кінці руків'я знаходиться наверх розміром 3,5 × 1,5 см, яке репрезентовано невисоким, овальним у плані, залізним стаканчиком з овальними виступами на бор-

тиках. Подібні наверхш представлені в похованнях 101, 219/к-20 біригуального могильника Червона Гірка та в кремаційному похованні 252 могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2003, рис. 6, 10; Аксенов, Михеев 2006, рис. 62, 2). Враховуючи незначні розміри клинка, його незначну кривизну, тип перехрестя даний екземпляр зброї слід віднести до ранніх варіантів салтівських шабел (Крыганов 2012, с. 54, рис. 20, 1) та датувати другою половиною VIII — серединою IX ст. (Измайлов 1989, с. 109). Аналогічні шаблі і на інших кремаційних пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця: могильник Червона Гірка (Аксенов 1998, табл. I); могильник біля с. Нова Покровка, комплекс у с. Тополі (Кухаренко 1951, рис. 30, 4; 34; 36); П'ятницький могильник (Шрамко 1983, рис. 11, 15); могильник Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 40, 10; 62, 1; Аксенов 2005, рис. 1, 4; 4, 6; Колода 2012, илл. 9, 4); Бабчанський та Кочетокський некрополі (Свистун 2012, илл. 4, 4; 5, 3; 8, 3).

Сокира-чекан залізна, проушна з клиноподібним в перетині лезом, яке має в плані трапецієподібну форму та невеликий виступ у бік держака (рис. 1, 2). Загальна висота сокири становить 15,5 см. Ширина леза 4,5 см. Проушний отвір (по внутрішньому краю — $2,0 \times 2,6$ см) овальний. Сокира має короткий ($3,3 \times 2,4 \times 1,6$ см) підпрямокутний в перетині обушок, який закінчується прямокутним молоточкоподібним потовщенням. Сокира-чекан прикрашена по периметру на підпроушній та надпроушній частині однією рельєфною лінією, перед потовщенням — двома. Такі сокири-чекани (тип III, підтип 2, за класифікацією У.Ю. Кочкарова) (Кочкаров 2008, с. 70, табл. XXXV, 35—39) добре представлені в поховальних комплексах Північного Кавказу та Подонців'я (Плетнева 1989, с. 74—76; Крыганов 1989, рис. 3, 17; Кочкаров 2008, с. 70—71). Сокири-чекани з відтягнутим у бік держака лезом переважають над сокирами-чеканами інших типів у кремаціях могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, с. 109, рис. 41, 7; 47, 42; 53, 23; 55, 7; 61, 9; 78, 12). Ця тенденція характерна і для поховальних пам'яток ранньосередньовічного аланського населення басейну Сіверського Дінця (Плетнева 1989, рис. 35). Сокири цього типу отримали доволі широке розповсюдження. Вони зустрічаються на пам'ятках хозарського історико-культурного періоду Північного Кавказу (Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 6, 8; Тарабанов 1983, рис. 1, 15), Прикам'я та Поволж-

я (Алихова 1969, табл. 18, 19; Генинг, Халиков 1964, табл. IX, 4—6), Подоння (Винников, Афанасьев 1991, рис. 21, 11; Савченко 1986, рис. 7, 1; Михеев 2004, с. 79, рис. 3, 4; Аксенов, Воловик 1999, рис. 2, 9; 4, 5). Сокири-чекани цього типу можуть мати різну ширину леза та більший чи менший виступ у бік держака, різну висоту обуха (від невеличкого до майже рівного довжині леза). Ці відмінності, вірогідно, мають значення для визначення часу їх побутування. Так, на думку деяких дослідників, сокири з невисоким виступом у бік держака на широкому лезі більш характерні для пам'яток, які датуються не раніше кінця IX ст. (Крыганов 1987, с. 86), а сокири-чекани з вузьким лезом та високим обухом, який наближається за довжиною до довжини леза, зустрічаються частіше у пам'ятках другої половини VIII — початку IX ст. (Аксенов 1999, рис. 1, 19; 6, 35; Аксенов 2005, с. 359, рис. 4, 3, 4). Враховуючи все це, репрезентована сокира чекан може бути датована початком — серединою IX ст.

Зі зброєю дистанційної дії у комплексі пов'язані **вістря стріл**, які представлені 11 екземплярами (рис. 2, 1—11). Це залізні, черешкові з поріжком для упору між черешком та пером вістря. Вістря стріл відносяться до типів, які добре репрезентовані в салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця та пам'ятках хозарського історико-культурного періоду Північного Кавказу.

П'ять вістер стріл є трьохлопатеві та за формою пера належать до типу кілеподібних вузьких, у яких верхня трьохгранна частина пера поступово переходить у трьохлопатеvu біля його основи (рис. 2, 1, 2, 5, 9, 10). Ще три вістря відносяться до відділу звичайних кілеподібних вузьких (рис. 2, 3, 4, 6). Максимальні розміри пера становлять $5,0 \times 0,8$ см. Черешки вістер стріл видовжені шилоподібні, округлі у перетині, з упором для древка в основі. Подібні вістря стріл представлені в кремаційних похованнях та культурному шарі могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 9, 9; 10, 5; 87, 16—18; Колода 2012, илл. 8, 1—7), у комплексах Бабчанського некрополя (Свистун 2012, илл. 5, 9), у комплексах могильника біля с. Нова Покровка, Кочеток (Кухаренко 1951, рис. 36; Дегтярь 1984, рис. 1, 1—3). Знайдені подібні вістря стріл і на могильнику біля с. Кицівка (Голубев 2017, рис. 5, 6). Такі накопечники стріл датуються VIII—IX ст. (Медведев 1966, с. 59).

Два вістря належать до відділу трьохлопате-вих з пером трикутної форми (рис. 2, 7, 8).

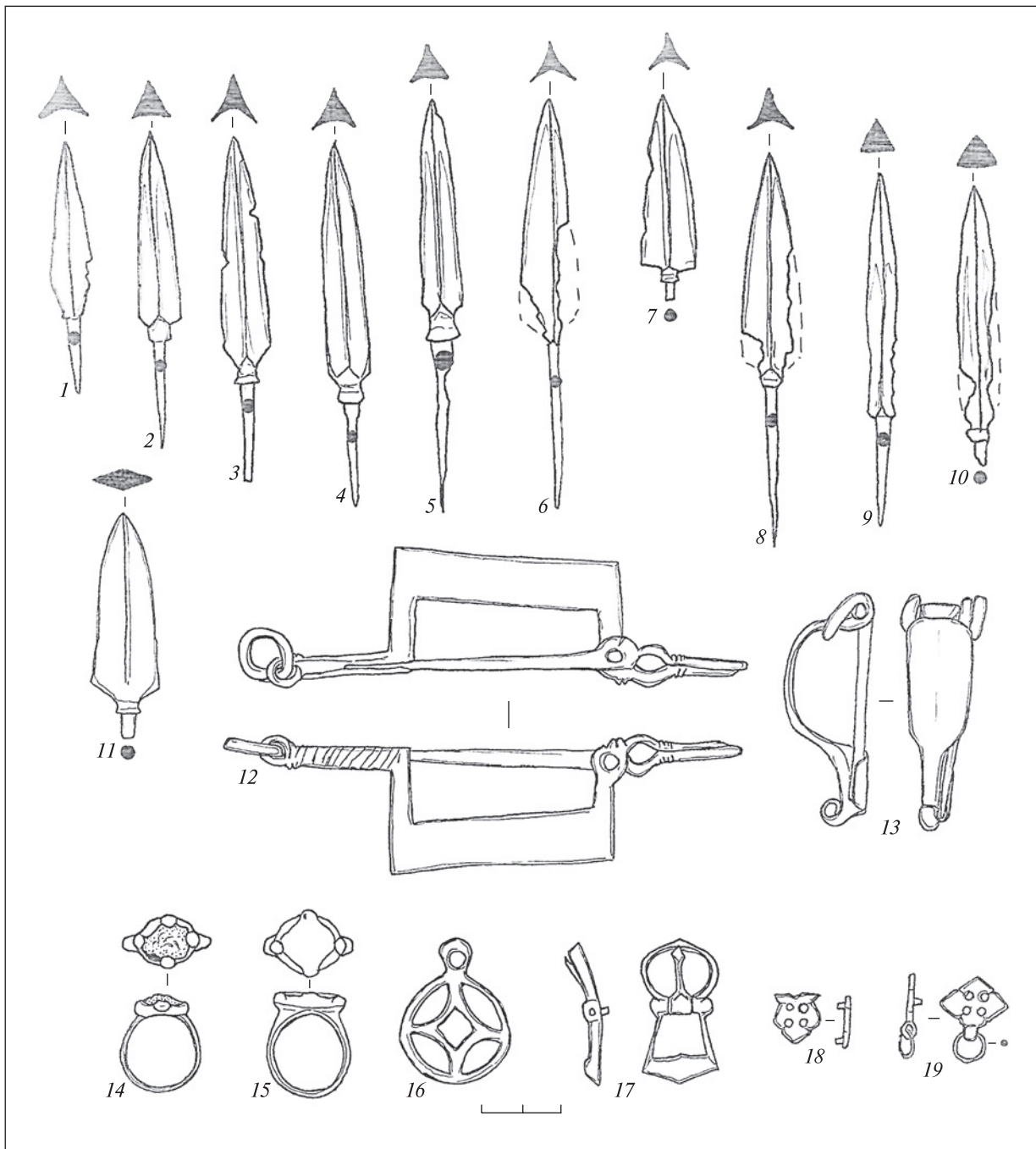

Рис. 2. Зброя, деталі одягу та прикраси: 1–11 — вістря стріл; 12, 13 — фібули; 14, 15 — персні; 16 — підвіска-амулет; 17 — поясна пряжка; 18, 19 — бляшки від поясу

Цей тип вістрів є доволі розповсюдженим у пам'ятках аланського населення салтівської культури (Криганов 1993, с. 53, рис. 2, 1). Проте вони досить часто зустрічаються в кремаційних похованнях салтівського часу (Аксенов, Михеев 2009, рис. 2, 4, 5; 3, 6, 7, 10–13; Дегтярь 1984, рис. 1, 8; Свистун 2012, илл. 8, 8; Колода 2012, илл. 8, 12–14; Пьянков, Тарабанов 2004 рис. 8, 1–19; Тарабанов 1999, рис. 2, 18, 20) та в інгумаційних похованнях степових районів півдня Східної Європи (Власкин, Илью-

ков 1990, рис. 5, 6; Круглов 1992, рис. 4, 12; Савченко 1986, рис. 7, 11).

Одне вістря належить до відділу плоских. Воно залізне, перо має підтрикутну форму (рис. 2, 11). Перо вістря в перетині лінзоподібне та має явно виражене ребро у верхній частині площини. Лопаті зрізані під тупим кутом до кільцеподібного упору для древка. Округлий у перетині черешок втрачено. Розміри вістря 5,5 × 1,7 × 0,4 см. Подібні вістря стріл у пам'ятках басейну Сіверського Дінця вияв-

ляють рідко, проте вони добре представлені в кремація Кубано-Чорноморського регіону другої половини VIII—IX ст. (Пьянков 2001, рис. 6, 7; Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 8, 31, 32; Дмитриев 2003, табл. 89, 16).

Кінське спорядження представлено одним залізним стременем та вудилами. **Стремено** з аркоподібною дужкою (рис. 1, 3). Підніжки плоскі та ледь увігнуті, з одним жгутом для їх підсилення. Петля плоска та має округлі обриси з прямокутною та овальною проріззю для путлища. Петлю від арки стремені відділяє невисока перетяжка. Розміри стремени — 17,7 × 11,2 см та 17,5 × 11,6 см. Стремени з округлою у плані петелькою рідко зустрічаються в аланських катакомбних могильниках Подонеччя (Плетнева 1989, рис. 44), значно частіше їх виявляють у волзьких болгар, у племен Північного Уралу (Генинг, Халиков 1964, табл. 9, 10; Мажитов 1981, рис. 55, 66). Проте в поховальних пам'ятках за обрядом кремації як Подонеччя, так і Кубано-Чорноморського регіону другої половини VIII—IX ст. вони інколи також трапляються (Аксенов, Михеев 2006, рис. 42, 4; Дмитриев 2003, табл. 91, 2).

Вудила гризла, яких складається з трьох рухомих частин (загальна довжина 24,5 см) (рис. 1, 4). Середня ланка (7,0 × 1,8 см) — кований металевий стрижень, округлий в перетині, з кільцеподібними взаємноперпендикулярними кінчиками. До цієї ланки за допомогою петелькоподібних закінчень приєднані ще дві частини гризла (7,5 × 3,1 см; 6,1 × 3,2 см), зроблені з підпрямокутних у перетині стрижнів, зварених із утворенням кілець, у які протягнуті псалії та кільця для поводів діаметром 3,7 см. Псалії S-подібні (висотою 15,5 см), з простими дротяними трапецієподібними у плані петлями. Вудила з S-подібними псаліями добре відомі в салтівських старожитностях. Вони зустрічаються в катакомбах аланського населення (Плетнева 1989, рис. 38), в ямних похованнях (Аксенов, Михеев 2003, рис. 5, 28; 6, 3; Аксенов, Хоружая 2005, с. 204, рис. 4, 1), в кремаційних комплексах Подонеччя (Аксенов, Михеев 2006, рис. 10, 7; 11, 2; 18, 6; Дегтярь 1984, рис. 2, 3; Кухаренко 1951, рис. 32, 6; 34, 36; Колода 2012, илл. 11, 5; Свистун 2012, илл. 5, 13). Добре представлені вони в кремаційних комплексах Північно-Західного Кавказу (Дмитриев 2003, табл. 91, 9, 10; Пьянков 2001, рис. 6, 20; Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 2, 11; Тарабанов 1999, рис. 2, 3; 3, 10). Хронологічно вудила з S-подібними псаліями більш характерні для пам'яток другої половини VIII — першої поло-

вини IX ст. (Крыганов 1989а, с. 100). Вже наприкінці IX ст. їх остаточно змінили вудила з цвяхоподібними псаліями (Крыганов 1989, с. 107).

Деталі одягу представлені елементами поясної гарнітури, фібулами та металевим поясом-ланцюжком.

Фібула залізна двочленна висотою 5,6 см (рис. 2, 13). Корпус дужковий. Передній кінець корпусу загнутий у кільце. Спинка фібули плавно зігнута і звужується до приймальника. Пружина з нижньою тятивою зроблена з окремого шматка проволоки. Тятива голівки пропущена під шийкою. Приймальник низький, пластинчатий. Задній кінець приймальника (п'ятка) загнутий догори, утворюючи завиток. Висота приймальника 0,7 см; довжина приймальника 2,0 см; ширина спинки 1,5 см. Фібули цього типу добре представлені в кремаціях та поминальних комплексах могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 17, 4; 29, 41; 30, 16; 33, 30; 57, 6; 61, 28; 65, 8; 69, 23; 70, 7; 77, 14). Аналогічні фібули в Подонні знайдені в кількох катакомбних похованнях Дмитрієвського могильника (36, 81, 116, 118, 143, 155) (Плетнева 1989, рис. 59), у комплексах Тополі та Кочеток на Харківщині (Дегтярь 1984, рис. 1, 16; Кухаренко 1951, рис. 31, 1), на Кицівському та Кочетокському некрополях (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 7, 2; Свистун 2012, алл. 8, 25). За межами Подонеччя аналогічні фібули представлені в матеріалах кремаційних могильників Прикубання (Дмитриев, 2003, рис. 88, 19—22; Тарабанов 1992, рис. III: 4; Тарабанов 1999, рис. 2, 17; 3, 11; Гавритухин, Пьянков 2003, рис. 78, 6). Фібули цього типу характерні для поховальних комплексів хронологічного горизонту Сталбіше-Старокорсунська (740—790 pp.) (Комар 2000, с. 52, рис. 4, 27).

Фібула-кресало (рис. 2, 12). Спинка вуглуватого-вигнута та вертикально-пластинчаста за типологією. За допомогою стрижня корпус поєднується з голкою, яка має на кінці верхню частину шипкового пружинного пристрою. Передній кінець корпусу закінчується нижньою частиною пристрою. «Губки» фігурні, видовжені, призматичні у перетині, прикрашені рельєфними рисками. Ніжка фібули щільно орнаментована стилізованими під обмотуючу проволоку скісними рисками. Приймальник низький, пластинчатий. Задній кінець приймальника загнутий догори, утворюючи завиток. У завиток продіте проволочне кільце. Загальна довжина фібули 12 см. Ширина спин-

ки 1,2 см; розміри приймачника $0,6 \times 3,2$ см. Фібули-кресала добре представлені в кремаційних комплексах другої половини VIII—IX ст. як басейну Сіверського Дінця (Аксенов, Михеев 2006, с. 127, рис. 37, 9; 72, 5, 6; 77, 7; Аксенов, Михеев 2009, рис. 4, 12; Свистун 2012, илл. 8, 20, 21, 23, 24), так і Північно-Західного Кавказу (Дмитриев 2003, табл. 2, 21, 22).

Пряжка бронзова від поясного ремня (рис. 2, 17). Вона належить до типу овальнорамкових з нерухомим щитком рамкового типу трапецієподібної у плані форми. Щиток на задньому кінці рамки має три зубчасті виступи по краю. Рамка зі щитком відлиті під кутом одне до одного і становлять єдине ціле. На внутрішньому боці пряжки два шпенька з дещо розклепанними кінчиками, якими пряжка кріпилася до ремня. Язичок фігурний з підовальним виступом на передньому кінці, звужений посередині. Розміри рамки $2,0 \times 1,6$ см; розміри щитка $2,0 \times 1,2$ см.

Прикраси поясу представлені **бляшками** двох видів. Всього представлено п'ять литих бляшок. Чотири бляшки мають щиток у вигляді чотирикутника, розвернутого одним кутом до гори, напроти якого у нижній частині щитка знаходиться петелька з дротяним кільцем (рис. 2, 19). Розміри бляшок: висота 2,5 см, ширина щитка 1,7 см. Поле щитка прикрашене орнаментом із трьох квіток лотоса, поєднаних між собою, зі стеблеподібною основою. У центрі композиції присутні чотири наскрізних отвори. Межі лотосів та основи окремо позначені додатково підпрацьованими рисками. Із внутрішнього боку щитка бляшки знаходяться два шпеньки для кріплення до шкіри. Кінцівки шпеноків, зазвичай, розклепувались. Шпенок однієї бляшки втрачено. На двох шпеньках збереглися залишки металевих шайб, які покращували кріплення. Одна бляшка має сліди повторного використання після швидкого ремонту (замість втраченого шпенька, новий було забито у отвір і розклепано обидва кінці). Ще одна поясна бляшка має вигляд трьох квіток лотоса, поєднаних між собою, зі стеблеподібною основою (рис. 2, 18). У центрі композиції присутні чотири наскрізних симетричних отвори. Межі лотосів та основи окремо позначені додатково підпрацьованими рисками. Із внутрішнього боку знаходяться два шпеньки для кріплення до шкіри. Розміри бляшки $1,2 \times 1,2$ см.

Аналогічні елементи поясної гарнітури (пряжка, бляшки) характерні для комплексів II хронологічного горизонту салтівських старожитностей та можуть бути датовані кінцем VIII

(після 790 р.) — першою третиною IX ст. (Комар 1999, табл. 4, с. 132).

Пояс-ланцюжок з підвісками довжиною 83 см (рис. 3, А). Складається з двох рядів залізних плетених дротяних кілець. Спосіб плетіння: «4 і 1» (в одне кільце продівається чотири) поєднується з «2 і 1» (два кільця з системи «4 і 1» скріплюються ще одним окремим кільцем). Діаметр кілець становить 1,0—1,2 см. Вони виготовлені з круглого в перетині дроту діаметром 1,0—1,2 мм. У частини кілець кінчики зварювались, у інших — розплющувались та склепувались. Використання одночасно і зварених, і склепаних кілець є характерною рисою для кольчуг, які походять з військових поховань давньоруського періоду. Ця техніка була типовою у Київській Русі для кольчужної броні впродовж усього домонгольського періоду (Кирпичников 1971, с. 9, рис. 2). Ланцюжки з кілець кольчужного плетіння трапляються і в інших кремаційних комплексах салтівського часу басейну Сіверського Дінця (Кухаренко 1951, рис. 33, 4). До поясу-ланцюжка були підвішені ще чотири ланцюжка з підвісками. Два з цих ланцюжків склалися з ланок, які мають вісімкоподібну форму. Протилежні кінці ланок знаходилися у одній площині. Ланки цих додаткових ланцюжків виготовлені із залізного дроту прямокутного в перетині. Ланцюжки з ланками вісімкоподібної форми добре представлені в салтівських кремаційних комплексах Подонеччя (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 6, 28—31, 34; Аксенов, Колода 2017, рис. 6; 7). Подібні ланцюжки, але виготовлені з бронзового та залізного дроту, добре представлені в старожитностях басейну Сіверського Дінця та Північного Кавказу (Аксенов 1999, рис. 3, 18; 4, 38; Хоружая 2009, рис. 2, 15; 4, 24; 6, 14, 15; Дмитриев 2003, табл. 87, 17; 88, 34; Пьянков, Тарабанов 1998, рис. 5, 3, 4; Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 10, 1, 2, 5—10). Ще один додатковий ланцюжок до паска був зроблений з кілець кольчужного плетіння (рис. 3, Д). Четвертий додатковий ланцюжок складався з двох частин: одна частина представлена ланками кольчужного плетіння, тоді як друга частина ланцюжка складалася з ланок вісімкоподібної форми (рис. 3, В). До усіх додаткових ланцюжків паска були підвішені різні речі: ложечка, дві коповушки, пінцет, кільцеподібна привіска.

Ложечка бронзова розміром $4,1 \times 1,9 \times 1,5$ см (рис. 3, Д). Черпало конусоподібне (діаметром 1,9 см) розміщене під кутом до витягнутої овальної ручки (розміром $2,0 \times 0,5$ см) з еліпсоподібним отвором для кріплення. Бронзо-

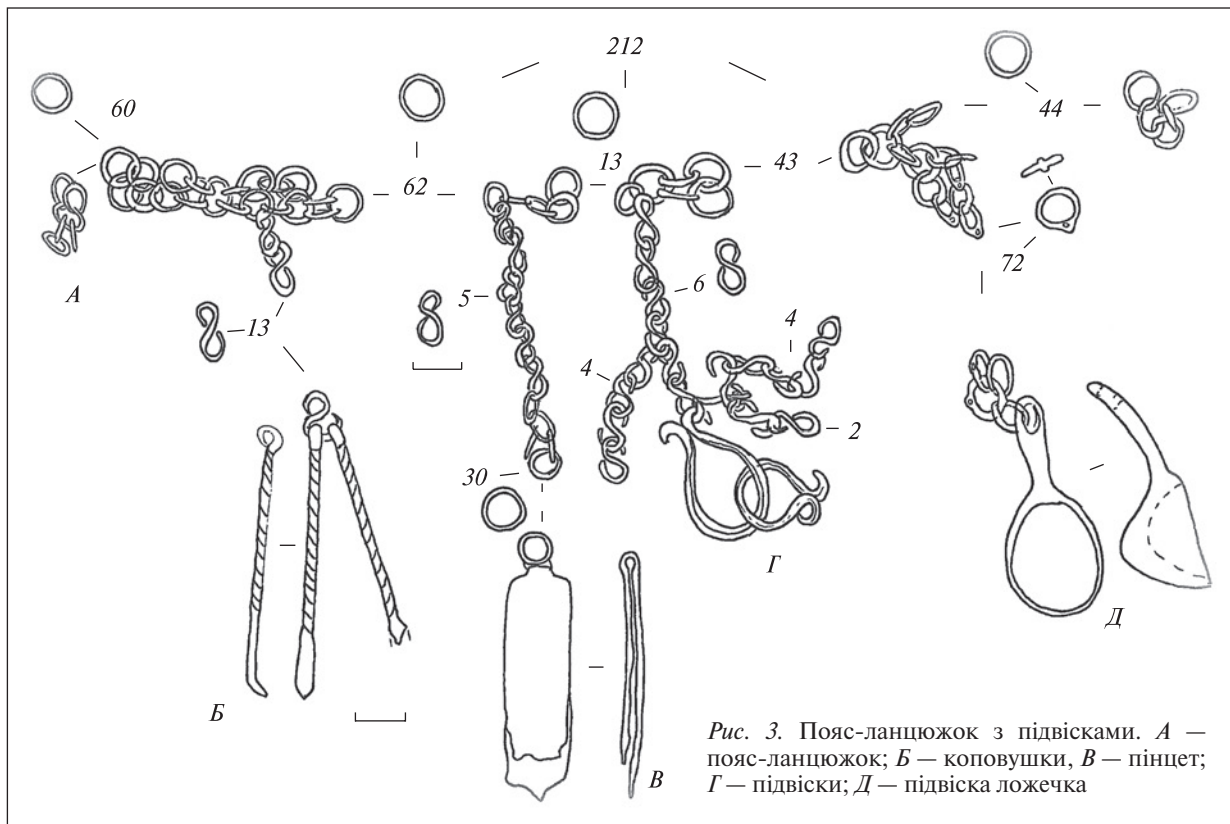

Рис. 3. Пояс-ланцюжок з підвісками. А — пояс-ланцюжок; Б — коповушки, В — пінцет; Г — підвіски; Д — підвіска ложечка

ві ложечки інколи виявляють у катакомбних похованнях салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця (катакомба 5 Старо-Салтівського могильника, катакомба 16 Рубіжанського могильника, катакомба 154 Дмитрієвського некрополя) (Аксенов 1999, рис. 3, 21; Аксенов 2001, рис. 6, 37; Плетнева 1989, рис. 55), проте всі вони, на відміні від зазначеної ложечки, мають наскрізні отвори у дні черпала, завдяки чому їх вважають туалетними ложечками. Вони знаходять свої прямі аналогії в північнокавказьких старожитностях VI—IX ст. (Ковалевская 1981, рис. 62, 70, 82, 84, 121). Представлена на паску ложечка більше схожа до виробів, які входили до складу наборів язичницьких слав'янських амулетів-підвісок, що підвішувались на коротких або довгих ланцюжках, які носили на грудях, або чіплялися на ланцюжках до спеціальних ажурних бляшок (Седов 1982, с. 266, 267, табл. LXXVII, 1, 6, 8; LXXVIII, 5). На відміну від аланських туалетних ложечок, представлений виріб як і слов'янські ложечки-підвіски є символом ситості, добробуту та достатку (Седов 1982, с. 267).

Коповушки залізні. Мають вигляд стрижнів розміром $4,8 \times 0,3$ см та $5,3 \times 0,3$ см, відповідно (рис. 3, Б). Одна коповушка закінчується дещо зігнутою лопаточкою. Кінцівка другої коповушки втрачена. Стрижні прикрашені рифле-

ними смужками. Краї підвісок утворюють завитки, в які продіте кільце для кріплення до поясу. Подібні коповушки добре представлені в катакомбних похованнях салтово-маяцької культури (Плетнева 1989, с. 106, рис. 55; Хоружая 2009, рис. 2, 15). Знайдені вони у кремаційних похованнях салтівського часу Подонеччя та Прикубання (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 5, 29; Дмитриев 2003, табл. 87, 19).

Пінцет бронзовий розміром $4,5 \times 1,2$ см (рис. 3, В). Виглядає як прямокутна платівка, зігнута навпіл. Внаслідок перебування у вогні, кінцівки спеклися між собою. Подібні пінцети (бронзові та залізні) доволі часто входять до складу туалетних наборів жінок аланського населення Подоння (Плетнева 1989, с. 106, рис. 55). Зустрічаються вони у салтівських кремаційних похованнях регіону (Аксенов, Михеев 2006, с. 149, рис. 9, 31; 33, 31; 37, 5; 38, 22; 53, 21; Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 6, 27; 7, 1; Свистун 2012, илл. 8, 17—19) та кремаціях другої половини VIII—IX ст. Прикубання (Дмитриев 2003, табл. 87, 24—26).

Підвіски залізні розміром $2,3 \times 1,5$ см та $2,0 \times 1,3$ см у вигляді кілець (одне продіте в друге, більш видовжене) із дещо зігнутими кінцями (рис. 3, Г). Один із завитків утворює кільце для кріплення до поясу. Призначення цих предметів не визначено.

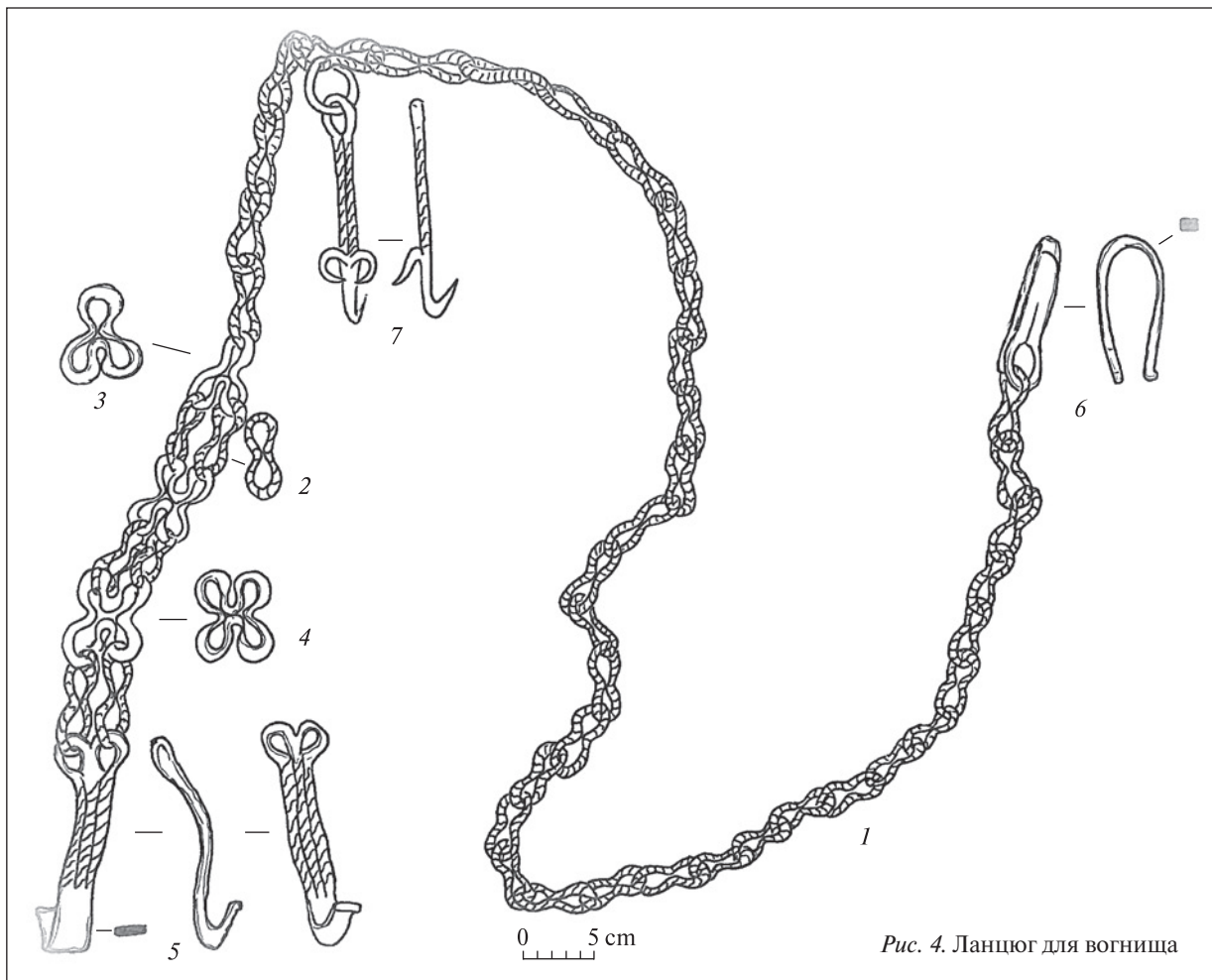

Рис. 4. Ланцюг для вогнища

Найбільш близькою аналогією цьому ланцюжковому поясу є пояс з речового комплексу, що походить з кремаційного могильника біля с. Стара Покровка на Харківщині (Аксенов, Колода 2017, с. 42—43, рис. 2, 7). В обох випадках пояси мали по чотири ланцюжка, що звисали до низу, та до яких були прицеплені різні предмети (коповушки, колесо-подібні амулети, ніж, пінцет). Це дає підставу висловити припущення, що, імовірно, металеві ланцюжкові пояси були розповсюджені лише серед представників салтівського населення Подоння, які ховали своїх небіжчиків за обрядом тілоспалення. Відповідно до цього, стає зрозумілим присутність у деяких салтівських кремаційних похованнях басейну Сіверського Дінця фрагментів залізних ланцюжків, очевидно, від таких же самих поясів — поховання 117, 143, 193, 222, 268, 304 могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 29, 34; 33, 31, 32; 53, 19; 69, 15; 77, 19), зруйноване поховання Ново-Покровського могильника (Кухаренко 1951, рис. 33, 4). Об'єднує всі ці знахідки присутність в них одночасно і зваре-

них, і склепаних залізних кілець, які використовувалися для виготовлення захисного обладунку (кольчуг). Цікаво, що до обох ланцюжкових пасків було причеплено по виробу, які не є типовими для алаано-болгарського населення салтово-маяцької культури, а саме: до паска з Кицівського могильника — бронзова ложечка-амулет (рис. 3, Д), до паску зі Старої Покровки — залізний ніж з волютоподібним наверхом (Аксенов, Колода 2017, рис. 7, 4). Ці обидва предмети, імовірно, слід розглядати як факт контактів алаано-болгар Подоння зі слов'янським населенням лісостепової зони Східної Європи.

Власні прикраси представлені двома бронзовими *перснями* (рис. 2, 14, 15). Один перстень розміром $2,4 \times 2,0$ см має щиток ромбічної форми, по кутам якого розташовані лапки, що утримують оплавлену вставку зі скла блідо-зеленого кольору (рис. 2, 14). Жуковина вставлена в отвір, відлитий у тілі персня. Шинка розміром $1,3 \times 1,3$ см пласка, вузька, з розширенням у зоні щитка. Перехід шинки до щитка позначений ледь вираженим виступом.

Другий перстень розміром $2,4 \times 2,0$ см має щиток ромбічної форми, що імітує жуковину закріплену чотирма хрестоподібно розміщеними «псевдо-лапками» (рис. 2, 15). Шинка пласка, доволі широка, з розширенням у зоні щитка. Перехід шинки до щитка позначений підтримним виступом. Аналогічні персні в салтівський час у пам'ятках різних народів Східної Європи (Плетнева 1981, рис. 37, 6; Генинг, Халиков 1964, табл. XIV, 14). Вони доволі добре представлені в кремаційних похованнях салтівського часу (Аксенов, Михеев 2006, с. 145; Свистун 2012, илл. 9, 15, 16, 21; Дмитриев 2003, табл. 88, 16).

Культові предмети представлені **амулетом**, який має форму колеса з чотирма вписаними спицями, які утворюють у плані ромб (рис. 2, 16). Підвішувався за допомогою округлого вушка з нерівно розташованим отвором. Розмір амулета $3,8 \times 3,0$ см. Подібні за формою амулети представлені в аланських похованнях VIII—IX ст. як Подоння, так і Північного Кавказу (Ковалевская 1995, с. 135; Флерова 2001, рис. 5, 1—6). Такі амулети були знайдені і в похованнях 145, 289 кремаційного могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, с. 135, рис. 33, 51; 70, 34).

Господарсько-побутовий інвентар представлений **ланцюгом для вогнища** (рис. 4, 1), загальна довжина якого становить 286 см. Ланцюг складається з вісімкоподібних ланок (середні розміри: $7,5 \times 2,6 \times 1,0$ см) (рис. 4, 2), зроблених з чотирьохгранного стрижня, закрученого навколо повздовжньої вісі. На одному кінці ланцюга — підковоподібний прямокутний у перетині гак, з кільцем та завитком по краях (рис. 4, 6). На другому кінці — фігурний вигнутий гак із закручених трьох стрижнів, які переходять у суцільну металеву прямокутну у перетині платівку із завитком на кінці (рис. 4, 5). До ланцюга гак кріпиться двома кільцями. До цього гаку приєднана частина ланцюга із трьох пар вісімкоподібних ланок, скріплених двома чотирьохпелюстковими (рис. 4, 4) та однією трьохпелюстковою (рис. 4, 3) розетками із сплюснених прямокутних у перетині стрижнів. Приблизно на одній чверті довжини ланцюга (80 см), ближче до фігурного гаку кріпиться за допомогою кільця підвіска-гак довжиною 25 см (рис. 4, 7). Вона зроблена із зігнутого навпіл підпрямокутного у перетині стрижня, звареного на нижньому кінці в гострий гак. Центральна частина підвіски-гаку закручена, а верхня, яка утворює кільце, овальна у перетині. У нижній частині гаку два волютоподіб-

них завитка, закручені кінцівками до ланцюга. Вони натякають на стилізоване зображення рогів бика. Аналогічні ланцюги для вогнища були знайдені в похованнях П'ятницького могильника (Шрамко 1983, рис. 11, 16), в комплексі біля с. Тополі (Кухаренко 1951, рис. 31, 13), в ямі 1 Кочетокського могильника (Свистун 2012, илл. 3), в кремаційних похованнях Кубано-Чорноморського регіону другої половини VIII—IX ст. (Дмитриев 2003, табл. 92, 10). Подібні ланцюги для вогнища осетини використовували ще на початку XX ст. (Калоев 2004, с. 248, рис. 4).

Таким чином, усі речі комплексу є типовими для кремаційних салтівських старожитностей басейну Сіверського Дінця та знаходять широкі аналогії в кремаційних могильниках хозарського історико-культурного періоду Північного Кавказу. Численні аналогії речам комплексу дозволяють датувати його кінцем VIII — серединою IX ст. Речовий склад комплексу вказує, що він пов'язаний з двома людьми: чоловіком та жінкою. Чоловіку належали предмети озброєння, кінське спорядження, фібула-кресало, елементи поясної гарнітури, один з пернів. Жінку в цьому комплексі репрезентували: друга фібула з петелькою на кінці пластинчатого приймача, другий перстень, пояс ланцюжок з підвісками та колесоподібний амулет. Чоловік та жінка, імовірно, представляли одну сім'ю, на це вказує присутність у комплексі ланцюга для вогнища, який у осетин виступав наочним символом домівки.

Аксенов В.С. К вопросу об уровне вооруженности населения салтовской культуры (по материалам погребений с сожжением Сухогомольшанского и Красногорского могильников). *Вісник Харківського державного університету* (ред. С.І. Посохов). 1998, № 413, вип. 30, с. 34—41.

Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*. 1999, № 2, с. 137—149.

Аксенов В.С. Новые поминальные комплексы воинов-всадников салтовского времени с территории Верхнего Подонечья. *Степи Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евлевский). *Хазарское время*. Донецк, 2005, т. 4, с. 357—368.

Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье. *Донская археология*. 1999, № 3—4, с. 34—40.

Аксенов В.С., Колода В.В. Богатый вещевой комплекс близ Старой Покровки на Харьковщине. *Хазарский альманах*. Москва, 2017, т. 15, с. 37—57.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Vita antiqua*. 2003, № 5—6, с. 179—191.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. *Хазарский альманах*. Киев; Харьков, 2006, т. 5.

- Аксёнов В.С., Михеев В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры. *Стени Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евлевский). *Хазарское время*. Донецк, 2009, т. 7, с. 387—406.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.). *Хазарский альманах*. Харьков, Киев, 2005, т. 4, с. 199—215.
- Алихова А.Е. Материальная культура среднецентинской мордвы VIII—IX вв. Саранск, 1969.
- Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культовые комплексы Маяцкого селища. Воронеж, 1991.
- Власкин М.В., Ильюков Л.С. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маньча. *Советская археология*. 1990, № 1, с. 137—153.
- Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX вв. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху IV—XIII вв.* (ред. Б.А. Рыбаков). Москва, 2003, с. 195—200.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. Москва, 1964.
- Голубев А.М. Салтово-маяцкий кремационный могильник біля с. Бабчанка на Харківщині. *В.К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження* (ред. В.С. Аксьонов, В.В. Колода). Харків, 2017, с. 30—41.
- Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце. *Советская археология*. 1984, № 2, с. 239—243.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей VI—IX веков. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху IV—XIII вв.* (ред. Б.А. Рыбаков). Москва, 2003, с. 200—205.
- Измайлов И.Л. Оружие ближнего боя болгар VIII—X вв. *Ранние болгары в Восточной Европе* (ред. А.Х. Халиков). Казань, 1989, с. 107—121.
- Калоев Б.А. Осетины: Историко-этнографическое исследование. Москва, 2004.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. *Свод археологических источников* (ред. Б.А. Рыбаков). Е 1—36. Ленинград, 1971.
- Ковалевская В.Б. Северокавказские древности. *Стени Евразии в эпоху средневековья* (ред. С.А. Плетнева). Москва, 1981, с. 83—97.
- Ковалевская В.Б. Хронология древностей северокавказских алан. *Аланы: история и культура* (ред. В.Х. Тхмезов). Владикавказ, 1995, с. 123—183.
- Колода В.В. Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження* (ред. Г.Є. Свис-тун). Харків, 2012, вип. 2, с. 30—36.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*. 1999, № 2, с. 111—136.
- Комар А.В. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые вопросы возникновения салтовской культуры. *Finn-Ugrica*. 2000, № 1, с. 42—66.
- Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII—XIV вв. (оружие ближнего боя). Москва, 2008.
- Крыганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. *Археологія*. 1993, № 2, с. 52—62.
- Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII—X вв. *Дис. ... канд. ист. наук*. Харьков, 1987.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). *Проблемы археологии Поднепровья* (ред. В.В. Отрощенко). Днепропетровск, 1989, с. 98—114.
- Крыганов А.В. Восточноевропейские кочевнические удила VII—X вв. *Вестник Харьковского государственного университета* (ред. В.И. Булах). 1989а. №. 342, с. 95—101.
- Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV — начала XIII веков. Сумы, 2012.
- Круглов Е.В. Хазарские погребения в бассейне реки Иловли. *Советская археология*. 1992, № 4, с. 176—183.
- Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1951, т. XLI, с. 99—108.
- Лаптев А. А. Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Междунар. научн. конференции (28—29 октября 2010 г.)* (ред. С.В. Дьячков). Харьков, 2010, с. 73—74.
- Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцкий кремационный могильник біля с. Кицівка на Харківщині. *Археологія*. 2012, № 4, с. 95—109.
- Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII—XIII вв. Москва, 1981.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). Москва, 1966.
- Михеев В.К. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. *Хазарский альманах*. Киев; Харьков, 2004, т. 3, с. 74—93.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Пьянков А.В. Касоги — касахи — кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа. *Материалы и исследования по археологии Кубани* (ред. И.И. Марченко). Краснодар, 2001, вып. 1, с. 198—213.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство. *Древности Кубани*. Краснодар, 1998, вып. 13, с. 18—32.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (Раскопки 1989 г.). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*. Армавир, 2004, вып. 3, с. 275—292.
- Савченко Е.И. Крымский могильник. *Археологические открытия на новостройках* (ред. И.С. Каменецкий). Москва, 1986, вып. 1, с. 70—101.
- Свистун Е.Г. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация). *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження* (ред. Г.Є. Свис-тун). Харків, 2012, вип. 2, с. 79—84.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. Москва, 1982.
- Тарабанов В.А. Средневековый могильник у аула Казаво. *Проблемы археологии и этнографии* (ред. Р.Ф. Итс). Ленинград, 1983, вып. II, с. 148—155.
- Тарабанов В.А. Раскопки средневекового кремационного могильника у с. Молдовановское Крымского района в 1989 г. *Археологические раскопки на Кубани в 1989—1990 годах*. Ейск, 1992, с. 76—79.
- Тарабанов В.А. Исследование раннесредневековых памятников в Адыгее в 1986 году. *Древности Кубани*. Краснодар, 1999, вып. 14, с. 20—26.
- Флерова В.Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Иерусалим, Москва, 2001.

Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхнее-Салтовского могильника (раскопки 2004 года). *Степи Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евглевский). *Хазарское время*. Донецк, 2009, т. 7, с. 259—294.

Шрамко Б.А. Погребения VIII—X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. *Древнерусское государство и славяне* (ред. Л.Д. Поболь). Минск, 1983, с. 48—50.

Надійшла 27.09.2018

А.В. Старик¹, В.С. Аксенов²

¹ Кандидат исторических наук, заместитель директора по научной работе

Днепропетровского национального исторического музея имени Д.И. Яворницкого

² Кандидат исторических наук, зав. отделом археологии Харьковского исторического музея имени М.Ф. Сумцова

ВЕЩИ САЛТОВСКОГО ВРЕМЕНИ С КОЛЛЕКЦИИ ДНЕПРОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМЕНИ Д.И. ЯВОРНИЦКОГО

В статье анализируется вещевой комплекс, выявленный на кремационном могильнике близ с. Кицевка Печенежского района Харьковской области, находящийся в фондах Днепропетровского национального исторического музея имени Д.И. Яворницкого. Ввиду отсутствия каких-либо костных остатков рассмотренный комплекс не относится к категории погребальных памятников, а связан с поминальной обрядностью населения салтовской культуры лесостепного населения Хазарского каганата. Исходя из многочисленных аналогий рассматриваемым вещам в кремационных погребениях и поминальных комплексах бассейна Северского Донца и Северо-Западного Кавказа, рассмотренный вещевой комплекс может быть датирован концом VIII — серединой IX вв.

Вещевой состав комплекса указывает, что он связан с двумя людьми — мужчиной и женщиной. Мужчине принадлежали предметы вооружения, снаряжение коня, фибула-кресало, элементы поясной гарнитуры. С женщиной в комплексе связаны: вторая фибула с завитком на конце длинного приемника, пара перстней, пояс-цепочка с подвесками, колесовидный амулет. Мужчина и женщина, по-видимому, составляли одну семью, на что указывает присутствие в комплексе надочажной цепи.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская (салтово-маяцкая) культура, Харьковская обл., поминальный комплекс, вооружение, упряжь, детали одежды, предметы хозяйственного назначения.

Oleksandr V. Starik¹, Viktor S. Aksenov²

¹ Ph.D., Associate Scientific Director of the Dnipro National Historical Yavornytskyi Museum

² Ph.D., Head of the Archaeology Department of the Kharkiv Historical Sumtsov Museum

THE ARTEFACTS FROM THE “HIDING PLACE” OF THE SALTVOV PERIOD IN THE COLLECTION OF THE DNIPRO NATIONAL HISTORICAL YAVORNYTSKYI MUSEUM

The complex of artefacts, found on the cremation burial ground near Kytsivka village, Pechenihiy district, Kharkiv region and kept in the Dnipro National Historical Yavornytskyi Museum is analyzed in the paper. Due to the absence of bone remains the assemblage was not a funerary site but it is connected with the memorial rites of the Saltov culture population of the Khazar Khaganate. The complex of objects can be dated to the end of the 8th — the middle of the 9th centuries basing on the numerous analogies found in the cremation burials and memorial assemblages of Siverskyi Donets river and North-Western Caucasus basin.

The objects from assemblage indicate that it is associated with a man and woman. The weapon, horse equipment, fibula-steel and elements of a belt set were male's. The second fibula with a curl at the end of a long receiver, the pair of rings, the belt-chain with pendants and a wheel-shaped amulet were connected with a woman. The man and the woman, apparently, were the family which is indicated by the presence of fireplace chain in the assemblage

K e y w o r d s: Saltov (Saltov-Maiatska) culture, Kharkiv region, funerary complex, armament, harness, details of clothing, household items.

References

- Aksenov V.S. K voprosu ob urovne vooruzhennosti naseleniia saltovskoi kultury (po materialam pogrebenii s sozhzheniem Sukhogomolshanskogo i Krasnogorskogo mogilnikov). *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu* (ed. S.I. Posokhov). 1998, no. 413, iss. 30, pp. 34-41.
- Aksenov V.S. Starsaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*. 1999, no. 2, pp. 137-149.
- Aksenov V.S. Novye pominalnye komplekсы voinov-vsadnikov saltovskogo vremeni s territorii Verkhnego Podonechia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia* (ed. A.V. Evglevskii). *Khazarskoe vremia*. Donetsk, 2005, vol. 4, pp. 357-368.
- Aksenov V.S., Volovik S.I. Novyi saltovskii mogilnik v verkhnem Podoneche. *Donskaia arkheologiya*. 1999, no. 3-4, pp. 34-40.
- Aksenov V.S., Koloda V.V. Bogaty veshchevoi kompleks bliz Staroi Pokrovki na Kharkovshchine. *Khazarskii almanakh*. Moskva, 2017, vol. 15, pp. 37-57.
- Aksenov V.S., Mikhhev V.K. Pogrebeniia s krymskoi posudoi mogilnika saltovskoi kultury Krasnaia Gorka. *Vita antiqua*. 2003, no. 5-6, pp. 179-191.

- Aksenov V.S., Mikheev V.K. Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskii mogilnik VIII-X vv. *Khazarskii almanakh*. Kiev; Kharkov, 2006, vol. 5.
- Aksenov V.S., Mikheev V.K. Pogrebeniia so slozhnostavnyimi lukami biritualnogo mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia* (ed. A.V. Evglevskii). *Khazarskoe vremia*. Donetsk, 2009, vol. 7, pp. 387-406.
- Aksenov V.S., Khoruzhaia M.V. Novye rannesrednevekovye zakhoroneniia Netailovskogo mogilnika (raskopki 2002-2004 gg.). *Khazarskii almanakh*. Kharkov; Kyiv, 2005, vol. 4, pp. 199-215.
- Alikhova A.E. Materialnaia kultura srednetcinskoi mordvy VIII-IX vv. Saransk, 1969.
- Degtiar A.K. Kompleks iz pogrebeniia voina u s. Kochetok na Severskom Dontce. *Sovetskaia arkeologiya*. 1984, no. 2, pp. 239-243.
- Dmitriev A.V. Mogilnik Diurso - etalonnii pamiatnik drevnostei VI-IX vekov. *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomorie i Zakavkaze v epokhu IV-XIII vv.* (ed. B.A. Rybakov). Moskva, 2003, pp. 200-205.
- Flerova V.E. Obrazy i siuzhety mifologii Khazarii. Ierusalim; Moskva, 2001.
- Gavritukhin I.O., Piankov A.V. Drevnosti i pamiatniki VIII-IX vv. *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomorie i Zakavkaze v epokhu IV-XIII vv.* (ed. B.A. Rybakov). Moskva, 2003, pp. 195-200.
- Gening V.F., Khalikov A.Kh. Rannie bolgary na Volge: Bolshe-Tarkhanskii mogilnik. Moskva, 1964.
- Holubiev A.M. Saltovo-maiatskyi krematsiinyi mohyl'nyk bilia s. Babchanka na Kharkivshchyni. V.K. Mikheiev. *Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia* (eds. V.S. Aksonov, V.V. Koloda). Kharkiv, 2017, pp. 30-41.
- Izmailov I.L. Oruzhie blizhnego boia bolgar VIII-X vv. *Rannie bolgary v Vostochnoi Evrope* (ed. A.Kh. Khalikov). Kazan, 1989, pp. 107-121.
- Kaloev B.A. Osetiny: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie. Moskva, 2004.
- Khoruzhaia M.V. Katakombnye zakhoroneniia glavnogo Verkhnee-Saltovskogo mogilnika (raskopki 2004 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia* (ed. A.V. Evglevskii). *Khazarskoe vremia*. Donetsk, 2009, vol. 7, pp. 259-294.
- Kirpichnikov A.N. Drevnerusskoe oruzhie, vol. 3. Dospekh, kompleks boevykh sredstv IX-XIII vv. *Svod arkeologicheskikh istochnikov* (ed. B.A. Rybakov). E 1-36. Leningrad, 1971.
- Kochkarov U.Yu. Vooruzhenie voinov Severo-Zapadnogo Predkavkazia VIII - XIV vv. (oruzhie blizhnego boia). Moskva, 2008.
- Koloda V.V. Eshche odna gruppa saltovskikh artefaktov iz Sukhoi Gomolshi. *Saltovo-maiatska arkeolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia* (ed. H.Ye. Svystun). Kharkiv, 2012, vol. 2, pp. 30-36.
- Komar A.V. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*. 1999, no. 2, pp. 111-136.
- Komar A.V. Gorizont Stolbishche-Starokorsunskaiia i nekotorye voprosy vozniknoveniia saltovskoi kultury. *Finno-Ugrica*. 2000, no. 1, pp. 42-66.
- Kovalevskaia V.B. Severokavkazskie drevnosti. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia* (ed. S.A. Pletneva). Moskva, 1981, pp. 83-97.
- Kovalevskaia V.B. Khronologiya drevnostei severokavkazskikh alan. *Alany: istoriia i kultura* (ed. V.Kh. Tkhamenov). Vladikavkaz, 1995, pp. 123-183.
- Kruglov E.V. Khazarskie pogrebeniia v basseine reki Ilovli. *Sovetskaia arkeologiya*. 1992, no. 4, pp. 176-183.
- Kryhanov A.V. Viiskova sprava rannoserednovichnykh alaniv Podonnia. *Arkeolohiya*. 1993, no. 2, pp. 52-62.
- Kryganov A.V. Vooruzhenie i konskoe snariazhenie kochevnikov iuga Vostochnoi Evropy VIII-X vv. *Diss. ... kand. ist. nauk*. Kharkiv, 1987.
- Kryganov A.V. Vooruzhenie i voisko naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam mogilnikov s obriadom truposozhzhenniia). *Problemy arkeologii Podneprov'ia* (ed. V.V. Otroshchenok). Dnepropetrovsk, 1989, pp. 98-114.
- Kryganov A.V. Vostochnoevropeiskie kochevnicheskie udila VII-X vv. *Vestnik Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta* (ed. V.I. Bulakh). 1989a, no. 342, pp. 95-101.
- Kryganov A.V. Voennoe delo kochevnikov Severnogo Prichernomoria kontsa IV - nachala XIII vekov. Sumy, 2012.
- Kukhareno Yu.V. O nekotorykh arkeologicheskikh nakhodkakh na Kharkovshchine. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1951, vol. 41, pp. 99-108.
- Laptev A. A. Novyi krematsionnyi mogilnik saltovskoi kultury u s. Kitceva Pechenezhskogo r-na Kharkovskoi obl. *Problemy istorii i arkeologii Ukrainy: Materialy VII Mezhdunar. nauchn. konferentsii* (28-29 oktiabria 2010 g.) (ed. S.V. Diachkov). Kharkiv, 2010, pp. 73-74.
- Laptev O.O., Aksonov V.S. Saltovo-maiatskyi krematsiinyi mohyl'nyk bilia s. Kytsivka na Kharkivshchyni. *Arkeolohiya*. 2012, no. 4, pp. 95-109.
- Mazhitov N.A. Kurgany Iuzhnogo Urala VIII-XIII vv. Moskva, 1981.
- Medvedev A.F. Ruchnoe metatel'noe oruzhie (luk, strely, samostrel). Moskva, 1966.
- Mikheev V.K. Severo-zapadnaia okraina Khazarii v svete novykh arkeologicheskikh otkrytii. *Khazarskii almanakh*. Kyiv; Kharkiv, 2004, vol. 3, pp. 74-93.
- Piankov A.V. Kasogi - kasakhi - kashaki pismennykh istochnikov i arkeologicheskii realii Severo-Zapadnogo Kavkaza. *Materialy i issledovaniia po arkeologii Kubani* (ed. I.I. Marchenko). Krasnodar, 2001, no. 1, pp. 198-213.
- Piankov A.V., Tarabanov V.A. Krematsionnye pogrebeniia Kubani i Podonia saltovskogo vremeni: edinstvo proiskhozhdeniia ili sluchainoe skhodstvo. *Drevnosti Kubani*. Krasnodar, 1998, no. 13, pp. 18-32.
- Piankov A.V., Tarabanov V.A. Voinskii kompleks 25 iz Moldovanovskogo mogilnika (Raskopki 1989 g.). *Materialy i issledovaniia po arkeologii Severnogo Kavkaza*. Armavir, 2004, no. 3, pp. 275-292.
- Pletneva S.A. Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkeologicheskii kompleks. Moskva, 1989.
- Savchenko E.I. Krymskii mogilnik. *Arkeologicheskii otkrytiia na novostroikakh* (ed. I.S. Kamenetskii). Moskva, 1986, no. 1, pp. 70-101.

- Sedov V.V. Vostochnye slaviane v VI-XIII vv. Moskva, 1982.
- Shramko B.A. Pogrebeniia VIII-X vv. u s. Piatnitckoe v Kharkovskoi oblasti. *Drevnerusskoe gosudarstvo i slaviane* (ed. L.D. Pobel). Minsk, 1983, pp. 48-50.
- Svistun E.G. Novyi krematcionnyi mogilnik na territorii Chuguevo-Babchanskogo lesnichestva (predvaritelnaia informatsiia). *Saltovo-maiatska arkeologichna kultura: problemi ta doslidzhennia* (ed. G.E. Svistun). Kharkiv, 2012, no. 2, pp. 79-84.
- Tarabanov V.A. Srednevekovi mogilnik u aula Kazazovo. *Problemy arkeologii i etnografii* (ed. R.F. Its). Leningrad, 1983, no. 2, pp. 148-155.
- Tarabanov V.A. Raskopki srednekovogo krematcionnogo mogilnika u s. Moldovanovskoe Krymskogo raiona v 1989 g. *Arkeologicheskie raskopki na Kubani v 1989-1990 godakh*. Eisk, 1992, pp. 76-79.
- Tarabanov V.A. Issledovanie rannesrednekovykh pamiatnikov v Adygee v 1986 godu. *Drevnosti Kubani*. Krasnodar, 1999, no. 14, pp. 20-26.
- Vinnikov A.Z., Afanasev G.E. Kultovye komplekсы Maiatskogo selishcha. Voronezh, 1991.
- Vlaskin M.V., Iliukov L.S. Rannesrednekovye kurgany s rovikami v mezhdureche Sala i Manycha. *Sovetskaia arkeologiya*. 1990, no. 1, pp. 137-153.

В.М. Скороход, К.М. Капустін *

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОДОЛІ ВИПОВЗІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті проаналізовано результати археологічних розкопок подолу Виповзівського археологічного комплексу (планіграфія та стратиграфія), здійснено атрибуцію виявлених об'єктів та визначено їх хронологію.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, Нижнє Подесення, Давня Русь, археологія, X—XIII ст., порти, матеріальна культура.

Період другої половини XX — початку XXI ст. позначений зростанням кількості робіт, присвячених аналізу природно-географічних умов, закономірностей утворення, розвитку та деструкцій портових зон як середньовічних міст, так і поселенських структур Нової доби. Інтерес наукової спільноти щодо вивчення районів, які знаходились у безпосередній близькості до водних ресурсів пояснюється тим, що вся система торгово-ремісничих поселень не лише Давньої Русі, але і Європи була тісно пов'язана саме із річковою системою (Мурашева, Фетисов 2014, с. 287). Свідчення про торгівельні компанії «русів» та оснащення кораблів можна зустріти, приміром, у візантійського імператора Костянтина Багрянородного: *«кривейни, лендзяни та інші Славії — рублять у своїх горах моноскіли під час зими і, спорядивши їх, із наступом весни, коли розтане лід, вводять до водойм, що знаходяться по сусідству. Так як ці [водойми] впадають у річку Дніпро, то й вони із тих [місць] входять у ту саму річку й відправляються у Кіюву. Їх витягують для [оснащення] і продають росам. Роси ж, купивши одні ці довбанки й розібравши свої старі моноскіли, переносять їх. І у червні місяці, рухаючись по річці Дні-*

про, вони спускаються до фортеці Вітачева, котра являється фортецею-панкіокітом росів, і, зібравшись там на протязі двох—трьох днів, поки з'єднаються усі моноскіли, тоді відправляються в дорогу й спускаються по названій річці Дніпро» (Багрянородный Константин, с. 45—47).

Зауважимо, що річкові та морські портові зони не раз ставали об'єктами комплексних історико-археологічних та палеокліматичних досліджень (роботи Г. Мілна, Б. Хоблі та ін.) (Milne, Hobley 1981; Milne 2003; Wysock et al. 2015, p. 289—312). Цікаві та неординарні знахідки і об'єкти віднайдено за час розкопок найбільших гаваней Північної Європи: Воліна, Трусю, Хедебю тощо (Franciszek Jagodziński 2010; Kalmring 2011, p. 245—259; Janowski 2014).

Дещо іншу ситуацію можемо побачити на прикладі середньовічних пам'яток Русі: впродовж багатьох років науковці лише теоретично обґрунтовували ймовірність існування портів у містах та поселеннях X—XIII ст., апелюючи, як правило, до повідомлень письмових джерел або непрямих свідчень вузьких спеціалістів (*«вдале розташування біля гирла», «спокійна вода»* тощо). Зростання уваги наукової спільноти до цієї проблеми відбулося нещодавно. Так, К.О. Михайлов, проаналізувавши топографію відкритих торгівельно-ремісничих поселень IX—X ст., дійшов висновку, що на їх місце розташування впливали не лише природно-географічні, але і торгівельно-економічні фактори, адже річки за доби Середньовіччя виконували функцію важливих транспортних та торгівельних магістралей (Михайлов 2012, с. 17—19).

Складність атрибуції берегових ділянок, які у давнину використовували для завантаження, розвантаження та обслуговування різноманітних суден (будівництво, ремонт, тимчасове та сезонне зберігання), полягає у тому, що на більшості поселень такі перспективні райони або досі не виявлені, або малодосліджені.

Попередній аналіз природно-географічних умов та специфіки облаштування портових зон середньовічних пам'яток Русі виявив численні аналогії в матеріалах розкопок західноєвро-

* СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, skorohod-sv@ukr.net

КАПУСТІН Кирило Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України, kirill_kapustin@iananu.org.ua

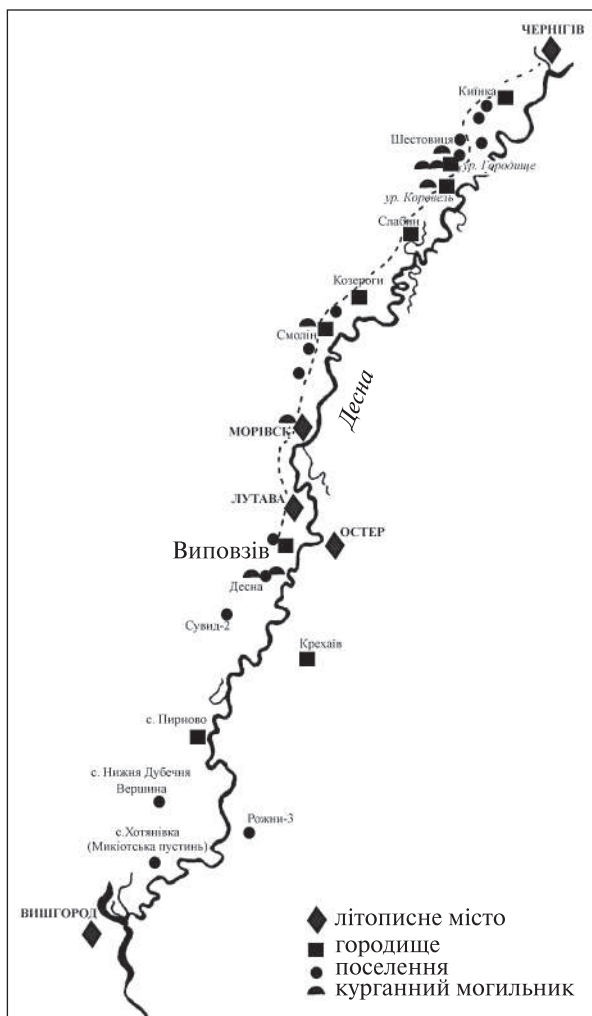

Рис. 1. Карта розташування Виповзівського археологічного комплексу

пейських міст та поселень. Це обумовлено, зокрема, високим рівнем розвитку соціально-економічних відносин, торгівлі, а також схожістю технології виготовлення плавзасобів та специфікою їх ремонту й обслуговування по всій території Європи. На думку О.П. Моці, на Русі будували та використовували кораблі різних типів: це могли бути як прості однодревки, так і «набійні» лодії київських і інших купців, воїнів, дипломатів, церковнослужителів; не виключено, що на цих землях використовувались човни, побудовані у північноєвропейських традиціях суднобудування. Про це свідчать, зокрема, знахідки лодійних заклепок, виявлені за час археологічних досліджень Шестовицького подолу (Коваленко та ін. 2008, с. 178—191; Моця, 2015, с. 77).

Як зазначають деякі науковці, в останні роки археологічно доведено існування гаваней як на території Північної (Гньоздово), так і Південної (Шестовиці, Мохова та Виповзова)

Русі (Скороход 2008, с. 190—193; Мурашева, Панин, Фетисов 2009, с. 132—148; Скороход, Фетисов 2014, с. 291—293; Фетисов, Скороход 2014, с. 238—241; Фетисов 2018, с. 50—63).

У запропонованій роботі ми проаналізуємо топографію, особливості забудови, стратиграфію портової зони середньовічного Виповзова, де упродовж X ст. та, можливо, у XII ст. розташовувались середньовічні доки, пірси та інші спеціалізовані господарські споруди.

Виповзівський археологічний комплекс — унікальна пам'ятка Нижнього Подесення кінця IX—X ст., еталонна для вивчення державотворчих процесів регіону та матеріальної культури населення Русі початкового етапу формування та розвитку держави. Вигідне географічне розташування (в середній частині літописного шляху із Києва до Чернігова (рис. 1), на мису, що на 750 м «виповзає» в заплаву р. Десни на схід) сприяло формуванню традиційної для Русі поселенської структури: мисове городище (розміром 75 × 95 м), на захід від якого розміщувався неукріплений посад (розміром 110—350 × 700 м), а на півночі, на схилі тераси та заплавному підвищенні — поділ (розміром 30—100 × 450 м), обмежений старицею р. Десни (сьогодні це струмок, який огинає мис із півночі та заходу та впадає до р. Кримки) (рис. 2).

Відомо, що перші дослідження на території пам'ятки проведено В.Л. Беренштамом у 1889 р., який на схилі городища закрив невеликий розкоп та зафіксував два поховання, які за знахідкою монети — «шведського шеляха Густава Адольфа» — датовані XVII ст. У звіті до Імператорської археологічної комісії дослідник подав докладний опис і план городища та його околиць, а також зазначив, що воно є сільським кладовищем XVII ст. і припинив подальші роботи (рис. 3). Пам'ятку не раз оглядали та фрагментарно досліджували також члени Чернігівської губернської архівної комісії В.А. Шугаєвський, Ф. Садовський, Є.О. Корноухов (1911—1912 рр.) та А.Г. Розанов (1924—1925 рр.), співробітники Інституту археології АН УРСР І.І. Ляпушкін (1947 р.), О.О. Попко (1947—1948 рр.), С.М. Одинцова, О.Г. Шапошнікова (1948 р.), М.П. Кучера та О.В. Сухобоков (1971 р.), а також науковець Чернігівського історичного музею В.П. Коваленко (1983 р.) та викладач Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Шевченка А.Л. Казаков (1989—1990 рр.) (Коваленко, Скороход 2009, с. 67—69).

Із 2009 р. систематичні розкопки пам'ятки проводить спільна експедиція Національно-

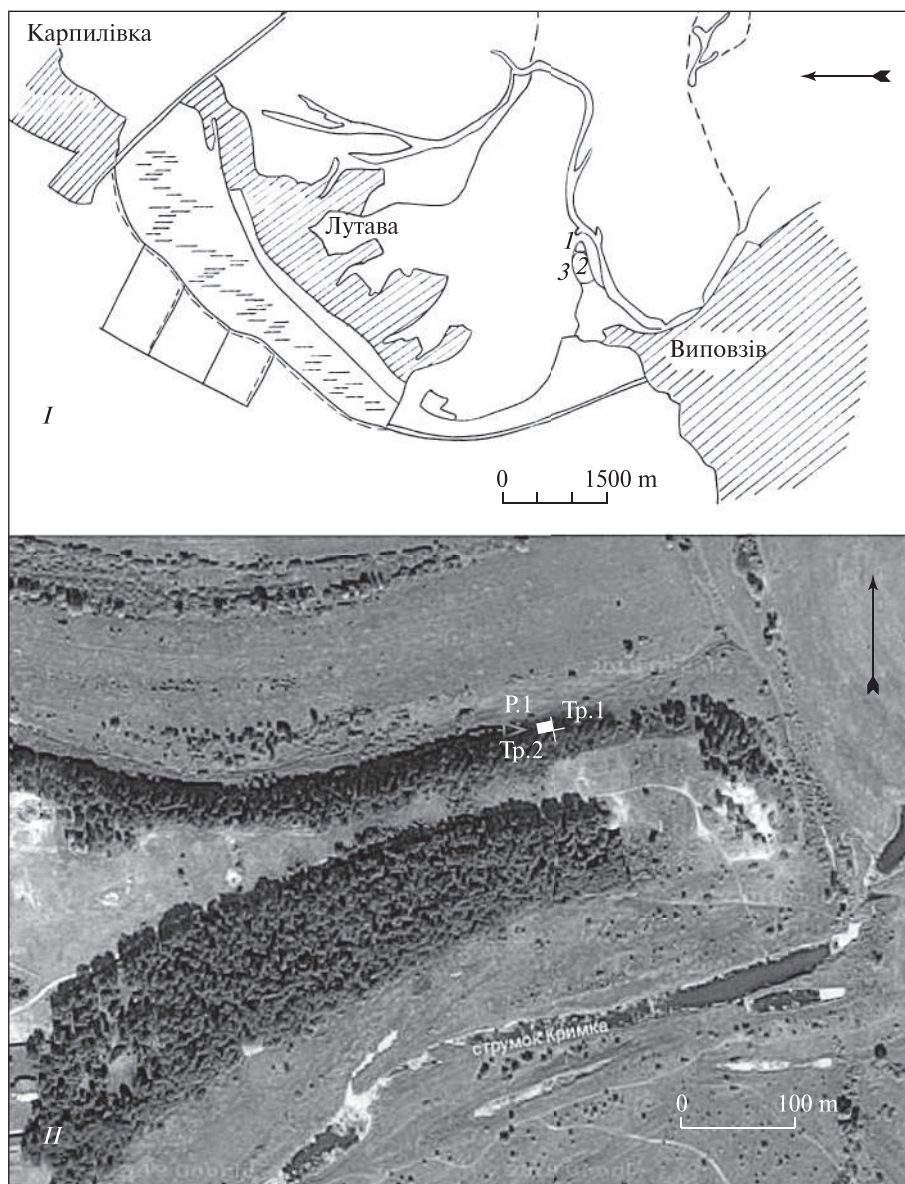

Рис. 2. План розташування Виповзівського археологічного комплексу та фото пам'ятки із супутника: I — план розташування пам'ятки (1 — городище; 2 — посад; 3 — поділ); II — фото Виповзівського археологічного комплексу з супутника з місцем розкопів на подолі

го університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України. За час робіт досліджено понад 1 700 м² площі пам'ятки, зроблено розріз оборонних споруд городища, досліджено житла та господарські об'єкти раннього залізного часу, кінця IX—XII ст., а також XVII ст. (Скориход, Жигола 2017) Неабиякий інтерес становлять результати розкопок подолу — середньовічної портової зони.

Археологічні дослідження цієї частини пам'ятки розпочав 1990 р. А.Л. Казаков, який провів перші шурфування та склав ситуаційний план. Впродовж 2013—2014, 2017—2018 рр. експедицією Національного університету

«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка та Інститутом археології НАН України під керівництвом В.М. Скорохода та О.П. Моці розпочато масштабні роботи із вивчення подолу Виповзівського археологічного комплексу. Обрана для розкопок ділянка розташовувалась за 200 м на захід від городища, під північним схилом тераси посаду і мала значний ухил у бік заплави р. Кримки (стариця р. Десни), що протікає із південного боку мису. Цілком імовірно, що у X ст. мис омивався Десною (нині р. Кримка) та її старицею з усіх боків. Основне русло проходило із південного боку і мало значну течію, тому облаштування портової зони було здійснено з південного боку на одній із

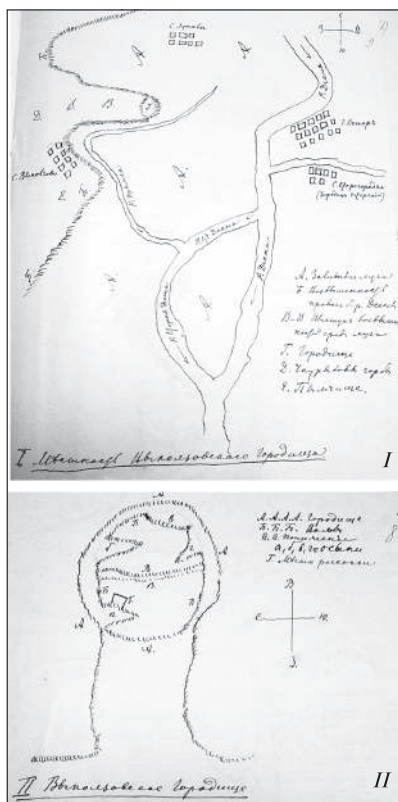

Рис. 3. Плани розташування Виповзівського археологічного комплексу та план городища 1889 р. *I* — схема-план місцезнаходження пам'ятки за В.Л. Беренштамом; *II* — схема-план городища та частини поселення з місцем розкопу 1889 р. В.Л. Беренштама

приток, де течія була майже відсутня. За три роки досліджено 69 м² та низку об'єктів (канави, стовпові ями, наземна споруда) X ст.: зокрема, 2013 р. закладено стратиграфічну траншею, в якій виявлено каналу, що призначалася для витягування річкового транспорту на берег для стоянок та ремонту, а також залишки дерев'яних конструкцій — навісу (Фетисов, Скороход 2014, с. 238—241); у 2014 р. перпендикулярно до траншеї 2013 р. закладено ще одну траншею, в якій вдалося зафіксувати чотири канали, аналогічні до попередньої, а також частину наземної споруди X ст. (Скороход 2015, с. 292—293); 2017 р. з метою повноцінного вивчення цієї ділянки розбито розкоп площею 36 м², що дозволило остаточно зрозуміти етапи забудови та планіграфію ділянки.

Важливими для реконструкції процесу формування та розвитку прибережної — подільської — частини Виповзівського городища є результати стратиграфічних спостережень. У стратиграфічній колонці подолу наявні ті самі культурно-хронологічні горизонти, що і на городищі та посаді: у перші роки розкопок мова йшла, головним чином, про три горизонти, але станом на 2017 р. можемо зробити припущення про існування ще одного — четвертого, імовірно, XII ст. З огляду на це, детальніше проаналізуємо стратиграфію ділянки та досліджені об'єкти.

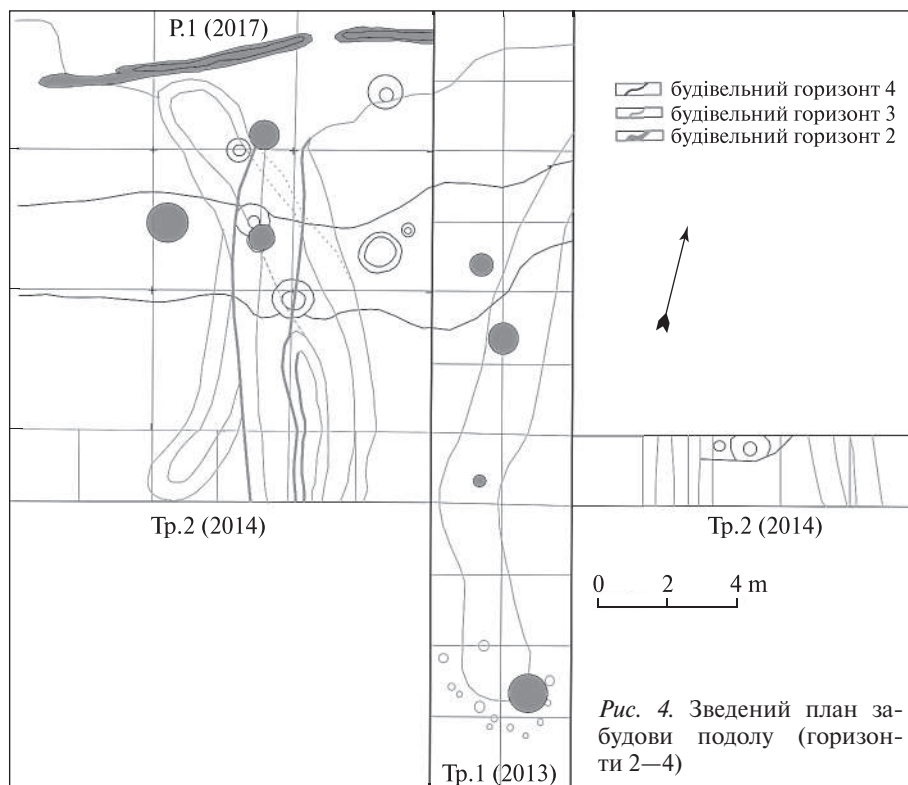

Рис. 4. Зведений план забудови подолу (горизонти 2—4)

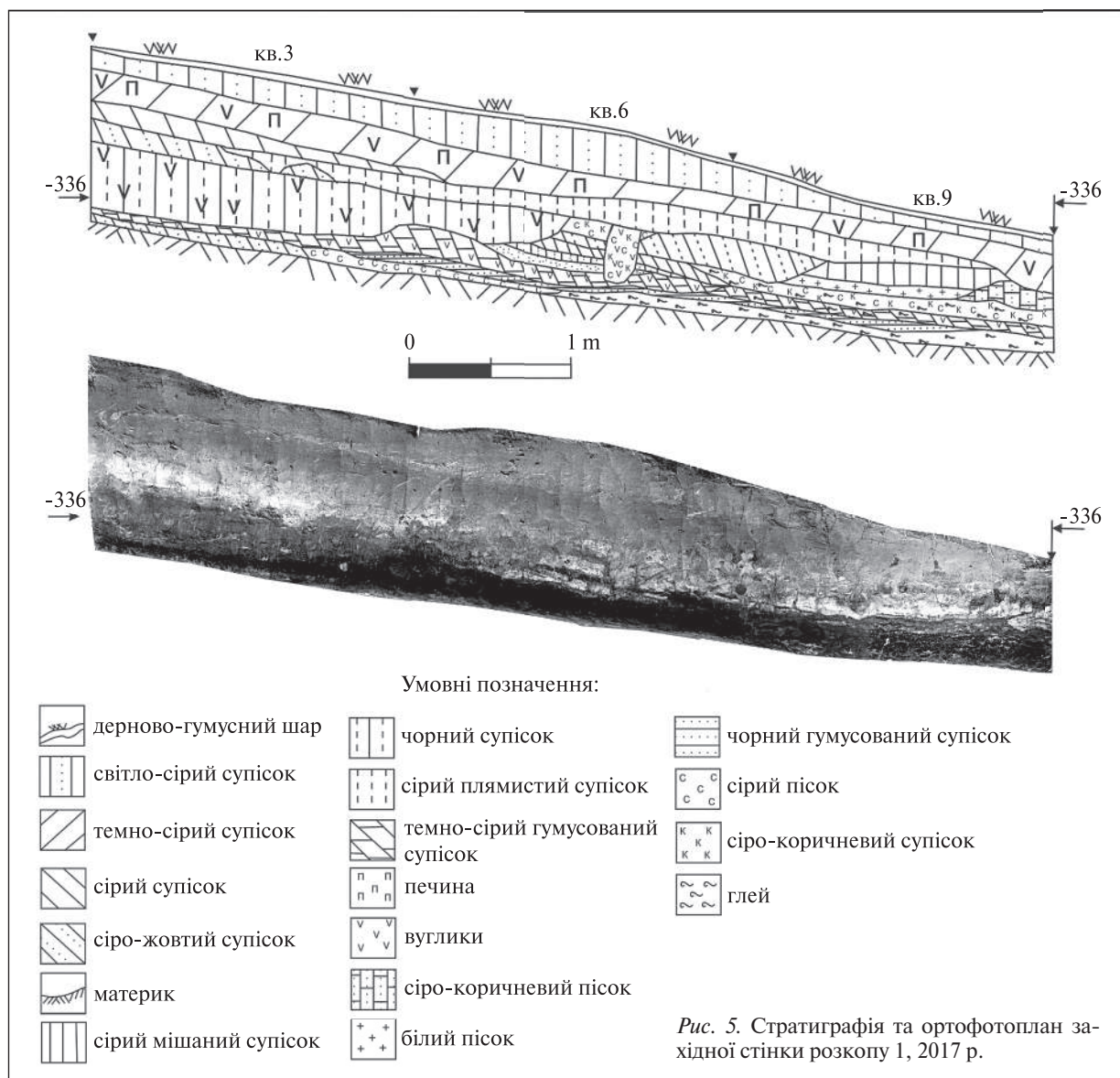
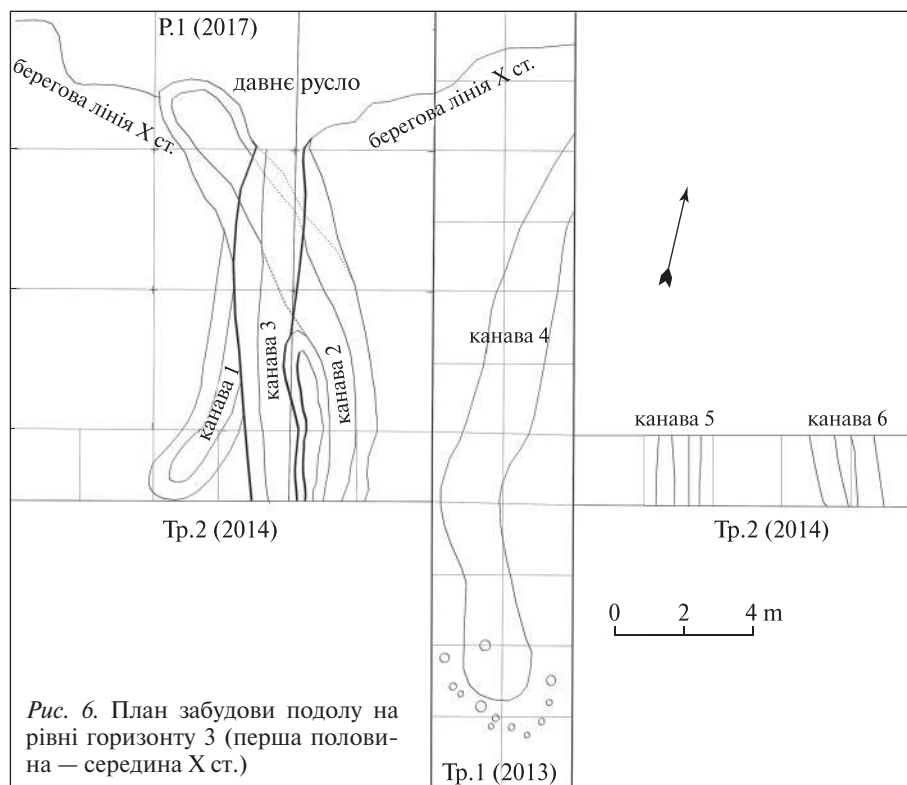

Рис. 5. Стратиграфія та ортофотоплан західної стінки розкопу 1, 2017 р.

Отже, під шаром дерну залягали делювіальні відкладення із тераси посаду: світло-сірий та темно-сірий супіски, потужністю до 0,3–0,4 м (із них походять уламки кераміки X–XII ст., поодинокі фрагменти вінець ліпних посудин, прикрашених перлинами — орнаментом, характерним для пам'яток милоградської археологічної культури).

Нижче містився шар темно-сірого супіску із включеннями дрібних вугликів та печини (у північній частині розкопу його потужність коливалася від 0,1 м до 0,20–0,28 м, а у південній досягала 0,5–0,9 м) — перевідкладений культурний шар змитий із тераси під час злив або ерозії схилів (*перший хронологічний горизонт (горизонт 1)* згідно із О.О. Фетісовим, В.М. Скороходом). Із нього походять фрагменти гончарного посуду X ст., XII ст., ліпного ранньозалізного часу, уламки печини, кістки тварин тощо.

Безпосередньо під *горизонтом 1* містився прошарок делювію (сірого піску), ще нижче шар сіро-жовтого піску (алювіальний шар) та сірий-плямистий супісок. Саме останній попередньо можна атрибутувати *другим хронологічним горизонтом* Виповзівського подолу (*горизонт 2*). Наразі, ми не маємо достатніх підстав для точного його датування, адже звідси походить різночасовий матеріал. Однак, стратиграфія ділянки та морфологія шару вказують на його більш пізнє походження: він залягав в один рівень із сіро-жовтим супіском, згідно із визначенням О.О. Фетісова, — верхнім алювієм, що перекривав горизонти X ст. Від цього рівня у культурний шар опущені два ровики довжиною 1,40–2,85 м, заглиблені у алювій на 0,15–0,20 м і орієнтовані довгою віссю із заходу на схід, із незначним відхиленням на північ, що були заповнені темно-сірим супіском. На нашу думку, вони слугували

основною дерев'яних конструкцій укріплень берегової лінії, яка перемістилася на 4,0 м на північ, порівняно із берегом X ст. Культурний шар цього часу (простежено виключно у південній частині розкопу, на 3 м на північ від південної стінки) залягав нижче горизонту 2, на одному рівні із річковим алювієм (білий та сіро-жовтий пісок); другий горизонт займав майже всю площу розкопу, за виключенням північної його частини (0,4 м), де переважали оглеєні гумусовані та оторфовані відкладення — середньовічне русло ріки (рис. 4).

Синхронними до вищезгаданих об'єктів є серія стовпових ям, зафіксованих у стратиграфії західної стінки розкопу та у межах траншеї 2013 р. Спільним для усіх об'єктів є специфічне заповнення, яке суттєво відрізняється від більш ранніх, адже не містить прошарків темно-сірого гумусованого супіску із включеннями дрібних вугликів та білого піску, які чергувалися між собою (рис. 5).

На жаль, горизонт 2 виявився надзвичайно бідним на археологічні знахідки (із нього походить декілька уламків вінець ліпних посудин раннього залізного часу, гончарних горщиків X ст. та XII ст., фауністичні рештки тощо), це, до певної міри, залишає відкритим питання щодо його датування.

Сьогодні ми можемо робити лише попередні висновки, які ґрунтуватимуться, переду-

сім, на матеріалах розкопок та стратиграфічних спостереженнях різних років, які підтвердили, що після руйнувань кінця X ст. та сторічного запустіння, у XII ст. життя на посаді відновлюється (хоч і у менших масштабах порівняно із X ст.). Цілком імовірно, що одночасно відбудовується і портова зона. Опосередковано це підтверджується знахідками уламків гончарних горщиків XII ст. із I та II хронологічних горизонтів. І якщо їхня наявність у верхньому горизонті цілком зрозуміла, адже він утворився внаслідок активних делювіальних процесів, то до нижнього кераміка могла потрапити в результаті господарської діяльності населення. Показовим є також відмінний характер заповнення археологічних об'єктів та суттєва трансформація берегової лінії, що відбулося не одномоментно, а було розтягнуто у часі (більш ранні канами вже замулились і у подальшому не використовувались).

Третій та четвертий хронологічні горизонти (горизонт 2 та 3, згідно із О.О. Фетісовим та В.М. Скороходом) — чорний супісок із незначними включеннями вугликів та темно-сірий гумусований супісок із включеннями дрібних вугликів — маркують час найбільшого розквіту Виповзова, який припадає на початок — другу половину X ст.

На рівні третього горизонту, який датується першою половиною — початком другої по-

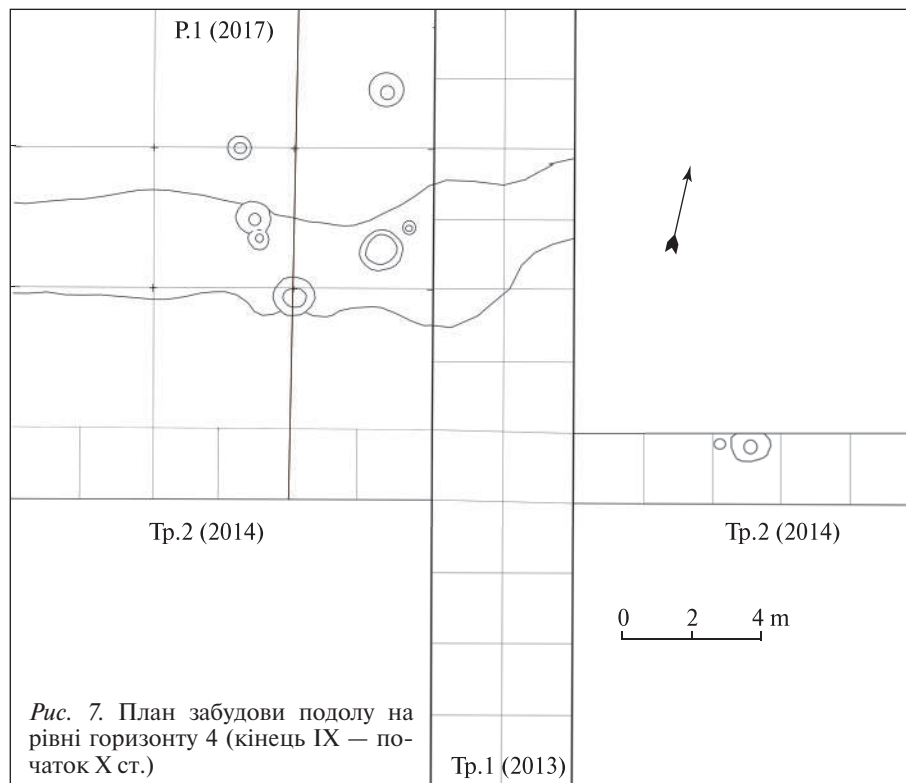

Рис. 7. План забудови подолу на рівні горизонту 4 (кінець IX — початок X ст.)

ловини X ст., зафіксовано групу об'єктів, що складалася із шести канав та комплексу стовпових ям від легкого навісу (рис. 6).

Серед усіх об'єктів найбільше інформації зібрано за час розкопок канами 4 (дослідженої у 2013 р.), орієнтованої із півночі на південь (довжина 8,0 м, ширина 0,6—0,9 м і заглиблена у 3 та 4 горизонт на 0,4 м), перпендикулярно до давнього русла ріки. За час робіт досліджено торцеву частину канами (північна її частина до траншеї не увійшла і, найімовірніше, потрапила в давнє русло) та проаналізовано її заповнення, яке складалося із тонких прошарків алювію та гумусу, які послідовно чергувалися, що свідчить про сезонний характер її використання: вона функціонувала в перервах між річковими розливами (переважно літні та осінні місяці) — в цей час формувалися гумусовані прошарки; взимку та під час розливів — алювіальні (Фетисов, Скороход 2014, с. 239).

У плані об'єкт мав складну конфігурацію: північний та центральний відрізки орієнтовані із півночі на південь, південний (довжиною 3,0 м) — мав невелике відхилення за лінією захід—схід, створюючи незначний «злам» конфігурації. Північний край канами виходив за межі розкопу, але, враховуючи її орієнтацію та зафіксовану берегову лінію, вона мала довжину близько 10 м і закінчувалася у береговому руслі (Фетисов, Скороход 2014, с. 239).

У центрі та навколо торцевої частини канами зафіксовані стовпові ями діаметром 0,08—0,12 м, заглиблені у материк на 0,1—0,2 м (Скороход та ін. 2013, с. 26—27), які маркують можливе місце розташування легкого навісу. Як зазначають О.О. Фетисов та В.М. Скороход, саме тут зберігали матеріали для проведення ремонтних робіт, а злам конфігурації канами у південній частині тільки підтверджує цю гіпотезу: до торцевої частини судна не витягалися, тому що він використовувався для господарських потреб (Фетисов, Скороход 2014, с. 239—240).

2017 р. вивчено ще три канами (1—3). У плані — це витягнуті довгою віссю за лінією північний захід—південний схід заглиблення конічної форми (довжиною 4,50—5,25 м, шириною 0,5—1,3 м), опущені у культурний шар на 0,20—0,22 м. Уперше їх вдалося зафіксувати у 2014 р. Згідно із стратиграфічними спостереженнями, вони функціонували не одночасно (найбільш ранньою є канами 1, яку прорізала пізніша канами 2; заповнення останньої виявилось зруйнованим за час функціонування канами 3), орієнтовані перпендикулярно руслу ріки із незначним відхиленням на захід. Зауважимо, що у південній частині вони розділені виступом темно-сірого гумусованого супіску; у середній — утворили одну широку канами (шириною 1,6 м), яка закінчувалася у північ-

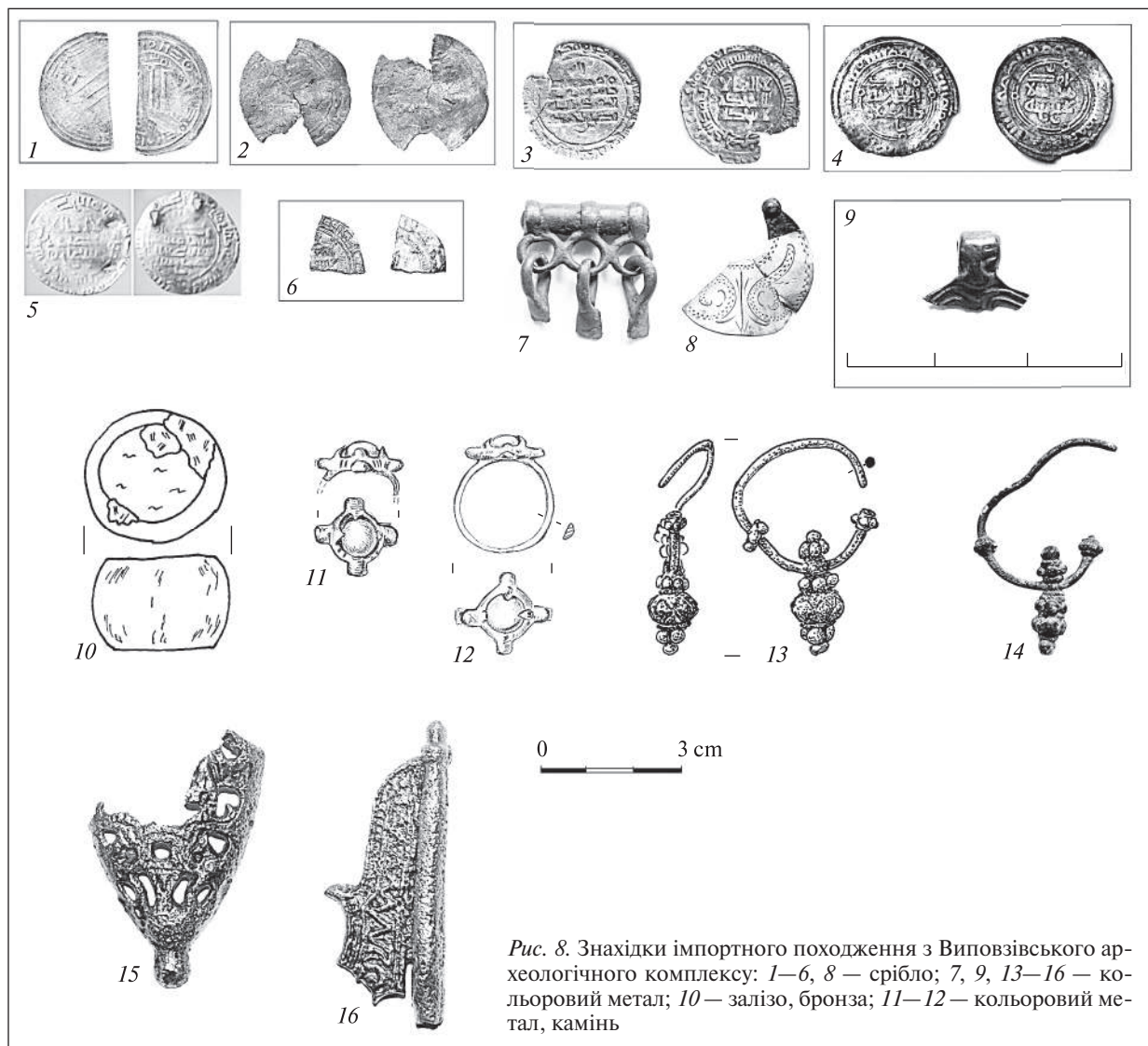

Рис. 8. Знахідки імпортного походження з Виповзівського археологічного комплексу: 1–6, 8 — срібло; 7, 9, 13–16 — кольоровий метал; 10 — залізо, бронза; 11–12 — кольоровий метал, камінь

ній частині розкопу трапецієподібним розгалуженням у напрямку до річкового русла. Така ситуація засвідчує не лише сезонне використання, але й систематичні перебудови та реконструкції згаданих об'єктів. Руйнація берегової лінії у місцях виходу каналів до русла також вказує на активну їх експлуатацію за доби Середньовіччя (рис. 6).

Перспективними є результати досліджень каналів 6 та 7 (3 та 4, згідно звіту 2014 р.). Вони зафіксовані у східному секторі траншеї, у перетині мали форму перегорнутого трикутника (шириною 0,65–1,00 м) і були заглиблені у культурний шар на 0,4 м. Заповнення аналогічне до попередніх: шари алювію та гумусу, що чергуються між собою. Цікавою є і планіграфія об'єктів, орієнтованих перпендикулярно берега річки, проте із незначним відхиленням на захід, що, вірогідно, свідчить про напрям течії річки зі сходу на захід, від основного русла,

що дозволяло витягувати човен на берег за течією, із найменшими трудовитратами (Скороход 2015, с. 292).

Досліджені об'єкти вказують на досить активну експлуатацію ділянки берега для обслуговування та зберігання човнів і мають численні аналогії за матеріалами розкопок середньовічних європейських портів Бірки, Хедебю, Дорестаду, Гластонбері, Гньоздова та Шестовиці (Ambrosiani 1991, р. 103, fig. 4.7; Мурашева 2007, с. 110; Kalmring 2010, S. 364, Abb. 278). На думку дослідників, Виповзівські канали належать до примітивних причальних конструкцій, які використовувались для ремонту та зберігання суден у зимовий час (Фетисов, Скороход 2014, с. 239–240).

Найбільш ранні об'єкти подолу належать до четвертого хронологічного горизонту і представлені стовповими ямами діаметром 0,35–0,60 м, заглибленими у материк на

0,13—0,75 м, заповненні чорним гумусованим супіском із озалізненням або темно-сірим супіском. Вони становлять єдину групу об'єктів, розташовані у центральній та східній частинах розкопу за лінією урізу води (рис. 7). Всі вони мали однорідне заповнення — чорний гумусований супісок із озалізненням або темно-сірий супісок, похилі стінки та увігнуте дно. Цілком імовірно, що це залишки перших дерев'яних конструкцій подолу — причалів або пірсів, збудованих поселенцями наприкінці IX — на початку X ст.

Передматерик та материк на досліджуваній ділянці — неоднорідні (сіро-жовтий супісок, сірий плямистий пісок, сіро-зелений глей із включеннями піску) і змінювалися із півдня на північ: у південній частині розкопу проходила берегова лінія, що фіксується за шаром сіро-жовтого супіску з озалізненнями; у центральній — заливна ділянка, яка простежена за шаром сірого плямистого піску із включенням глею та озалізненнями; у північній — знаходилося річкове русло, заповнене сіро-зеленим глеєм, який має незначні включення піску.

Функціонування портової зони Виповзівського археологічного комплексу — закономірний процес у розвитку подібних поселень середньовічної Європи, що використовували річки не лише для отримання харчових ресурсів, але і перевезення вантажів, торгівлі тощо. Про включення мешканців Виповзова у систему торгівельних відносин свідчать знахідки імпортованих товарів, як з території городища, посаду, так і подолу (арабські дирхами, важок арабського зразка та різноманітні прикраси). Так наприклад, у 2010 р. на незначному підвищенні заплави лівого берега р. Кримки виявлено залізний обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми — неодмінний атрибут купця X—XIII ст.; на городищі та посаді знайдено сім арабських дирхамів, датованих від 890-х рр. до 940-х рр. Важливим є те, що монети походять як із культурного шару пам'ятки, так і з об'єктів (закритих комплексів), що належать до різних будівельних горизонтів. Їх поява — це результат не одного-двох вдалив військових походів, а свідчення долучення місцевого населення до торгівельних відносин зі Сходом. Серед знайдених монет три були наслідуванням Абасидського та Самманідського дирхамів (рис. 8, 1, 4, 5), один — згідно із визначеннями А.О. Гомзіна та В'яч. Кулішова, карбування Насра II Ахмада (914—943 рр.).

Серед імпортованих речей відзначимо фіноугорську та фрагмент скандинавської підві-

ски у стилі «Vogge», хазарські персні, ножі із волютоподібними закінченнями, срібні гудзики та поясні накладки тощо (рис. 8). Яскравими та надзвичайно інформативними є знахідки предметів кола старожитностей т. зв. дружинної культури — вістря до стріл, кольчужні кільця, фрагменти ремінної гарнітури, гачки від обмоток, гудзики від каптану, уламок бронзового псалія тощо (більшість речей, імовірно, має скандинавське походження). У цьому контексті згадаємо наконечник піхов меча, який, згідно із типологією С.Ю. Каїнова, належить до групи IV — наконечники з мотивом «людської фігури», — і має аналогії за матеріалами розкопок скандинавських старожитностей Швеції, Англії, Ісландії. На території Східної Європи вони знайдені у Гньоздові, Володимирських курганах, Іскоростені, Херсонесі (Каїнов, 2007, с. 202—204) (рис. 8, 15).

Результати археологічних досліджень останніх років не лише підтвердили гіпотезу про існування гавані у Виповзові, але і дозволили зробити попередні висновки щодо часу її виникнення, функціонального призначення окремих об'єктів тощо. Аналіз стратиграфії та планіграфії розкопу свідчать не лише про переміщення річкового русла на північ, але і реконструкцію берегової забудови упродовж X—XII ст. Перші об'єкти (залишки причалів або пірсів?) на цій ділянці з'являються наприкінці IX — на початку X ст.; у період найбільшого розквіту поселення тут зберігали, ремонтували судна, про що свідчать знахідки шести каналів для витягання човнів, сліди від дерев'яного навісу. Після потужної пожежі другої половини X ст. життя на поселенні припинилося і відродилося лише у XII ст., коли було проведено укріплення берега русла дерев'яними конструкціями та облаштовано нові причали (рис. 4).

Таким чином, портова зона Виповзівського археологічного комплексу формувалася відповідно до загальноруських тенденцій розвитку міст та поселень раннього етапу становлення держави: вони виникли наприкінці IX — на початку X ст. внаслідок активної військово-політичної та торгівельної діяльності «русів». Непоодинокі знахідки посуду, прикрас, предметів побуту у культурному шарі пам'ятки та об'єктах X ст. свідчать про імовірність переміщення невеликих груп населення з території Правобережжя Дніпра до Нижнього Подесення. Не виключено, що наприкінці IX — на початку X ст. (після зникнення волинцевської культури, ця територія знаходилася у запустінні і слугувала транзитним шляхом по р. Десні

та її притокам) певну частину населення, носіїв лука-райковецької культури, використали для поступової, але невідворотної реколонізації регіону. Значна кількість дирхамів в об'єктах та культурному шарі свідчить про систематичні торгівельні контакти зі Сходом і, можливо, виключний статус Виповзова — воєнізований торгово-ремісничий табір, який використовувався для поступової експансії на землі Північного Лівобережжя.

Отримані результати підтверджують не лише перспективність дослідження цієї частини пам'ятки, адже дозволять уточнити масштаби та особливості забудови, інтенсивність користування річковим транспортом упродовж X ст. та XII ст. Важливу інформацію можна отримати за результатами палеокліматичних досліджень. Розширення джерельної бази сприятиме подальшому розвитку «портової археології» не лише Давньої Русі, але і Центрально-Східної Європи доби Середньовіччя.

- Багрянородный Константин. Об управлении империей. *Древнейшие источники по истории народов СССР* (ред. Г.Г. Литаврин, А.П. Новосельцев). Москва, 1991.
- Каинов С.Ю. Наконечники ножен мечей из Гнездова. *Гнездово. Результаты комплексных исследований памятника* (ред. В.В. Мурашева). Москва, 2007, с. 202—204.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Дослідження Шестовицького подолу. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* (ред. П.П. Толочко). Коростень, 2008, т. 1, с. 178—191.
- Коваленко В., Скороход В. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку X ст. *Вісник ЧДПУ. Серія історичні науки* (ред. О.Б. Коваленко). Чернігів, 2009, вип. 73 (6), с. 66—82.
- Михайлов К.А. Сравнительная топография первых древнерусских городов IX—X вв. (к юбилею одной статьи). *Северная Русь и проблемы формирования древнерусского государства* (ред. С.Д. Захаров). Вологда, 2012, с. 5—21.
- Моця О.П. Середньовічні порти Східної Європи: деякі відмінності на річках і морях. *Археологія*. Київ, 2015, № 2, с. 66—78.
- Мурашева В.В. В поисках Гнездовского порта. *Российская археология*. Москва, 2007, № 1, с. 106—114.
- Мурашева В.В., Панин А.В., Фетисов А.А. Междисциплинарные исследования в археологии (по ре-

- зультатам исследования Гнездовского археологического комплекса). *Средние века*. Москва, 2009, вып. 70 (3), с. 132—148.
- Мурашева В.В., Фетисов А.А. Портовая зона Гнездова. *Міста Давньої Русі* (ред. П.П. Толочко). Київ, 2014, с. 287—293.
- Скороход В.М. Дослідження причалу X—XI ст. на Шестовицькому подолі. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи* (ред. В.П. Коваленко). Чернігів, 2008, с. 190—193.
- Скороход В.Н., Фетисов А.А. Исследования на подоле Выползовского городища. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.* Київ, 2014, с. 291—293.
- Скороход В.М., Моця О.П., Фетисов О.О., Ситий Ю.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області. Дослідження на подолі. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. ек., спр., 2014, т. III.
- Скороход В.М., Жигола В.С. Давньоруська забудова Виповзівського городища. *Археологія*. Київ, 2017, № 1, с. 88—98.
- Фетисов А.А., Скороход В.Н. Исследования на подоле Выползовского городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.* (ред. Е.А. Шинаков). Брянск, 2014, с. 238—241.
- Фетисов А.А. Исследования прибрежной части Моховского археологического комплекса в контексте изучения «портовых зон» Восточной Европы. *Юго-Восточная Беларусь: археология, ранняя история, памятники* (ред. О.А. Макушников). Гомель, 2018, с. 50—63.
- Ambrosiani B. Birka: Its waterways and hinterland. *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200—1200* (ed. O. Crumlin-Pedersen). Roskilde, 1991, p. 99—104.
- Byock J., Zori D., Carnap-Bornheim C., Kalmring S., Wilken D., Wunderlich T., Rabbet W., Schneider R., Höft D., Shema S., Schwarzer K. A Viking Age Harbor and Its Hinterland in Iceland: the Leiruvogur Harbor Research Project (DFG SPP 1630). *Interdisziplinäre forschungen zu den Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter in Europa*. Bd. 1. Mainz, 2015, p. 289—312.
- Franciszek Jagodziński M. Truso. Między Weonodlandem a Witlandem. Elbląg-Bydgoszcz, 2010.
- Kalmring S. Der Hafen von Haithabu. Kiel, 2010.
- Kalmring S. The Harbour of Hedeby. *Viking Settlements & Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress* (ed. Svavar Sigmundsson). Reykjavík, 2011, p. 245—259.
- Milne G., Hobley B. Waterfront archaeology in Britain and northern Europe. London, 1981.
- Milne G. The Port of Medieval London. London, 2003.
- Janowski A. W wolinskim porcie... Wolin, 2014.

Надійшла 30.10.2018

В.Н. Скороход¹, К.Н. Капустин²

¹ Кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и краеведческо-туристической работы Национального университета «Черниговский колледж» имени Т.Г. Шевченко, skorohod-sv@ukr.net

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела Научные фонды Института археологии НАН Украины, kirill_kapustin@iananu.org.ua

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОДОЛЕ ВЫПОЛЗОВСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

В статье проанализированы топография, особенности застройки, стратиграфия подола средневекового Выползова. Здесь в X в. и, возможно, в XII в. существовала гавань, где осуществлялись ремонт, а также временное хранение разнообразных плавательных средств.

Собрано достаточно информации для обоснования гипотезы о существовании портовой зоны в пойменной части памятника. Сделаны также предварительные выводы о начале освоения подола, особенностях его развития на протяжении X—XII вв., а также функциональном назначении отдельных построек: первые объекты (остатки причалов или пирсов?) появляются в конце IX — в начале X в. В период активного роста Выползова (середина — вторая половина X в.) тут ремонтировали и временно хранили суда, о чем свидетельствуют находки как минимум шести канав для вытягивания ладей, а также остатки деревянного навеса. После гибели комплекса в конце X в. возрождение жизни началось не раньше XII в., когда берег реки укрепили деревянными конструкциями и обустроили новую стоянку для судов.

В целом, формирование портовой зоны Выползовского археологического комплекса происходило согласно общерусским тенденциям развития городов и поселений раннего этапа становления государства: они возникают в конце IX — начале X вв. как результат активной военно-политической и торговой деятельности «русов». Фиксация в культурном слое памятника и объектах X в. не характерных для этого региона керамических форм, украшений, предметов быта свидетельствуют о вероятном перемещении с территории Днепровского Правобережья в Нижнее Подесенье определенных групп переселенцев. Находки арабских дирхемов указывают на систематические торговые контакты с Востоком, и, возможно, исключительный статус поселения — укрепленный торгово-ремесленный лагерь, используемый для колонизации Днепровского Левобережья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Украина, Нижнее Подесенье, Древняя Русь, археология, X—XIII вв., порты, материальная культура.

Viacheslav M. Skorokhod¹, Kyrylo M. Kapustin²

¹ Ph.D., Senior Lecturer of the Department of Archaeology, Ethnology, Local History and Touristic Work of the National Taras Shevchenko University “Chernihiv Collegium”, skorohod-sv@ukr.net

² Ph.D., Research Officer of the Storage Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, kirill_kapustin@iananu.org.ua

EXPLORATION OF THE LOWLAND OF VIPOVZIV ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The paper analyzes the topography, peculiarities of development, stratigraphy of the lowland of medieval Vipovziv. The harbour, piers and other specific economic buildings were located in this area during the 10th and probably, in the 12th centuries.

According to archaeological survey of the last years quite enough information was collected to substantiate the hypothesis of the harbor existence in this part of the site. There were made preliminary conclusions about the time of its appearance, functional features of its development during the 10th—12th centuries, as well as functional purpose of the excavated buildings: first objects (remnants of piers (?) on this territory appeared at the end of the 9th - at the beginning of the 10th century: on the time of active growth of settlement agglomeration (in the middle — in the second half of the 10th century) specialized zone of repairs and temporary storage of vessels was carried out, which can be confirmed by the finds of at least six ditches for pulling ships, as well as remnants of a wooden canopy. The complex was ruined at the end of the 10th century, the revival of the latter had begun only in the 12th century. At this time the river bank was strengthened with wooden structures and a harbor was renewed.

Basically, port area of the archaeological complex of Vipovziv was formed and developed according to the tendencies of early stage of the state formation of Ancient Rus cities and settlements development: it arose at the end of the 9th — at the beginning of the 10th centuries. as the result of the active political, military and trading activities of the “Rus people”. Finds of non-typical for this region forms of pottery, jewellery and household items indicate the probable movement of certain groups of immigrants from the territory of the right bank of the Dnieper River to the Lower Desna River region; a great collection of Arab dirhams finds indicates the systematic trade contacts with the East, and possibly the exclusive status of the settlement — the fortified trade and craft camp used for colonization of the left bank of the Dnieper River.

K e y w o r d s: Ukraine, Lower Desna River region, Ancient Rus, archaeology, 10th—13th centuries, ports, material culture.

References

- Ambrosiani B. Birka: Its waterways and hinterland. *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200-1200* (ed. O. Crumlin-Pedersen). Roskilde, 1991, p. 99-104.
- Bagrianorodnyi Konstantin. Ob upravlenii imperiei. Drevneishie istochniki po istorii narodov SSSR (eds. G.G. Litavrin, A.P. Novoseltcev). Moskva, 1991.
- Byock J., Zori D., Carnap-Bornheim C., Kalmring S., Wilken D., Wunderlich T., Rabbel W., Schneider R., Höft D., Shema S., Schwarzer K. A Viking Age Harbor and Its Hinterland in Iceland: the Leiruvogur Harbor Research Project (DFG SPP 1630). *Interdisziplinäre forschungen zu den Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter in Europa*. Bd. 1. Mainz, 2015, pp. 289-312.
- Fetisov A.A., Skorokhod V.N. Issledovaniia na podole Vypolzovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione "Dnepr" v 2013 g.* (ed. E.A. Shinakov). Briansk, 2014, pp. 238-241.
- Fetisov A.A. Issledovaniia pribrezhnoi chasti Mokhovskogo arkheologicheskogo kompleksa v kontekste izucheniia "portovykh zon" Vostochnoi Evropy. *Iugo-Vostochnaia Belarus: arkheologii, ranniia istoriia, pamiatniki* (ed. O.A. Makushnikov). Gomel, 2018, pp. 50-63.
- Jagodziński M.F. Truso. Między Weonodlandem a Witlandem. Elbląg; Bydgoszcz, 2010.
- Janowski A. W wolinskim porcie... Wolin, 2014.
- Kalmring S. Der Hafen von Haithabu. Kiel, 2010.
- Kalmring S. The Harbour of Hedeby. *Viking Settlements & Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress* (ed. S. Sigmundsson). Reykjavík, 2011, pp. 245-259.
- Kainov S.Yu. Nakonechniki nozhen mechei iz Gnezdova. Gnezdovo. *Rezultaty kompleksnykh issledovaniï pamiatnika* (ed. V.V. Murasheva). Moskva, 2007, pp. 202-204.
- Kovalenko V.P., Motsia O.P., Sytyi Yu.M., Skorokhod V.M. Doslidzhennia Shestovytskoho podolu. *Starodavniï Iskorosten i slovianski hrady* (ed. P.P. Tolochko). Korosten, 2008, vol. 1, pp. 178-191.
- Kovalenko V., Skorokhod V. Polietnichnyi druzhynnyi tabir u Nyzhnomu Podesenni kintsia IX - pochatku X st. *Visnyk ChDPU. Seriia istorichni nauky* (ed. O.B. Kovalenko). Chernihiv, 2009, no. 73 (6), pp. 66-82.
- Mikhailov K.A. Cravnitelnaia topografiia pervykh drevnerusskikh gorodov IX-X vv. (k iubileiu odnoi stati). *Severnaia Rus i problemy formirovaniia drevnerusskogo gosudarstva* (ed. S.D. Zakharov). Vologda, 2012, pp. 5-21.
- Milne G., Hobley B. Waterfront archaeology in Britain and northern Europe. London, 1981.
- Milne G. The Port of Medieval London. London, 2003.
- Motsia O.P. Serednovichni porty Skhidnoi Yevropy: deiaki vidminnosti na richkakh i moriakhs. *Arkheolohiia*. Kyiv, 2015, no. 2, pp. 66-78.
- Murasheva V.V. V poiskakh Gnezdovskogo porta. *Rossiiskaia arkheologii*. Moskva, 2007, no. 1, pp. 106-114.
- Murasheva V.V., Panin A.V., Fetisov A.A. Mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii (po rezultatam issledovaniia Gnezdovskogo arkheologicheskogo kompleksa). *Srednie veka*. Moskva, 2009, no. 70 (3), pp. 132-148.
- Murasheva V.V., Fetisov A.A. Portovaia zona Gnezdova. *Mista Davnoi Rusi* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 2014, pp. 287-293.
- Skorokhod V.M. Doslidzhennia pryhalu X-XI st. na Shestovytskomu podoli. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy* (ed. V.P. Kovalenko). Chernihiv, 2008, pp. 190-193.
- Skorokhod V.N., Fetisov A.A. Issledovaniia na podole Vypolzovskogo gorodishcha. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.* Kyiv, 2014, pp. 291-293.
- Skorokhod V.M., Motsia O.P., Fetisov O.O., Sytyi Yu.M. Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Vypovzivskoho arkheolohichnoho kompleksu bilia s. Vypovziv Kozeletskeho raionu Chernihivskoi oblasti. Doslidzhennia na podoli. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. F. e., spr., 2014, vol. 3.
- Skorokhod V.M., Zhyhola V.S. Davnoruska zabudova Vypovzivskoho horodyscha. *Arkheolohiia*. Kyiv, 2017, no. 1, pp. 88-98.

А.О. Козловський, В.О. Крижановський,
Н.А. Козловська *

ВИРОБНИЧІ БУДІВЛІ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ З ПОСЕЛЕННЯ ХІ ст. НА КОПИРЕВОМУ КІНЦІ

Статтю присвячено археологічним дослідженням на території одного з найдавніших районів стародавнього Києва — Копирева кінця, де було виявлено і досліджено поселення ХІ ст. Серед комплексу житлових, виробничих і господарчих споруд виділено ряд будівель, призначених для обробки сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: давньоруський час, стародавній Київ, Київська Русь, Копирів кінець, будівлі, обробка, сільськогосподарська продукція.

Копирів кінець — один з районів стародавнього Києва, згадки про який зустрічаються у письмових джерелах з ХІ по ХVІ ст. Так, у Літописі руському Копирів кінець згадується у зв'язку з різними історичними подіями вісім разів (Махновець 1989). Необхідно зазначити, що сама назва «кінець» нехарактерна для міст Південної Русі. Київ — єдиний серед міст цього регіону, де трапляється така структурна одиниця (Толочко 1985, с. 9).

У той же час, кончанська система була характерна для міст Північно-Західної Русі, зокрема для Новгороду, де перша згадка про кінець як міський район датується 1172 р. (Новгородская первая летопись..., с. 222). Як правило, кінці належать до посадської частини міста (Толочко 1972, с. 138).

* КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

КОЗЛОВСЬКА Наталія Аркадіївна — молодший науковий співробітник Архітектурно-археологічної експедиції відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

Слово «кінець» означало якусь особливу частину міста, чи його заміську слободу. Саме такою слободою на початку свого існування, згідно з літописом, і був Копирів кінець (Петров 1897, с. 21). Із розширенням центральної частини міста Копирів кінець стає одним з його районів.

Копирів кінець завжди викликав значний інтерес дослідників, але на відміну від інших районів, таких як «місто Володимира», «місто Ярослава», Поділ, досліджувався значно менше. Питання розташування Копиревого кінця, планувальної структури, часу виникнення, де проходили його кордони і на наш час не досить повно відображені в наукових працях і викликають суперечки серед дослідників.

Значний поштовх у розв'язанні цих питань дали археологічні дослідження, які почалися в ХІХ ст. (головним чином, досліджувалися давньоруські храми). Більш ґрунтовні дослідження припадають на другу половину ХХ ст. Було встановлено ймовірні кордони Копирева кінця (Толочко 1983, с. 86—87; 1985, с. 6—7), досліджено низку укріплень (Боровський 1975; Сагайдак, Боровський 1979, с. 15—16; Боровський, Сагайдак 1980, с. 7—8; Сагайдак 1982, с. 53; Боровський та ін. 1986; Мовчан та ін. 1996; Івакін та ін. 1999, с. 10—11). Крім того, на території Копиревого кінця було досліджено кілька укріплених дворів (Мовчан, Климовський 2006, с. 224—226; Мовчан, Козловський, Ієвлев 2006, с. 285—288), а також на всій території Копиревого кінця була зафіксована значна кількість різночасових споруд житлового та господарчого призначення і кілька об'єктів виробничого призначення. Крім цього, було досліджено кілька могильників Х — першої половини ХІІІ ст., а також церкву ХІІ—ХІІІ ст. (ред. Толочко 1981, с. 231—234).

Значний інтерес викликає комплекс об'єктів, досліджених протягом останніх де-

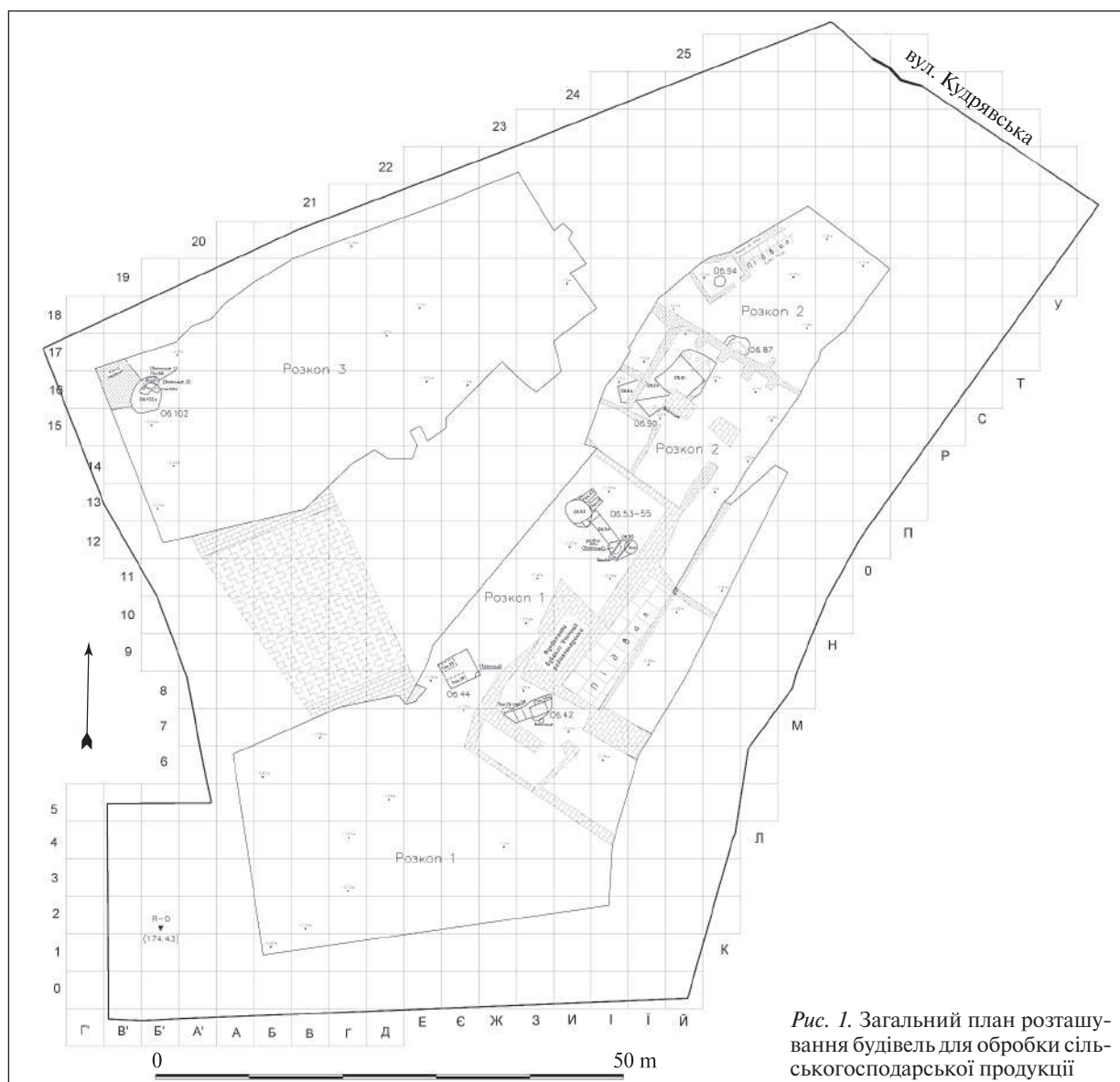

Рис. 1. Загальний план розташування будівель для обробки сільськогосподарської продукції

сятиліть по вул. Артема, 12, Несторівському провулку і по вул. Кудрявській, 24. До комплексу входили: укріплений ровом і частоколом двір із житловими і господарчими будівлями (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2006, с. 285—288) і неукріпленою частиною, де зафіксовані житлові споруди (Боровський, Зоценко 1988, с. 257—262), а також розташований на краю схилу по вул. Кудрявській, 24 комплекс з житловими, виробничими і господарчими спорудами (Мовчан, Писаренко, Пеняк 1989).

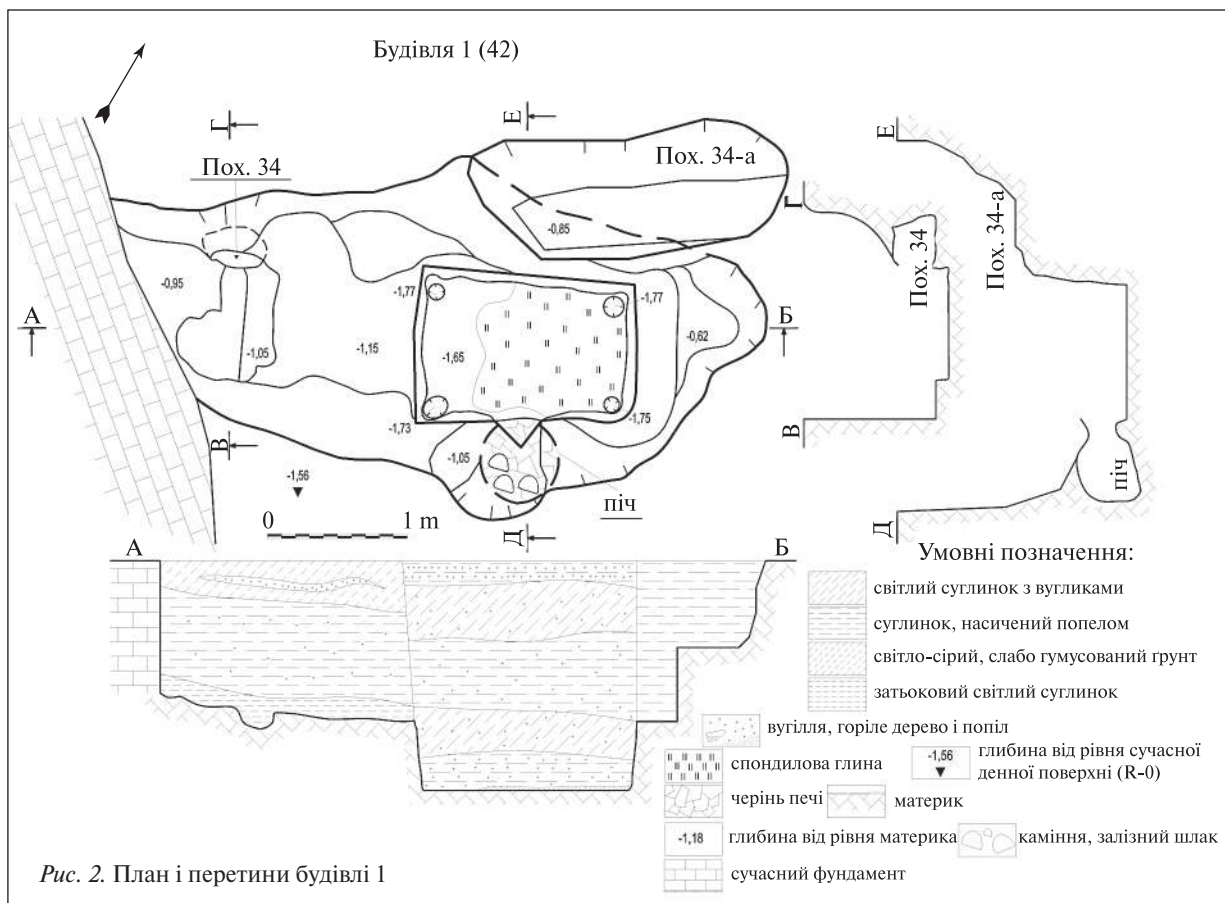
Під час досліджень 2016—2017 рр. по вул. Кудрявській, 24-а було зафіксовано три періоди функціонування цього комплексу. У X ст. тут розміщувався могильник із трупопокладеннями, інколи із супроводжуючим інвентарем. У XI — на початку XII ст. на цьому місці розташовувалися виробничі та житлові об'єкти (Козловський, Крижановський Б. р. а), а у XII — пер-

шій половині XIII ст. тут знову виник могильник із похованнями за християнським обрядом (Козловський, Крижановський Б. р. б).

Серед досліджених виробничих об'єктів нами, за конструктивними особливостями, було виділено кілька споруд, в яких, на нашу думку, могли займатися і обробкою сільськогосподарської продукції, зокрема просушуванням снопів та копченням м'яса і риби (рис. 1). Розташування таких вогнебезпечних об'єктів на краю поселення або за його межами характерне не тільки для давньоруського періоду, але і для пізнього середньовіччя (Рабинович 1975, с. 158; 1978, с. 56).

Будівля 1 (42)¹ розміщувалась у південній частині розкопу (рис. 1). Вона мала підпрямо-

¹ Нумерація у дужках відповідає нумерації об'єктів у Науковому звіті.

кутну форму і була орієнтована довгою віссю по лінії північний схід—південний захід. Довжина будівлі складала 1,70 м, ширина 0,9—1,2 м. Дно будівлі розташовувалося на глибині 3,21 м від рівня сучасної денної поверхні². Можливо, з південного заходу був вхід до будівлі. При будівництві цього об'єкта було зруйновано поховання 34, від якого залишився лише череп. По кутках будівлі виявлено ямки від стовпів діаметром 0,10—0,15 м, глибиною 0,10—0,15 м від рівня долівки (рис. 2).

Посередині південно-східної стіни виявлено піч досить цікавої конструкції. У стінці було зроблено трикутний виріз шириною до 0,5 м, висотою до 0,2 м, а в материк за межами будівлі вирита піч. Черинь печі мав округлу форму, діаметром до 0,6 м і розміщувався на 0,1 м нижче рівня долівки. Висота печі складала близько 0,5 м, черинь, стінки і склепіння були пропалені до червоного кольору на глибину 0,07—0,10 м (рис. 2). На черині печі лежало чотири гранітних камені. Два з них мали округлу форму діаметром 13 і 17 см. Інші два мали підпрямокутну

форму, розміром $17 \times 4,0 \times 6,0$ і $15 \times 4,0 \times 7,0$ см. Вони розташовувалися біля задньої стінки печі. На всіх чотирьох каменях є сліди дії вогню. Крім каменів, на черині лежав великий шматок залізного шлаку до 12 см у діаметрі.

Треба зазначити, що починаючи від верхньої частини устя печі в материк було вирізано трикутне заглиблення розміром 0,2 м і глибиною до 0,1 м, яке йшло нагору і, можливо, слугувало для кращої тяги. На долівці об'єкта було простежено сліди підмазки (рис. 2).

Заповнення будівлі 1 було мішаним і шаруватим. Під час вибірки заповнення над прямокутником заповнення будівлі 1 чітко простежувався горілий шар, який йшов майже до самої долівки будівлі. Складається враження, що це були залишки згорілої наземної частини, оскільки в цьому шарі, крім попелу і горілої землі, трапляються досить великі вуглики і фрагменти печини.

Найбільша частина знахідок була зафіксована у верхніх шарах заповнення, у нижніх їх було набагато менше. Передусім, знахідки представлені фрагментами кераміки і кісток тварин. Всього було зафіксовано 233 фрагмента стінок, 90 фрагментів вінець і 24 фрагмента придонних частин і денець (рис. 3, 1—36).

² Надалі всі глибини будуть зазначені від рівня сучасної денної поверхні (R-0) (позначка: 174,43 за Балтійською системою висот).

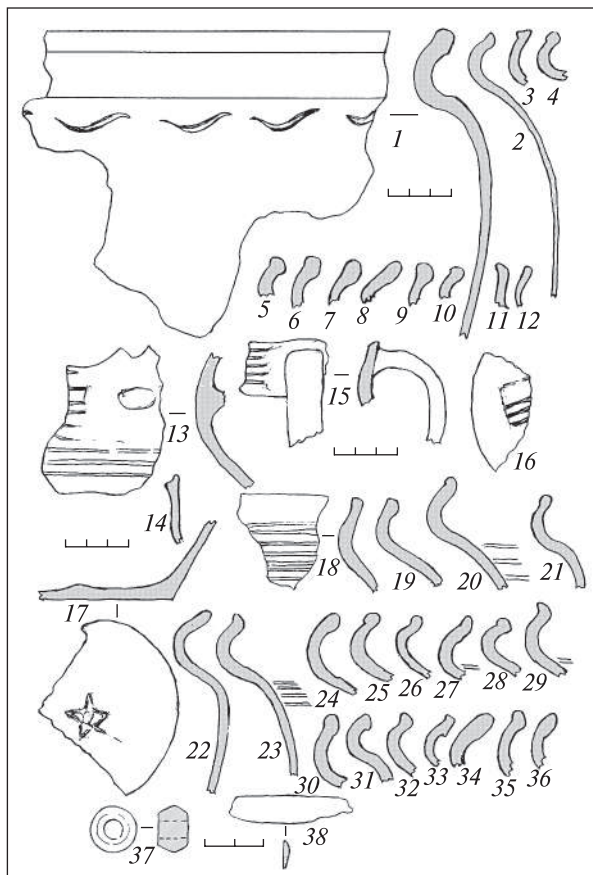

Рис. 3. Матеріали із заповнення будівлі 1

Кухонна кераміка представлена стінками, на деяких простежується різний лінійний, хвилястий і, зрідка, нігтеподібний орнамент. Як правило, орнаментом прикрашена верхня частина горщика. Денця горщиків часто мають сліди підсіпки, інколи фіксується закраїна. На п'ятих денцях зафіксовано клейма, з яких лише одне вціліло повністю — це клеймо у вигляді п'ятикутної зірки (рис. 3, 17).

Вінець горщиків зафіксовано близько 85. Всі вони мають відігнутий назовні рівний або манжетоподібний край, інколи з невеликим потовщенням. Такі вінця характерні для XI ст.

Столовий посуд представлено двома фрагментами горла глечиків із залишками ручок. По горлу і плечикам іде частий лінійний орнамент (рис. 3, 13, 15). Можливо, до глечиків належить і невеликий фрагмент вертикального вінця з косо зрізаним краєм (рис. 3, 14). Глечики було виготовлено зі світло-сірого тіста.

Тарна кераміка представлена невеликими фрагментами стінок амфор рожевого кольору. На деяких з них сліди різного лінійного орнаменту.

Вироби із заліза представлені трьома цілими і сімома фрагментами кованих квадрат-

них у перетині цвяхів, невеликим фрагментом ножа. Із рожевого пірофіліту було виготовлено біконічне прясло, діаметром 2,2 см, висотою 1,0 см, діаметр отвору 0,7 см (рис. 3, 37). Зафіксовано також фрагмент бруска із дрібнозернистого сланцю (рис. 3, 38).

Крім того, у заповненні зафіксовано невеликий фрагмент бронзи, два шматки бронзового шлаку, два шматки склоподібного шлаку, фрагмент підлогової плитки зі скошеними краями і слідами жовтої поливи, 10 шматків печини, на частині з яких є сліди соломи або трави. Знайдено також більш ніж 30 каменів розмірами 1,0—9,0 см, деякі зі слідами дії вогню.

Будівля 2 (44) знаходилася в південній частині розкопу 1 (рис. 1). Будівля мала підпрямокутну форму і була орієнтована кутами за сторонами світу. Площа будівлі складала близько 8 м². У трьох кутах будівлі зафіксовано ямки від стовпів, діаметром 0,20—0,25 м і глибиною до 0,2 м від рівня долівки. Місцями на долівці простежуються сліди підмазки глиною (рис. 4).

На висоті 0,10—0,25 м від долівки в стінах проходили заглиблення напівкруглої форми діаметром до 0,22 м, можливо, це сліди від колод. На стінках будівлі чітко простежуються відбитки від горбилів які, імовірно, кріпилися до стінок за допомогою вертикальних дощок, і колод, що розміщувались на рівні долівки. Зазначимо, що горбиля кріпили стінки не суцільно, а розташовувались на деякій відстані один від одного (0,15—0,20 м). Можливо, до кріплення стінок входили і вмонтовані в стінки кілки, і невеликі (до 0,15 м в діаметрі) колоди (рис. 4).

У східному кутку будівлі знаходився опалювальний пристрій, який частково виходив за межі котловану будівлі. Черинь його мав овальну форму розміром 0,5 × 0,4 м, був заглиблений до 0,2 м від рівня долівки і досить сильно пропечений. Були також обпалені і стінки будівлі навколо нього. Перед череном знаходилася невелика ямка розміром 0,4 × 0,2 м і глибиною до 0,3 м, забита попелом і вуглінками. За вогнищем у матеріку йшов вертикальний отвір нагору. На жаль, його дуже пошкодила каналізаційна труба, що проходила над будівлею. На черені було зафіксовано великий фрагмент обгорілої плахи.

На нашу думку, можна виділити два періоди існування будівлі 2. Спочатку це була будівля господарського призначення стовпової конструкції. На другому етапі її існування стіни було укріплено горбильми, а у північно-східному кутку споруджено опалювальний пристрій із витяжним отвором.

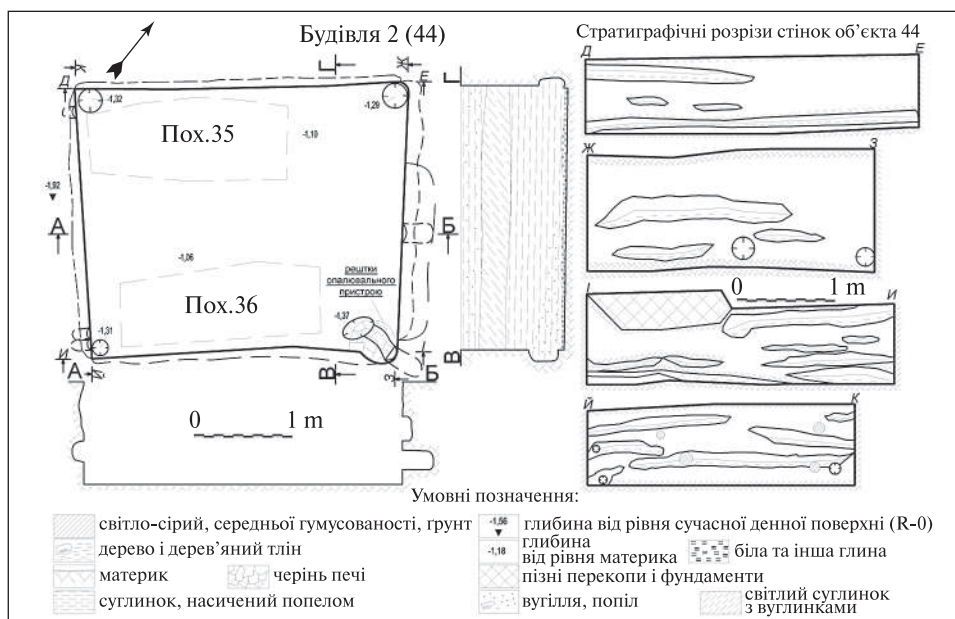

Рис. 4. План і перетини будівлі 2

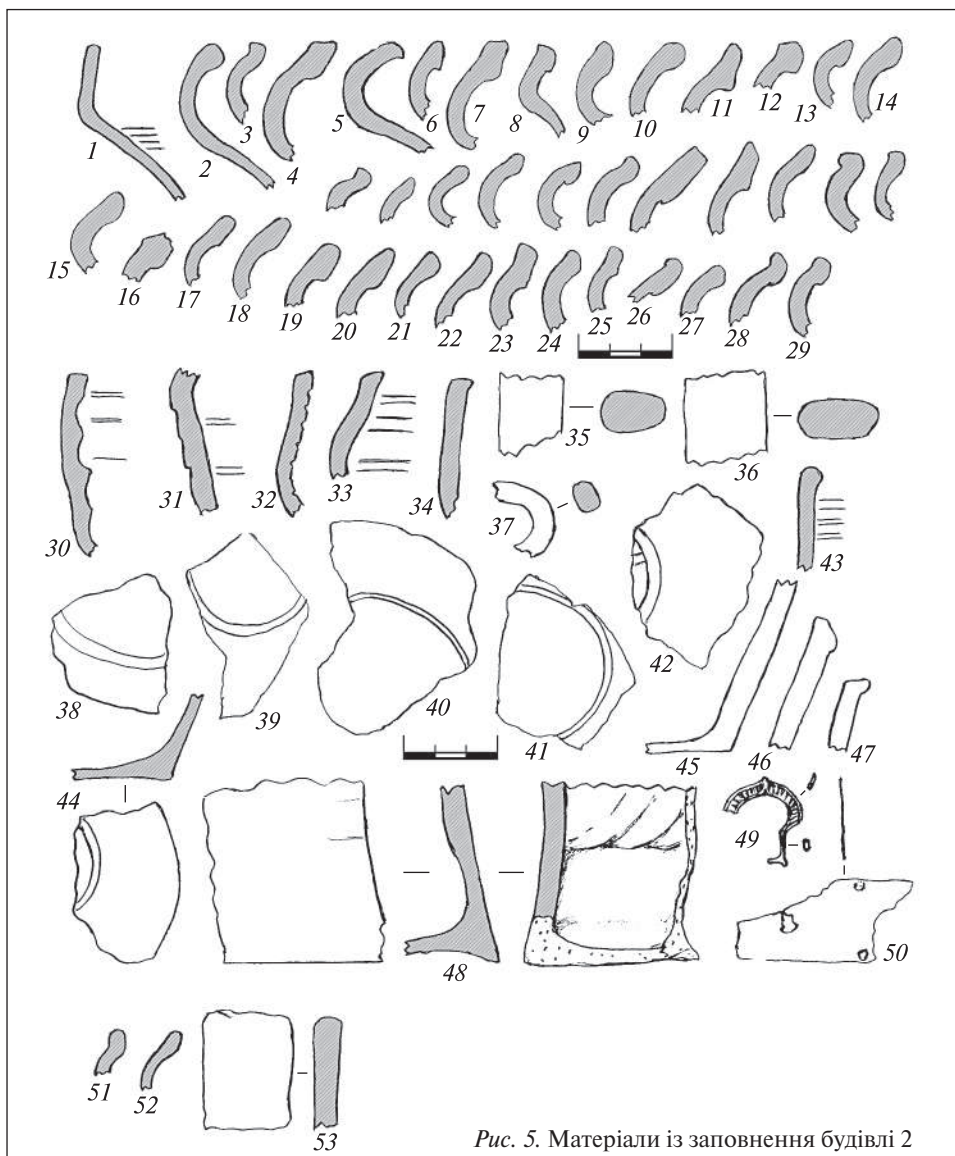

Рис. 5. Матеріали із заповнення будівлі 2

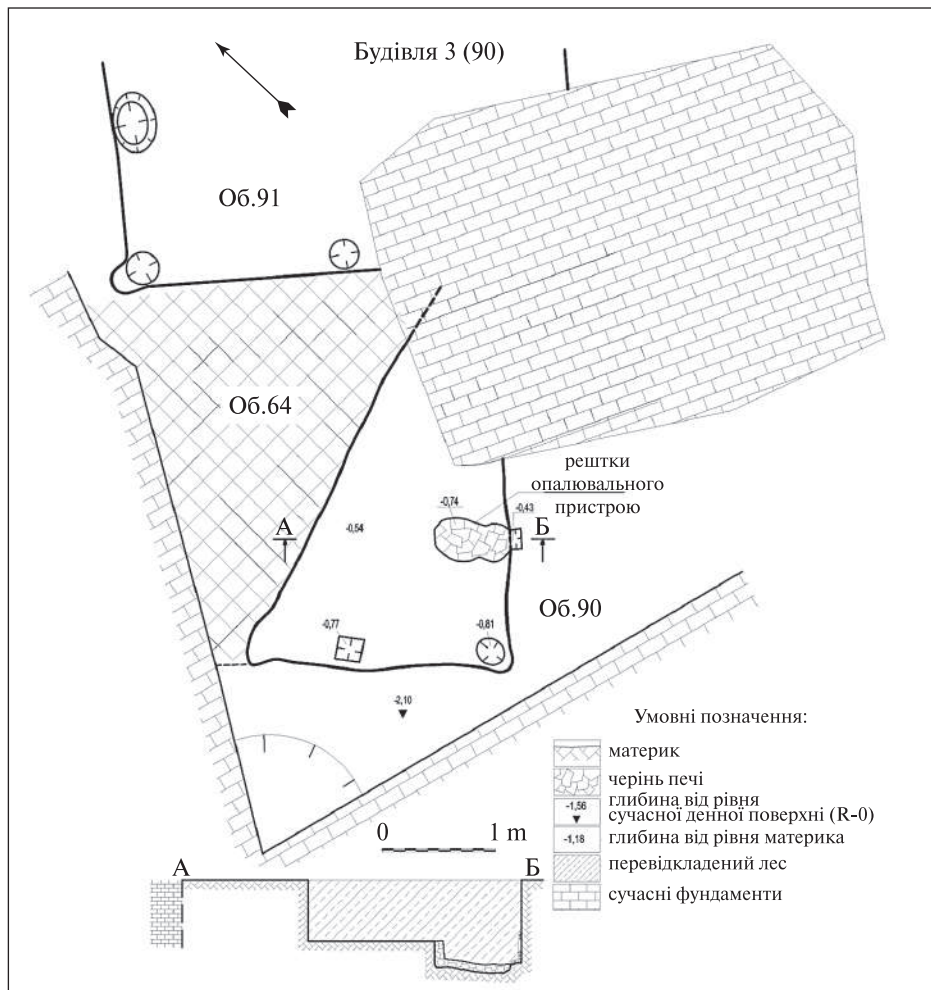

Рис. 6. План і перетин залишків будівлі 3

Заповнення будівлі 2 мало шарувату структуру. Верхній шар складався з обпаленої глини з вуглинками. Нижні шари мали більш темне забарвлення, але також були насичені вуглинками, попільняними лінзами і камінцями. Треба відмітити, що заповнення було частково порушено двома більш пізніми похованнями. На долівці, в нижніх шарах заповнення, знахідок дуже мало. Це окремі кістки тварин, невеликі фрагменти стінок посудин та шматки печини.

Найбільше знахідок було зафіксовано у верхніх шарах заповнення. Кількісно переважають фрагменти кераміки. Треба зазначити, що фрагменти були дуже невеликі за розмірами (рис. 5, 1—48, 51—52).

Кухонні горщики представлені 378 фрагментами стінок, 29 фрагментами вінець та 10 фрагментами донець і придонних частин. Вінця мали відігнутий назовні край, рівний, манжетоподібний, або з невеликим потовщенням. Деякі з вінець мали слабкий загин краю досередини (рис. 5, 1—29, 51—52). Такі горщики характерні для XI ст. На деяких донецях просте-

жуються залишки клейм. Як правило, це коло або коло зі спицями (рис. 5, 38—42, 44).

Столовий посуд представлено вінцями і стінками глечиків, виготовлених зі світло-сірої глини з прямим або з косо зрізаним краєм вінець (рис. 5, 30—34, 43, 46—47). До глечиків належать і фрагменти овальних у перетині ручок (рис. 5, 35—36). Ще одна невелика ручка, вкрита зеленою поливою, найімовірніше, належала невеликій посудині типу чашки (рис. 5, 37). Окремо виділяється фрагмент циліндричної ніжки світильника (?), виготовлений зі світло-сірого тіста (рис. 5, 48).

Вироби з бронзи представлені фрагментом пряжки (рис. 5, 49).

Вироби із заліза представлені 25 цвяхами (13 з них фрагментовані), залізною смужкою з отвором (рис. 5, 50). Зафіксовано також сім шматків залізного шлаку розміром 7,0—12 см. Крім того, у заповненні виявлено 30 шматків печини, розміром 2,0—5,0 см, деякі з відбитками соломи або трави. Також знайдено 82 фрагмента кісток тварин, деякі обгорілі.

Під час розбирання опалювального пристрою було знайдено шість шматків шлаку зі слідами бронзи розміром 1,5—4,0 см, а також камінці розмірами 2,0—10 см які, можливо, входили у його конструкцію.

Будівля 3 (90) була розташована в центрі розкопу 1, на 30 м південно-західніше будівлі 2. Будівля була орієнтована кутами за сторонами світу. На жаль, вона була пошкоджена пізніми спорудами і від неї залишився лише південний кут (рис. 1). Можна приблизно визначити площу будівлі за наявними стовповими ямами. На нашу думку, вона мала підпрямокутну форму з довжиною стін до 3,0 м. У східному кутку будівлі розміщувалася стовпова яма діаметром 0,22 м і глибиною до 0,3 м від рівня долівки. Ще одна стовпова яма прямокутної форми розміром 0,21 × 0,21 м і глибиною 0,3 м від рівня долівки була розташована біля південно-західної стіни будівлі (рис. 6).

Біля південно-східної стіни було розчищено опалювальний пристрій, від якого залишився черінь витягнуто-овальної в плані форми розміром 0,70 × 0,35 м. Черінь розміщувався на глибині 0,25 м від рівня долівки. Черінь і стінки навколо пропалені до червоного кольору на глибину до 7,0—8,0 см. У стінці, до якої прилягало вогнище, було вирізано прямокутний отвір розміром 0,20 × 0,12 м (рис. 6). Цей отвір і стінка довкола нього також сильно обпалені. На нашу думку, він виконував роль витяжки.

Заповнення будівлі було мішаним, у самій будівлі було зафіксовано вуглинки та невеликі фрагменти печини. Над будівлею було знайдено кілька фрагментів вінець від горщиків XI ст.

Будівля 4 (102) розміщувалась у північно-західному кутку розкопу 3 (рис. 1). Будівля мала неправильну овальну в плані форму розміром 3,5 × 2,6 м, глибиною 3,50—3,86 м. Будівля була значно пошкоджена пізніми ямами (рис. 7). Треба зазначити, що в існуванні будівлі 4 можна виділити два періоди. До першого періоду належить існування заглибленої будівлі з опалювальним пристроєм, спорудженим біля північної стінки. Опалювальний пристрій було споруджено на останці висотою 0,1 м. Пристрій було зруйновано у давні часи і від нього залишилися фрагменти череня овальної в плані форми розміром 0,46 × 0,29 м. Зазначимо, що під час спорудження будівлі 4 було зруйновано більш раннє поховання 58а, від якого залишився лише череп (рис. 7).

Після руйнації будівля була засипана материковим ґрунтом з незначними прошарками гумусу і включеннями кількох фрагментів ке-

раміки XI ст. та невеликих фрагментів кісток тварин. Будівля була засипана не повністю, а таким чином, щоб залишалось заглиблення до 0,35 м від рівня материка. На цьому рівні біля північної стінки було споруджено піч підпрямокутної форми, більша частина якої виходила за межі котловану. Черінь печі був підмазаний глиною в один шар і сильно пропівся. Стінки печі мали товщину до 4,0—5,0 см і збереглись на незначну висоту. Біля печі було зафіксовано розвал печини від стінок і склепіння печі. Піч мала розмір 1,0 × 1,0 м. Значна її частина була зруйнована пізньою ямою. На південь від печі, на рівні череня було зафіксовано велику округлу пляму з попелу і вуглинок розміром 1,0 × 1,2 м, потужністю до 0,1 м.

Верхня частина заповнення будівлі мала шарувату структуру і містила велику кількість знахідок. Кераміка представлена фрагментами кухонного, столового та тарного посуду. Від кухонних горщиків зафіксовано 150 фрагментів стінок, на 25 з яких простежено врізний лінійний орнамент. Вінця представлені 38 фрагментами. Всі вони мають відігнутий назовні край. Частина з них рівна, частина з манжетоподібним потовщенням із зовнішнього боку, частина з незначним потовщенням (рис. 8, 1—2, 5—6, 8—18, 22—32, 34—41, 43—44). Такі вінця характерні для XI ст.

Столовий посуд представлено двома вінцями від глеків з косо зрізаним краєм (рис. 8, 19, 42) та двома овальними у перетині ручками (рис. 8, 3, 7). Треба відмітити, що частина вінець горщиків по плечиках була прикрашена врізним лінійним і хвилястим орнаментом. Тарна кераміка представлена овальною у перетині ручкою амфори (рис. 8, 33).

Вироби з кольорових металів представлені бронзовою поясною пряжкою з приймачем для ремня. Пряжка округлої форми з виступами, прикрашена орнаментом (рис. 8, 45). Вироби з каменю представлені двома пряслами з пірофіліту. Одне з них біконічне, діаметром 1,5 см, висотою 1,2 см, діаметр отвору 0,7 см (рис. 8, 46). Друге — кільцеподібне, діаметром 2,0 см, висотою 0,9 см, діаметр отвору — 0,7 см (рис. 8, 47).

Кістяні вироби представлені двочастинним гребінцем трапецієподібної форми розміром 6,0 × 4,5 × 1,3 см. Гребінець прикрашено врізними лініями (рис. 8, 48). Зафіксовано також невеликий фрагмент від скляного браслета, плосковігнутого, з косими насічками, зробленого зі скла молочно-білого кольору. Ширина браслета 0,5 см (рис. 8, 49).

ного череня розміром $1,20 \times 1,15$ м, який розміщувався на глибині 2,36 м (0,41 м від рівня материка) і передпечної ями діаметром 1,25 м і завглибшки 0,77 м від рівня материка. Заповнення ями складалось з шарів материка, гумусу та прошарків вуглинок. На дні ями також зафіксовано прошарок вуглинок. Стінки ями мають сліди слабкого обпалення (рис. 9).

У траншеї знахідок зафіксовано не було. Найбільшу кількість речей було знайдено в ямі 1. Переважно — це фрагменти кераміки та кісток тварин (рис. 10, 2). Кухонна кераміка представлена 179 фрагментами стінок горщиків, на частині з них врізний лінійний орнамент, на одному — врізні насічки. Придонні частини представлені 42 фрагментами, на 10 з них було зафіксовано клейма — це, передусім, кола, кола зі спицями, концентричні кола, в одному випадку хрест, вписаний у коло (рис. 10, 1—4, 7—8, 10, 25—26) (рис. 11, 12). Вінця представлені 71 фрагментом. Всі вони відігнуті назовні. Край оформлений у вигляді манжета або має незначне потовщення. Іноді край вінець загострений, з незначним загином досередини (рис. 10—11).

Виділяється вінець від горщика з різко відігнутим краєм, яке не має шийки, а безпосередньо переходить в тулово. По вінцю проходить хвилястий орнамент і насічки (рис. 11, 16).

Столовий посуд представлено невеликим фрагментом вінця з косо зрізаним краєм і врізним лінійним орнаментом (рис. 11, 14). До керамічних виробів належать фрагмент денця тигля (?), діаметр денця 5,5 см (рис. 10, 9); до тарного посуду — два фрагмента стінок від рожево-глиняних амфор. За керамічним посудом будівля датується XI ст.

Вироби із заліза представлені чотирма цілими і двома фрагментами цвяхів, квадратних у перетині, невеликим фрагментом від ювелірного пінцета та трьома фрагментами залізних виробів, призначення яких важко визначити. Знайдено було також сім шматків залізного шлаку. Кольоровий метал представлено фрагментом бронзової пластинки.

У заповненні обох ям було також зафіксовано 46 шматків печини (переважно, в ямі 2), на деяких з них були відбитки соломи або трави. Крім того, було зафіксовано 17 каменів розміром 1,0—12 см.

У заповненні ями 1 було зафіксовано 54 кістки тварин, деякі зі слідами дії вогню, а також невелика кількість кісток і луски риб.

Таким чином, розглянувши конструктивні особливості описаних об'єктів, можна зробити

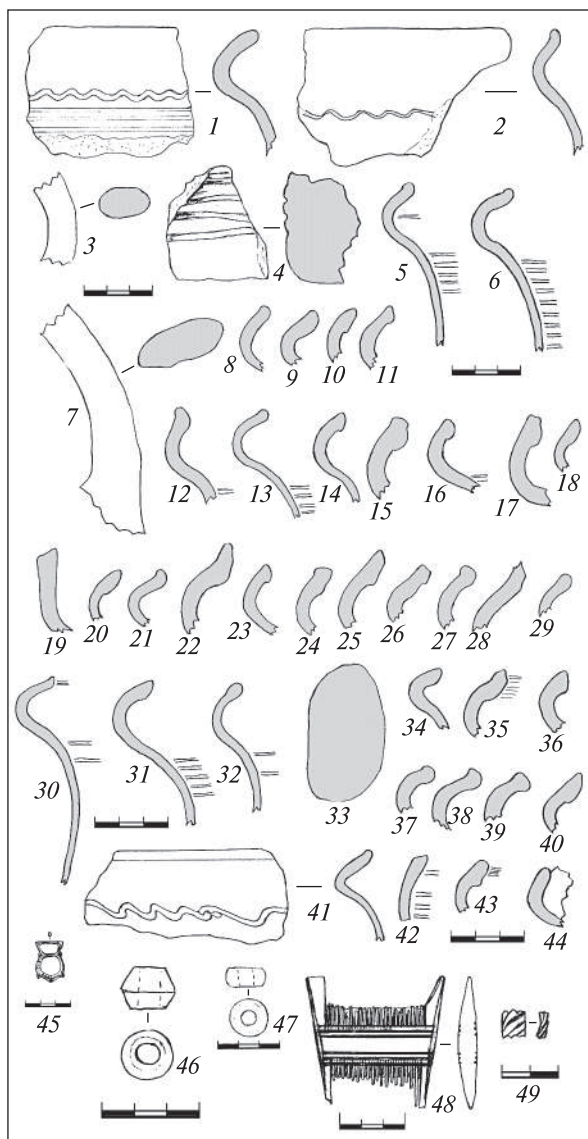

Рис. 8. Матеріали із заповнення будівлі 4

деякі висновки про їх призначення. Ці об'єкти можна поділити на дві групи за їх конструктивними особливостями. До першої групи належать будівлі 1—4, до другої — будівля 5. Будівлі першої групи, у свою чергу, можна розділити на дві підгрупи. До першої підгрупи належать будівлі 1—3, до другої — будівля 4.

Будівлі 1—3 мали підпрямокутну в плані форму, були заглиблені в материк від 0,5 до 1,7 м, мали стіни стовпової конструкції і досить оригінальні опалювальні пристрої, які значною мірою відрізняються від звичайних вогнищ і печей. Всі опалювальні пристрої розташовувались біля стіни або в кутку, були заглиблені на 0,10—0,15 м від рівня долівки і повністю або частково виходили за межі котловану. Всі вони мали витяжні канали трикутної або прямокутної у перетині форми, що абсолютно нехарактерно для звичайних вогнищ і печей.

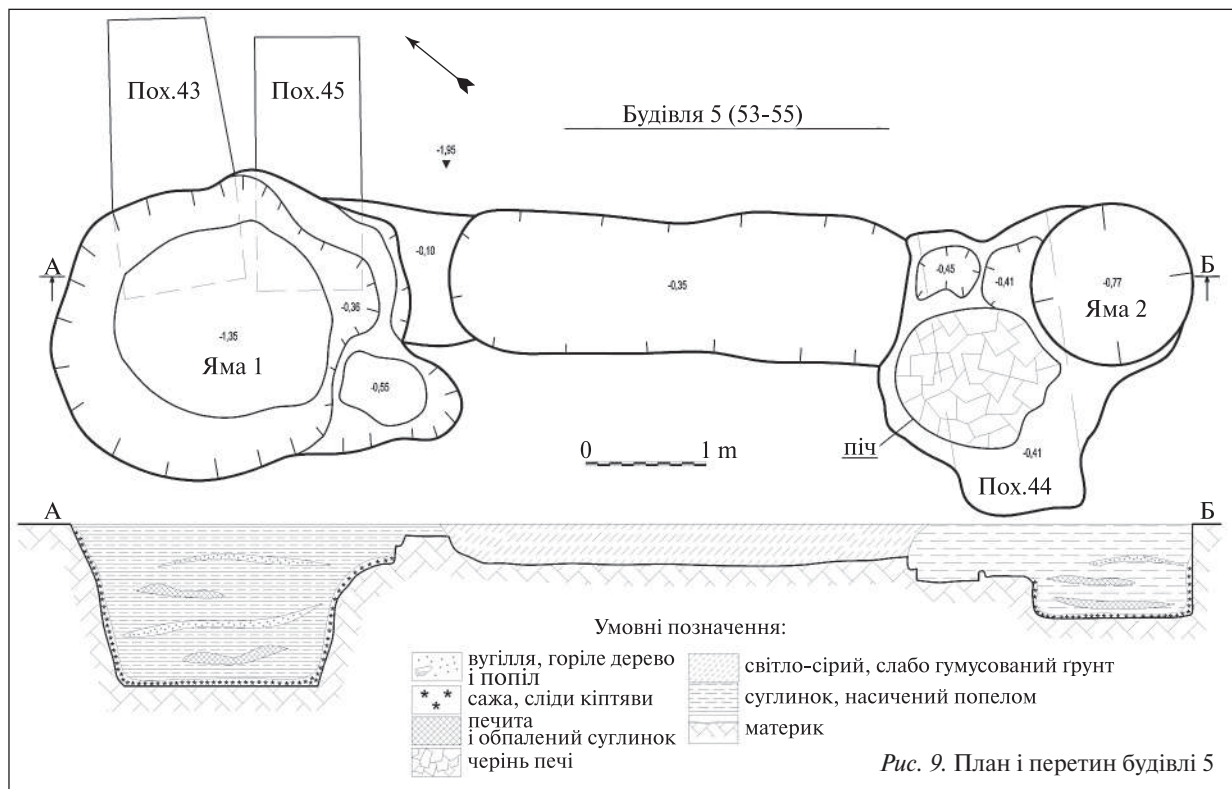

Рис. 9. План і перетин будівлі 5

Конструкція цих опалювальних пристроїв дозволяла не тільки отримати значну кількість тепла, але і зберегти його на довгий час за допомогою каменів, які були зафіксовані в печі будівлі 1.

Можна припустити, що чотири гранітні камені і великий фрагмент залізного шлаку під час топки розжарювались, а після того, як топити переставали, вони разом з розжареними стінами поступово віддавали тепло.

Іншу конструкцію мала будівля 4. Вона мала округлу форму, стіни нічим не кріпилися, а вогнище не мало витяжки.

Для чого призначалися ці будівлі? Спираючись на етнографічні дані і на аналогічні споруди, зафіксовані на інших поселеннях, можна віднести їх до т. зв. снопоосушарок. Снопоосушарки були потрібні в північних районах для досушування хліба, щоб зерно легше відставало від колоса (Максимов 1985, с. 115).

Сушарні мали різну конструкцію. Найпростіша сушарня, т. зв. «шиш», складалася з ям круглої або прямокутної форми, глибиною 1,0–1,5 м з пічкою біля однієї зі стін. Яма перекривалася дошками або жердинами, щільно замазувалася глиною і засипалася землею. У цьому настилі робилося кілька отворів, через які йшло тепло і дим. Над ямою ставили від 6 до 26 жердин довжиною 3,0–5,0 м у вигляді конуса. На жердини вкладали снопи рядами до самого

верху (Сабурова 1987, с. 198). До сушарень подібного типу, на нашу думку, належить будівля 4 — яма з пічкою або вогнищем на дні (рис. 7).

Більш складними були сушарні типу овина. Як правило, це були двоповерхові споруди досить складної конструкції. Сушарня складалася з підземної та наземної частини. Підземна частина складалася з ями розміром 3,0 × 4,0 м, глибиною до 2,5 м, стіни якої кріпилися зрубом або вертикальними колодами — стояками. В ямі розміщувалася піч, яка часто врізалася у стінку, що розташовувалась навпроти входу. На рівні землі яма перекривалася настилем з дощок або горбилів, в якому робились отвори для проходу тепла і диму. Над кожним отвором кріпилася дошка, щоб іскри не летіли нагору. На рівні 1,0 м від настилу містилися колосники — жердини, на які ставили снопи. Овин мав або дерев'яні стіни, або із плоту, обмазаного глиною. Зверху овин перекривав солом'яний дах (Сабурова 1987, с. 199). До сушарень подібного типу, на нашу думку, можна зарахувати будівлі 1–3. Але тут гаряче повітря і дим могли підніматися нагору і по вирізаному в материкові каналу.

Нам відомі аналогії дослідженням будівлям. Так, сушарні типу «шиша» було зафіксовано під час досліджень давньоруських поселень Ліскове на Чернігівщині (Шекун, Веремейчик 1999, с. 12, рис. 131) та на поселенні Автуничі (Моця та ін. 1997, с. 39).

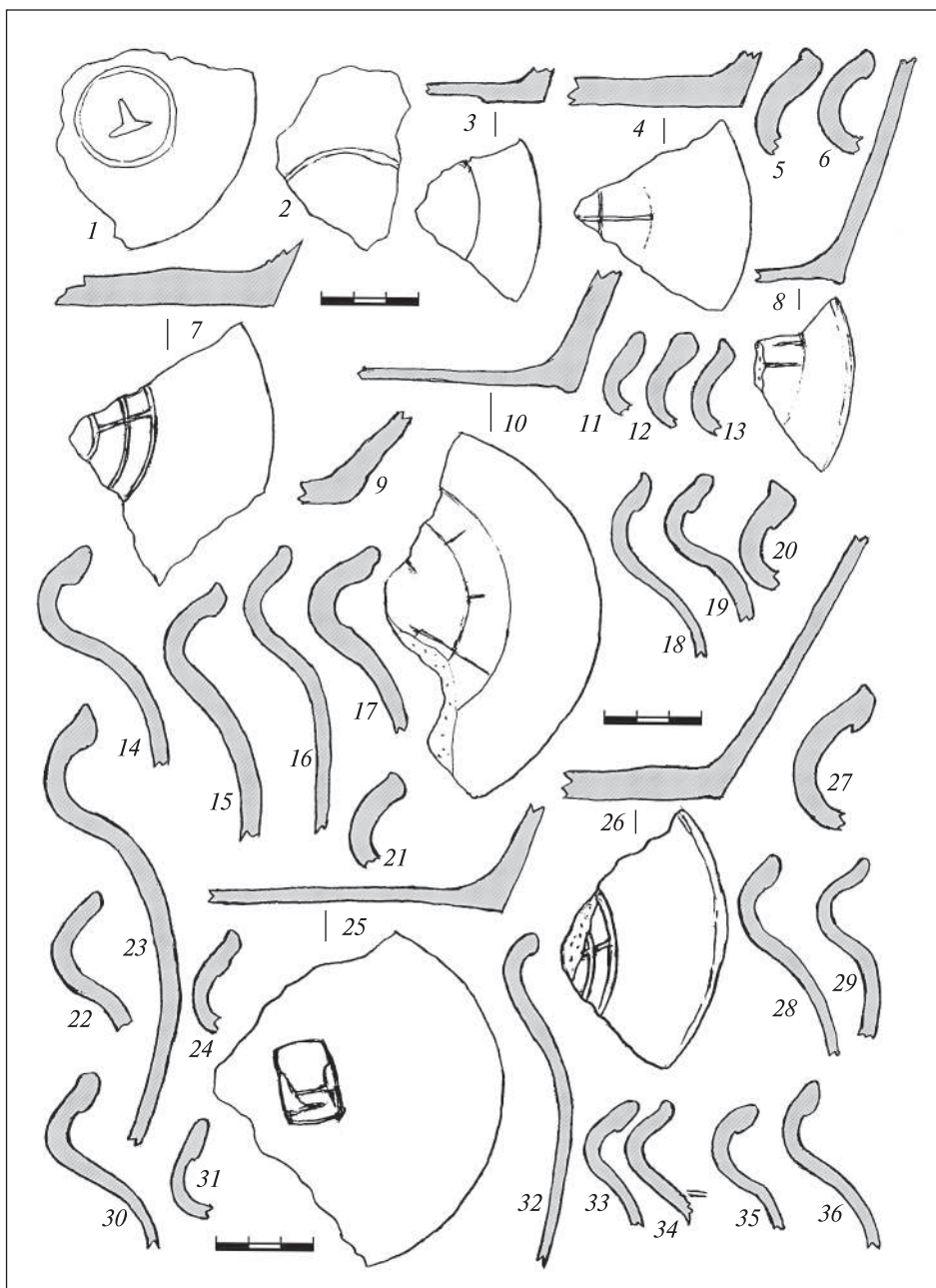

Рис. 10. Матеріали із заповнення будівлі 5

Сушарню типу овину було досліджено на поселенні біля с. Григорівка (Петрашенко 2005, с. 205—206)

Будівлі для просушування снопів були дуже вогнебезпечні, і тому їх ставили або в полі, або подалі від житлових і господарчих приміщень (Максимов 1985, с. 116). У нашому випадку всі снопосушарки також стояли на краю поселення. Навряд чи всі сушарні використовувалися одночасно. Найімовірніше, спочатку була збудована будівля 4 — «шиш», як найпростіша. Але її потужність була невеликою, і її засипали. Замість неї було побудовано невеликий овин (будівля 1). Але, оскільки і ця су-

шарка була порівняно невелика, були побудовані більш потужні сушарні (будівлі 2—3). Про значний обсяг вирощування мешканцями поселення зернових культур, на нашу думку, свідчать результати палеоетноботанічного дослідження (Див. Додаток 1) та виявлення на цій ділянці поселення шести серпів. Не виключено, що ці серпи були виготовлені на самому поселенні, оскільки п'ять з них було знайдено вкупі і вони одного типу й різняться лише розмірами (рис. 12). Серпи подібного типу трапляються як на давньоруській, так і на суміжних територіях починаючи з IX—X ст. (Ляпушкін 1958, с. 19, рис. 7, 2—3; Степанен-

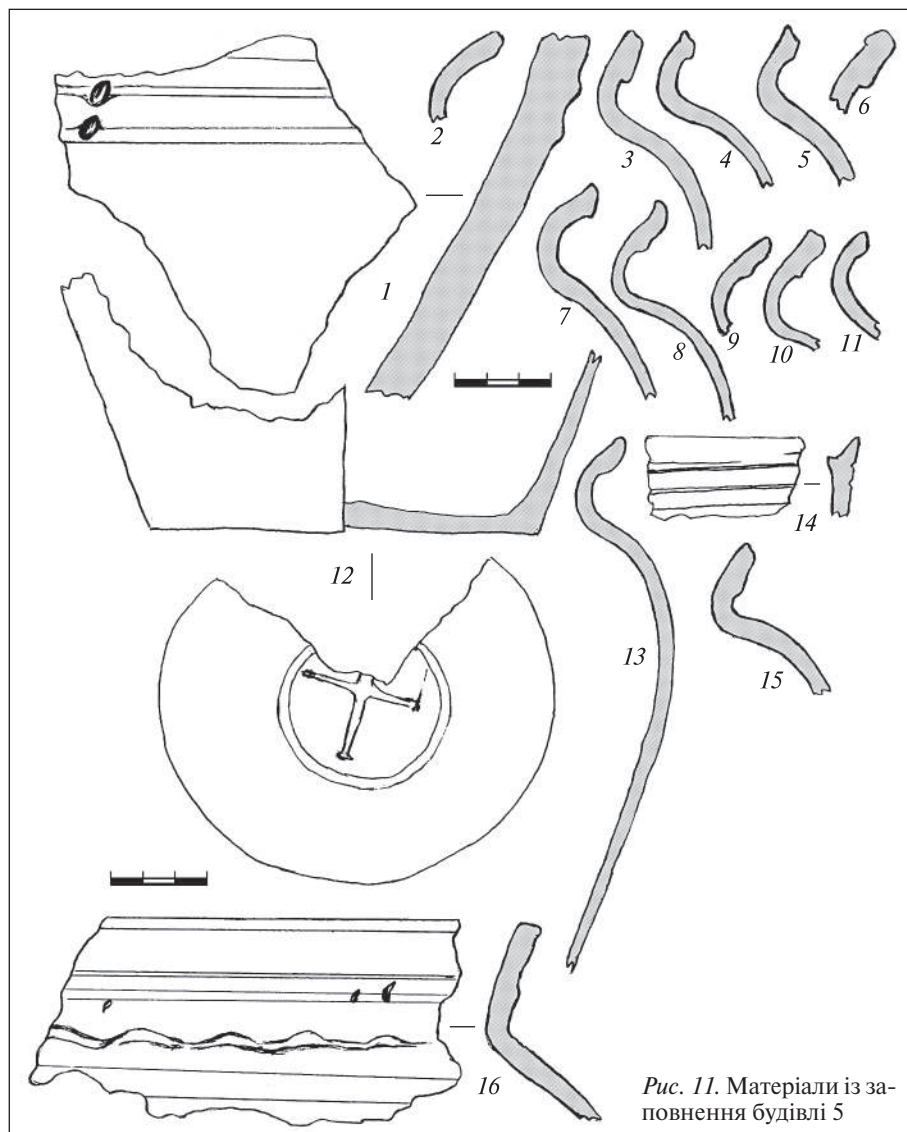

Рис. 11. Матеріали із заповнення будівлі 5

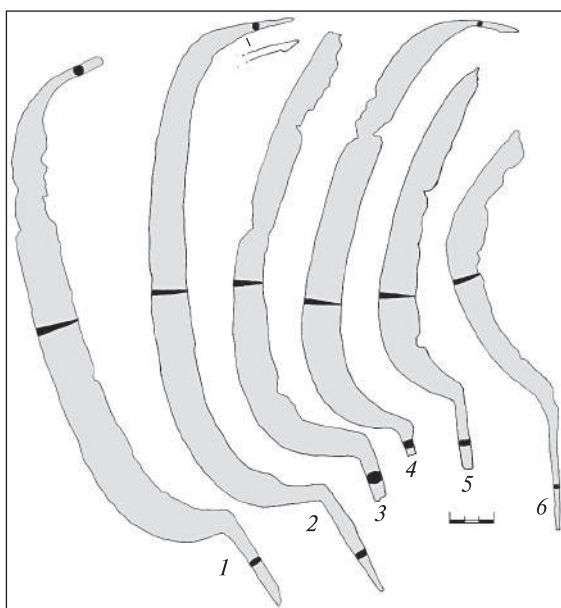

Рис. 12. Серпи, знайдені під час дослідження: 1–5 — в об'єкті 87; 6 — в об'єкті 94

ко, Блажевич 1976, с. 155, рис. 4, 1–2; Халиков та ін. 1985, с. 21, табл. III, 15). Відомі такі серпи і в більш пізній час (Сабурова 1987, с. 195, рис. 82, 3).

До другої групи належить будівля 5. На нашу думку, ця будівля була споруджена для копчення м'яса та риби. Так, в ям 2 виявлено відкрите вогнище, поряд з ним — передпічна яма, куди згрібали попіл, про що свідчать вуглинка і попіл в її заповненні. Обидва об'єкти перекривались зверху якимось легким щільним покриттям. Траншея, яка з'єднувала яму 1 і яму 2 також мала зверху перекриття, можливо, з дерну. Яма 1 могла мати перекриття на рівні денної поверхні. Після розпалювання вогню у ямі 2 тепло і дим ішли по траншеї у яму 1, де розмішувались продукти, призначені для копчення. Поки дим йшов по траншеї, він охолоджувався, і таким чином м'ясо або риба коптилася. Дим з ями 1 міг виходити через прямокутний

південного боку. Тут його кількість можна було регулювати за допомогою заслонки (рис. 9). На користь того, що в ямі 1 могли коптити м'ясо або рибу свідчать знайдені у ямі кістки тварин та риб'яча луска, а також закопчені стіни ями.

Споруди, призначені для копчення м'ясних і рибних продуктів, відомі і на інших давньоруських поселеннях, але їх конструкція була більш простою. До речі, виділені вони були завдяки прокопченим стінам, як і в нашому випадку (Шекун, Веремейчик 1999, с. 37, рис. 75, 1).

На нашу думку, всі ці вогнебезпечні споруди існували тут окремо від укріпленої садиби і житлових споруд, які розміщувались вище по схилу (Боровський, Зоценко 1988, с. 260). Можливо, в цей же час тут почали діяти кузня і мідноливарне виробництво, сліди якого

простежено на всій дослідженій площі у вигляді шлаків, інструментів та різноманітних виробів. Але пізніше поселення розширювалось і вогнебезпечне виробництво почало скорочуватись, зокрема, було засипано так званий «шиш» (будівля 4) і на його місці виникла будівля з прямокутною піччю. Було засипано і будівлю 3, і в неї врізалася одним із кутів пізня споруда (рис. 6).

Найімовірніше, усі снопоосушарні було поступово ліквідовано і на цій площі збудовано кілька садиб із житловими й господарськими приміщеннями. Але кузня і мідноливарне виробництво, очевидно, залишилися. Мабуть, продовжувала існувати і споруда для копчення м'яса та риби. Цілий ряд ознак дозволяють припустити що, в цілому, життя на цій ділянці

Таблиця 1. Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів

Рослини	№ об'єкта											
	11	1	2	45	55	56	91	85	83	84	66	60
Пшениця двозернянка							2					
Пшениця однозернянка										4		
Пшениця голозерна						1		1				
Пшениця спельта			2							3		
Жито посівне									1			
Просо звичайне		5				4				14		
Овес посівний			13				1				1	
Сочевиця									1	2		
Горох посівний	1					1						
Мишій зелений				1						16		
Мальва лісова								4		3		17
Щавель кислий						1						
Щавель горобиний					1			3		1		1
Лобода біла						6		3				2
Наземка польова												4
Підмаренник справжній												4
Підмаренник чіпкий	1		1									
Кукіль звичайний						2						
Спориш звичайний	1											1
Гірчак березковидний							1					
Хрiниця польова										1		
Волошка										1		
Смiлка	1											
Веронiка										1		
Конюшина	1							3				
Бузина чорна			1			1						14
невизначені уламки зернівок	1			1		3		2	1	2	2	
Невизначені						3	2	4		3		4

існувало в XI ст. і, можливо, на самому початку XII ст. У XII—XIII ст. на цьому місці існувало християнське кладовище.

Додаток 1

Результати палеоентоботанічного дослідження матеріалів з розкопок за адресою: вул. Кудрявська, 24-а, у м. Києві в 2016—2017 рр.

Для дослідження було відібрано 15 зразків ґрунту. Кожен зразок мав об'єм близько 5,0 л. Зразки було промито через сито з отворами 0,5 мм.

У таблиці 1 наведені результати цього дослідження (табл. 1).

У досліджених зразках було виявлено насіння та зернівки як культурних рослин, так і бур'янів. Серед культурних рослин переважає просо (23 шт.) та овес посівний (15 шт.). Зафіксовано також зернівки плівчастих (спельта, однозернянка, двозернянка) та голозерної пшениць, бобові культурні рослини представлені горохом посівним та сочевицею. Досить значну кількість зернівок (12) неможливо визначити через пошкодження вогнем.

Із бур'янів переважає лобода біла, пізня яра рослина, трапляється як засмічувач у всіх культурах і мишій зелений, який засмічує городи, сади і, особливо поширений як післяжнивний бур'ян на полях після збирання ярих та озимих ранніх зернових культур, а також у посівах пізніх ярих зернових. Найчастіше, як післяжнивний бур'ян також трапляється наземка польова. Наявні насінини волошки, що засмічує посіви озимих і ярих зернових культур, і куколю — бур'яну ярових і озимих хлібних.

Зафіксовано насінини підмаренника чіпкого, один з поширених засмічувачів садів та городів (рідше полів), смілки — характерної бур'янистої рослини для узлісь, городів, посівів; також конюшини і хрінці — частих придорожніх бур'янів на полях.

Також зафіксовано значну кількість насінин мальви лісової (росте у заростях кущів, полях, городах, лісах, край доріг; використовується як лікарська рослина, листки і пагони вживались у їжу) та бузини чорної, що теж, подекуди, використовувалась як їстівна рослина.

Боровський Я.Є. Звіт про археологічні розкопки на Копиревому кінці (Киянівський провулок, № 6) Ярославського загону відділу ІА Києва. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 7238. 1975.

Боровський Я.Є., Сагайдак М.А. Звіт про археологічні дослідження стародавнього Києва в 1980 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1980/17 б. 1980.

Боровський Я.Є., Зоценко В.Н., Калюк А.П., Павлова В.В. Отчет об археологических исследованиях на Копыревом конце в Киеве в 1986 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1986/ 28 б. 1986.

Боровський Я., Зоценко В. Нове про Копирів кінець стародавнього Києва. *Щорічник науки і культура*. 1988, вип. 22, с. 257—262

Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Дослідження оборонних споруд XI—XVII ст. Копире-

ва кінця у 1998 р. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.* Київ, 1999, с. 10—11

Козловський А.О., Крижановський В.О. Археологічні дослідження по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві у 2016 р. *Археологічні дослідження в Україні* (у друці). Б. р. а.

Козловський А.О., Крижановський В.О. Дослідження давньоруського кладовища по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві у 2016 р. *Археологічні дослідження в Україні*. (У друці). Б. р. б

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва; Ленинград, 1958, вып. 74, с. 227.

Максимов С.В. Культ хлеба и его происхождения. Москва, 1985.

Махновець Л.Є. Літопис руський. Київ, 1989.

Мовчан И.И., Писаренко Ю.Г., Пеняк П.С. Отчет о раскопках Киево-окольного отряда Киевской постоянно действующей экспедиции в 1989 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1989/28 а. 1989.

Мовчан И.И., Боровский Я.Е., Гончар В.Н., Сыром'ятников А.К. Отчет об археологических исследованиях в 1996 г. В Киеве (Львовская пл. 6). *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1996.

Мовчан І.І., Климовський С.І. Розкопки у «граді Ярослава» та Копиревому кінці Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.* Київ; Запоріжжя, 2006, с. 224—226.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Археологічні дослідження поблизу Львівської площі в 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.* Київ; Запоріжжя, 2006, с. 285—288.

Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X—XIII ст. біля с. Автунічі. *Південноруське село IX—XIII ст.* Київ, 1997, с. 34—69.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1950.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев, 2005.

Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897.

Рабинович М.Г. Русское жилище в XIII—XVII вв. *Древнее жилище народов Восточной Европы*. Москва, 1975, с. 156—245.

Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. Москва, 1978.

Сабурова Л.М. Сельскохозяйственные орудия и постройки. *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры*. Москва, 1987, с. 187—204.

Сагайдак М.А., Боровский Я.Е. Отчет об археологических раскопках в «городе» Ярославле в 1979 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1979/16 б. 1979.

Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. Киев, 1982.

Степаненко Л.Я., Блажевич Н.В. Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ, 1976, с. 151—163.

Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. Київ, 1972.

Толочко П.П. Культывые постройки. *Новое в археологии Киева* (ред. С.А. Высоцкий, Я.Е. Боровский). Киев, 1981, гл. IV, ч. 3, с. 193—234.

Толочко П.П. Древний Киев. Киев, 1983.

Толочко П.П. О социально-топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов.

Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.
Киев, 1985, с. 5—18.

Халиков А.Х., Шарифуллин Р.Ф., Кузьминых С.В., Валиев Р.М., Хузин Ф.Ш. Орудия труда земледелия,

скотоводства, рыболовства, бортничества и охоты.
Культура Биляра. Москва, 1985.

Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення
Ліскове. Чернівці, 1999.

Надійшла 25.10.2018

А.А. Козловский¹, В.О. Крыжановский², Н.А. Козловская³

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

² Младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

³ Младший научный сотрудник Архитектурно-археологической экспедиции
отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ СООРУЖЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ С ПОСЕЛЕНИЯ XI В. НА КОПЫРЕВОМ КОНЦЕ

Статья посвящена археологическим исследованиям на территории одного из древнейших районов древнего Киева — Копырева конца, где было обнаружено и исследовано поселение XI в., которое включало в себя комплекс следующих объектов: укрепленный ровом и частоколом двор с жилыми и хозяйственными постройками и неукрепленная часть, где зафиксированы жилые постройки, а также расположенный на краю склона комплекс с жилыми, производственными и хозяйственными сооружениями.

Среди исследованных производственных объектов, обнаруженных во время археологических исследований 2016—2017 гг. по ул. Кудрявской, 24-а, нами, по конструктивным особенностям, было выделено несколько сооружений, в которых, по нашему мнению, могли заниматься обработкой сельскохозяйственной продукции, в частности, просушкой снопов и копчением мяса и рыбы. Расположение таких огнеопасных объектов на краю поселения или за его пределами характерно не только для древнерусского периода, но и для позднего средневековья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: древнерусское время, древний Киев, Киевская Русь, Копырев конец, постройки, обработка, сельскохозяйственная продукция.

Arkadii A. Kozlovskiy¹, Viacheslav O. Kryzhanovskiy², Nataliia A. Kozlovskaya³

¹ Ph.D., Senior Research Fellow of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

² Junior Researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

³ Junior Researcher of the Architectural-Archaeological Expedition of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

MANUFACTURING STRUCTURES OF SPECIAL FUNCTION FROM THE SETTLEMENT OF THE 11TH CENTURY ON KOPYRIV KINETS

The paper is devoted to archaeological research in the territory of one of the oldest districts of an ancient Kyiv — Kopyriv Kinets, where the settlement of the 11th century was discovered and explored. It included the complex of following objects: a yard with dwellings and farmhouses that were fortified with a ditch and picket fence and a non-fortified part with fixed residential buildings, as well as a complex with residential, industrial and economic facilities located at the edge of the slope.

Among the explored manufacturing facilities discovered during archaeological research 2016—2017 on the street Kudriavskaya, 24-a, by constructive features the several facilities were allocated, in which, in our opinion, there could have been processing of agricultural products, in particular, drying of sheaves and the fuming of meat and fish. The location of such flammable objects at the edge of the settlement or beyond is typical not only for the Ancient Rus period, but also for the Late Middle Ages.

Key words: Old Rus time, Ancient Kyiv, Kyiv Rus, Kopyriv Kinets, structures, processing, agricultural products.

References

- Borovskiy Ya.Ye. Zvit pro arkheolohichni rozkopky na Kopyrevomu kintsii (Kyianivskiy provulok, № 6) Yaroslavskoho zahonu viddilu IA Kyiva. 1975. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, 7238.
- Borovskiy Ya.Ye., Sahaidak M.A. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia starodavnoho Kyiva v 1980 r. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, 1980/17 b.
- Borovskiy Ya.E., Zotsenko V.N., Kalyuk A.P., Pavlova V.V. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh na Kopyrevom kontse v Kieve v 1986 g. *Nauchnyi arkhiv IA NANU*, 1986/28 b.
- Borovskiy Ya., Zotsenko V. Nove pro Kopyriv kinets starodavnoho Kyiva. *Shchorichnyk Nauka i kultura*. 1988, no. 22, pp. 257-262.
- Ivakin H.Yu., Honchar V.M., Syromiatnykov O.K. Doslidzhennia oboronnykh sporud XI-XVII st. Kopyreva kintsia u 1998 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998-1999 rr.* Kyiv, 1999, pp. 10-11.
- Khalikov A.Kh., Sharifullin R.F., Kuzminykh S.V., Valiyev R.M., Khuzin F.Sh. Orudiya truda zemledeliya, skotovodstva, rybolovstva, bortnichstva i okhoty. *Kultura Bilyara*. Moskva, 1985, p. 214.

- Kozlovskiy A.O., Kryzhanovskiy V.O. Arkheolohichni doslidzhennia po vul. Kudriavskii, 24-A v m. Kyievi u 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* (u drutsi).
- Kozlovskiy A.O., Kryzhanovskiy V.O. Doslidzhennia davnoruskoho kladovyshcha po vul. Kudriavskii, 24-A v m. Kyievi u 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* (u drutsi).
- Lyapushkin I.I. Gorodishche Novotroitskoye. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 74. Moskva; Leningrad, 1958, p. 227.
- Maksimov S.V. Kult khleba i ego pokhozhdeniya. Moskva, 1985.
- Makhnovets L.Ye. Litopys ruskyi. Kyiv, 1989.
- Motsia O.P., Orlov R.S., Kovalenko V.P., Kozlovskiy A.O., Parkhomenko O.V., Potapov O.V., Pokas P.M. Poselennia X-XIII st. bilia s. Avtunychi. *Pivdennoruske selo IX-XIII st.* Kyiv, 1997, pp. 34-69.
- Movchan I.I., Pisarenko Yu.G., Penyak P.S. Otchet o raskopkakh Kievo-okolnogo otryada Kievskoy postoyanno deystvuyushchey ekspeditsii v 1989 g. *Nauchnyi arkhiv IA NANU*, 1989/28 a.
- Movchan I.I., Borovskiy Ya.E., Gonchar V.N., Syromyatnikov A.K. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v 1996 g. v Kieve (Lvovskaya pl., 6). *Nauchnyi arkhiv IA NANU*. 1996.
- Movchan I.I., Klymovskiy S.I. Rozkopky u «hradi Yaroslava» ta Kopyrevomu kintsi Kyiva. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia; Dyke pole, 2006, pp. 224-226.
- Movchan I.I., Kozlovskiy A.O., Iievlev M.M. Arkheolohichni doslidzhennia poblyzu Lvivskoi ploschi v 2005 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia, 2006, pp. 285-288.
- Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshhego izvodov. Moskva; Leningrad, 1950.
- Petrashenko V.A. Drevnerusskoye selo (po materialam poseleniy u s. Grigorovka). Kyiv, 2005.
- Petrov N.I. Istoriko-topograficheskiye ocherki drevnego Kieva. Kiev, 1897.
- Rabinovich M.G. Russkoye zhilishche v XIII-XVII vv. *Drevneye zhilishche narodov Vostochnoy Evropy*. Moskva, 1975, pp. 156-245.
- Rabinovich M.G. Ocherki etnografii russkogo feodalnogo goroda. Moskva, 1978.
- Saburova L.M. Selskokhozyaystvennyye orudiya i postroyki. *Etnografiya vostochnykh slavyan. Ocherki traditsionnoy kultury*. Moskva, 1987, pp. 187-204.
- Sagaydak M.A., Borovskiy Ya.E. Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v «gorode» Yaroslavle v 1979 g. *Nauchnyi arkhiv IA NANU*, 1979/16 b.
- Sagaydak M.A. Velikiy gorod Yaroslava. Kyiv, 1982.
- Shekun O.V., Veremeichyk O.M. Davnoruske poselennia Liskove. Chernihiv, 1999.
- Stepanenko L.Ya., Blazhevych N.V. Poselennia ta mohyl'nyk XI-XIII st. poblyzu s. Kozarovychi na Dnipro. *Doslidzhennia z sloviano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv, 1976, pp. 151-163.
- Tolochko P.P. Istorychna topohrafiia starodavnoho Kieva. Kyiv, 1972.
- Tolochko P.P. (ed.), Vysotskiy S.A., Borovskiy Ya.E. Novoye v arkheologii Kieva. *Kultovyye postroyki*, gl. IV. ch. 3. Kyiv, 1981, pp. 193-234.
- Tolochko P.P. Drevniy Kiev. Kyiv, 1983.
- Tolochko P.P. O sotsialno-topograficheskoy strukture drevnego Kieva i drugih drevnerusskikh gorodov. *Arkheologicheskiye issledovaniya Kieva 1978-1983 gg.* Kyiv, 1985, pp. 5-18.

«КЕРАМІКА ЯК МАРКЕР МІЖКУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ІМПОРТИ, ЗАПОЗИЧЕННЯ, ІМІТАЦІЇ»

З такою назвою 13—14 липня 2018 р. відбувся Міжнародний науковий симпозіум на базі археологічної експедиції Інституту керамології, відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Співорганізаторами заходу виступили Національна академія наук України, Інститут археології НАН України, Рада молодих учених Інституту археології НАН України, Інститут географії НАН України, Інститут народознавства НАН України, Полтавський національний університет імені В.Г. Короленка, Міністерство культури України, Полтавське обласне відділення Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України» та Громадська організація «Конгрес українських керамологів».

Тематика наукових напрямків охопила ключові проблеми дослідження давньої кераміки різних епох і культур, серед яких найважливішими стали міжкультурні зв'язки, функція гончарного виробу як хронологічного маркера та як індикатора давніх торговельних шляхів, роль кераміки у торговельно-обмінних операціях, питання місцевого виробництва та імпорту, локальних особливостей та запози-

© В.В. КОТЕНКО, 2018

чення форм й орнаментів глиняного посуду, контакти між окремими гончарськими центрами. Із 26 заявлених доповідей було заслухано 19, в яких розкрито питання побутовання й транспортування кераміки за часів бронзової доби (Д. Куштан, А. Корохіна), раннього залізного віку (Д. Гречко, К. Пеляшенко), античності (І. Чечуліна, І. Шейко, В. Котенко, Г. Вахрамеева), пізньоримської епохи (Р. Рейда, А. Гейко, С. Сапегін, О. Коваленко, Р. Луговий), середньовіччя (В. Аксьонов, Ю. Пуголов, М. Тимошенко), ранньомодерної доби (О. Пашковський, О. Коваленко, Б. Пошивайло). Окремо був представлений напрямок географічних студій у дослідженнях гончарства (Ж. Матвіїшина, С. Дорошкевич, А. Кушнір) та етноархеології (Р. Карлтон, О. Белько). Географія заявлених учасників виявилася досить представницькою: окрім українських осередків (Київ, Харків, Львів, Полтава, Черкаси, Запоріжжя, Опішня, Ковалівка), були представлені й закордонні центри — Белград (Сербія), Краків (Польща), Ньюкасл-апон-Тайн (Великобританія).

На завершення першого дня роботи Симпозіуму учасникам було проведено екскурсію у Національному музеї-заповіднику українсько-

го гончарства в Опішному, а також гості отримали можливість відвідати виставки сучасних художників-керамістів у Центрі розвитку духовної культури та ознайомитися з виставками в Музеї мистецької родини Кричевських, зокрема й з експозицією трипільської кераміки з фондів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Програма Симпозіуму передбачала також практичні заняття: учасники заходу долучилися до майстер-класу з виготовлення кераміки на гончарному крузі. Зокрема, дослідники різних археологічних культур отримали можливість власноруч спробувати відтворити ту чи іншу форму, спостерігати за виготовленням різних конструктивних деталей посуду. Для зацікавлених учасників було організовано відвідування Більського городища скіфського часу з оглядом сусідніх археологічних пам'яток.

Насичена програма Симпозіуму не завадила плідній роботі науковців. За підсумками проведення заходу була представлена резолюція з ключовими векторами подальших архео-керамологічних студій. Зокрема, було прийнято рішення активізувати науковий потенціал

дослідників давньої кераміки у наступних напрямках:

- створити лабораторію міждисциплінарних досліджень на базі Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України;

- розробити інформаційні щити для археологічних пам'яток регіону;

- на базі місцевих археологічних пам'яток створити історико-туристичний комплекс — Археопарк з функціональним новим туристичним маршрутом;

- підготувати базу експедиції та експериментальний майданчик архео-керамологічних досліджень для спільних проектів навчальних закладів України та закордону;

- проводити лінгвістичні симпозіуми з розглядом термінологічної проблематики в археологічній керамології;

- кожні два роки проводити Міжнародний науковий симпозіум «Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давніх етнічних спільнот: імпорту, запозичення, імітації»;

- оприлюднювати матеріали археологічних Симпозіумів у журналі «Археологічна керамологія».

Таким чином, робота Симпозіуму у 2018 р. виявилася плідною та багатогранною за напрямками. Живе обговорення проблемних доповідей сприяло консолідації дослідників давньої кераміки України та світу, що відкриває перспективи до міжнародної співпраці в царині історичних дисциплін. Принципові питання імпорту, запозичень та імітацій кераміки в давнину вийшли за межі наукових дискусій, що прогнозує подальші напрацювання у цьому напрямку у формі таких представницьких заходів.

*В.В. КОТЕНКО,
кандидат історичних наук,
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному*

ПАМ'ЯТІ ПЕТРА ЯКИМОВИЧА ГАВРИША

Лише два роки тому ми вітали Петра Якимовича Гавриша із 60-річчям. Для науковця така дата є ознакою не старості, а зрілості. І саме таку думку він підтверджував до останнього своєю енергією, численними працями, усім своїм життям. Але неблаганна та дуже швидко прогресуюча хвороба перекреслила мрії та починання. 25 жовтня 2018 р., у день урочистого святкування 100-річчя історичного факультету Полтавського педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, де Петро Якимович працював 35 років, зупинилося серце невтомного трудівника, талановитого педагога і вченого. Відійшов мужньо, тихо, намагаючись нікому не завдавати зайвих прикрощів і клопотів, тому й не здогадувались про його хворобу друзі та колеги, і не могли повірити в його смерть до останнього.

Петро Якимович народився у с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., у сім'ї колгоспників. Таке місце народження не могло не вплинути на вибір професії, і допитливий юнак захопився археологією, про яку почав мріяти ще зі школи. І хоча з першого разу не вдалося вступити до університету, Петро Гавриш не полишив свою мрію. Працював у місцевому колгоспі, у 1974—1976 рр. проходив службу в армії. Потім закінчив підготовче відділення для трудової молоді при Харківському університеті, а 1978 р. став студентом історичного факультету цього вузу.

Ще в університетські роки брав активну участь у археологічних експедиціях під керівництвом Б.А. Шрамка, зокрема й у тих, що досліджували Більське городище. Саме у вузі обрав спеціалізацію — археологія раннього залізного віку.

З 1983 по 2018 р. Петро Якимович працює у Полтавському педагогічному інституті імені В.Г. Короленка (згодом — Полтавський національний педагогічний університет) на посаді викладача археології та історії, мав звання доцента. У 1984—2006 рр. П.Я. Гавриш здійснював археологічні дослідження поселенських і похо-

вальних пам'яток скіфського часу на Полтавщині та Сумщині, у басейнах Псла та Ворскли.

Саме він став ініціатором та організатором щорічної археологічної практики для студентів закладу, через яку пройшли сотні майбутніх істориків. Більше 10 учнів Петра Якимовича обрали фах археолога, деякі захистили кандидатські дисертації та працюють у наукових, музейних, освітніх установах Полтави, Києва, Опішного, Харкова.

П.Я. Гавриш чітко знав, чого хоче досягнути в житті. Не змігши спочатку закріпитися на Більському городищі, він проводить розвідки та розкопки в його околицях. Із 1987 по 1993 рр. Петро Якимович здійснює розкопки на Книшівському городищі та Броварському могильнику в Попсіллі. Розкопана значна суцільна площа городища (понад 5 000 м²), що дало змогу відстежити різноманітні сторони економічного та суспільного життя тогочасного населення, його релігійні вірування. Виявлені дослідником унікальні матеріали і донині не залишаються поза увагою вітчизняних та зарубіжних археологів.

Потім повертається у свої рідні місця, де протягом 1994—2006 рр. досліджував поселенську структуру, оборонну лінію Більського городища, навколишні кургани. 1996 р. він захистив кандидатську дисертацію «На-

селення скіфського часу басейну Середнього Псла».

П.Я. Гавриш — автор шести монографій і понад 100 статей. Варто відзначити його книжку «Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)». Підтверджуючи українське прислів'я «Де родився, там і пригодився», учений і педагог стає літописцем свого рідного села. Саме малій батьківщині він присвятив книжки «Загадка стародавнього Гелона» (2010), «Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від

часу заснування до 1917 року» (2012), «Більське городище (місто Гелон): реалії та міфи. Історико-археологічне дослідження» (2016), «Більська мивщина: нариси з історії села Більськ на Полтавщині 1917—1991 років» (2017).

Прекрасний, люблячий, уважний чоловік, турботливий батько і дідусь, знаючий педагог і талановитий учений. Саме таким назавжди залишиться Петро Якимович Гавриш не тільки в серцях і думках своїх рідних та близьких, а й у пам'яті друзів, колег та учнів, усіх, хто знав і любив його.

*А.В. ГЕЙКО,
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному*

МАРИНА ЙОСИПІВНА АБІКУЛОВА

3 жовтня 2018 р., після тривалої недуги, спочила у вічності херсонський археолог і музейник Марина Йосипівна Абікулова (1946—2018 рр.). Новітня історія музейної археології в Херсоні пов'язана в першу чергу саме з її іменем.

Народилася вона 15 лютого 1946 р. в місті Миколаїв. Свою наукову роботу розпочала у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї. Приймала участь у дослідженні античних пам'яток: поселення Дідова Хата, Радсад, Сіверсів Маяк, курганів. Гарною школою для молодого дослідника була робота у складі Ольвійської експедиції. Згодом, уже працюючи в Херсоні, М.Й. Абікулова закінчила історико-філологічний факультет Ростовського державного університету (1978 р.).

У відділі історії дореволюційного періоду Херсонського обласного краєзнавчого музею М.Й. Абікулова почала працювати з 13 лютого 1976 р. Від самого початку своєї роботи вона опікувалася переважно польовими археологічними дослідженнями музею: Білозерського городища; поселення Садиба Литвиненка (с. Станіслав Білозерського р-ну); городища Золотий Мис біля південно-східної околиці села Широка Балка Білозерського району, проводила охоронні розкопки курганів.

© Н.О. ГАВРИЛЮК, А.В. КОСТЕНКО, 2018

Але основною науковою темою, над якою вона працювала все життя і була знаним спеціалістом, були городища Нижнього Дніпра II ст. до н. е. — II ст. н. е., які вона знала досконало. Охоронні розкопки на Аннівському городищі, багатосезонні роботи на Любимівському городищі і остання експедиція у сезон 1991 р. на Великопетиському городищі. Робота з

Мариною Йосипівною була не тільки цікавою і корисною, але й приємною. Вона була доброзичливою, працювитою, надійною і дуже інтелігентною людиною.

Впродовж своєї багаторічної роботи в музеї М.Й. Абікулова здійснила більше двадцяти розвідувальних досліджень на території Херсонської області й більше десяти планових археологічних розкопок.

У 1980-ті рр., М.Й. Абікулова, спільно з Миколою Петровичем Оленковським, керувала роботою археологічних гуртків Херсонського обласного краєзнавчого музею. В цих гуртках формувалися нові покоління херсонських істориків та краєзнавців.

З 1987 р. у Херсонському обласному краєзнавчому музеї відбулася реорганізація: археологічні фонди перейшли з компетенції Відділу історії дореволюційного періоду до компетенції відділу науково-фондової роботи. М.Й. Абікулова переходить на посаду зберігача археологічних фондів відділу науково-фондової роботи Херсонського обласного краєзнавчого музею, на якій і перебувала до останнього. Відтоді її головним завданням було збереження, систематизація археологічних колекцій. І з цим завданням вона справлялася блискуче. Працювати у розумно організованих Фондах ХКМ з їх доброзичливою та знаючою «господинею» для багатьох науковців України було справжнім задоволенням.

Чудово знаючи античний матеріал М.Й. Абікулова була ініціатором та організатором створення ряду музейних виставок, зокрема, «Античність і сучасність» (1993 р.), «Захоплююча археологія» (2011 р.), та «Степова Еллада» (2016 р.). Остання все ще прикрашає осиротілий зал музею.

Підсумки багаторічних досліджень античної колекції археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею М.Й. Абікулова виклала у серії статей у наукових журналах та у книгах, надрукованих в 2015—2016 рр. у співавторстві з іншими херсонськими науковцями: «Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею» та «Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. Історія становлення (1890—1963 рр.)».

Не можна не відзначити, що протягом своєї багаторічної праці в Херсонському обласному краєзнавчому музеї вона була чуйним наставником кількох поколінь пов'язаних з музеєм науковців-істориків.

До останніх днів життя М.Й. Абікулова не полишала роботу в музеї, дбаючи про музейні археологічні матеріали. Несподіваний відхід Марини Йосипівни у засвіти є непоправною втратою для херсонської археології та музейної справи, для нас, для всіх, хто з нею працював, дружив з нею, спілкувався.

Н.О. ГАВРИЛЮК
доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України

А.В. КОСТЕНКО
кандидат історичних наук

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2018 р.

Від редколегії

Дослідник Київської Русі.	1	3—8
МОЦЯ О.П. Робота П.П. Толочка «Від Русі до України» і археологічні реалії.	1	9—17
Пам'яті Сергія Дмитровича Крижицького.	2	3—4

Рік Трої в Україні

БІЛЯЄВА С.О., ОТРОЩЕНКО В.В. Рік Трої в Україні.	4	3—4
ОТРОЩЕНКО В.В. Троя в дискурсі української археології.	4	5—10
КЛЕЙН Л.С. Сім міст Троя.	4	11—20
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Надчорноморські індоєвропейці в Трої.	4	21—27
ГОРБЕНКО К.В. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад.	4	28—46
ІВАНОВА С.В. Північно-Західне Надчорномор'я і Троя: можливість контактів за доби ранньої бронзи.	4	47—63
ФІАЛКО О.Є. Амазонки в історії Трої.	4	64—68
БУРДО Н.Б. Прясельця пізнього Трипілля — Троя(нів) та Троя.	4	69—78
ВІДЕЙКО М.Ю., ГОШКО Т.Ю. Золото трипільців: пошуки ведуть в Анатолію?	4	79—85

Статті

IAKOVLEVA L. DJINDJIAN F. The Mammoth Bone Dwellings of the Upper Palaeolithic Settlement of Gintsi (Ukraine: a First Synthesis).	4	86—94
АКСЬОНОВ В.С. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу.	2	42—56
АКСЬОНОВ В.С. Реконструкція катакомб аланського населення салтово-маяцької культури.	1	53—67
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Квадратні підвіски «Козіївка / Нова Одеса».	3	46—64
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., ГУНЬ М.О., СУХОНОС А.М. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки.	1	68—90
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь.	3	3—19
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Про початок використання грошової монети в Україні.	3	31—45
ЛИТВИНЕНКО Р.О. Надніпрянщина як перехрестя ареалів бабинських культур.	3	20—30
МОГИЛОВ О.Д. Скіфські кулеподібні бронзові наконечники стріл.	2	12—21
ОЛІЙНИК Г.О. Хронологічні ланцюжки типів намистин з жіночих пізньосарматських поховань східноєвропейського степу.	1	45—52
ПЕТРАУСКАС О.В. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я.	2	22—41
РАССАМАКІН Ю.Я. Грунтовий могильник на о. Виноградному: сучасний стан вивчення.	1	18—36
СЕКЕРСЬКА Н.М., БУЙСЬКИХ А.В. Про час заснування Ніконія (за матеріалами східно-грецької кераміки).	1	37—44
УШКОВА Ю.В. Одонтологічна серія ямної культури з могильника Виноградне.	2	5—11
ХАРЛАМОВА А.О. Малюнки на постаментах половецьких статуй у світлі релігійних уявлень давніх тюрків.	4	106—113
ХМЕЛЕВСКИЙ Д.Н. Північна оборонна лінія римської цитаделі в Ольвії.	4	95—105

Публікації археологічного матеріалу

ВЕЙБЕР А.В. Аналіз археозоологічного матеріалу з місця затонулого судна XIII ст. біля поселення Новий Світ (Крим)	1	112—118
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В., ПУГОЛОВОК Ю.О., ЩЕРБАНЬ А.Л. Знахідки I тис. н. е. у Полтавському Поворсклі: за матеріалами робіт 2016 р.	2	98—112
ГАВРИЛЮК Н.О. Склеп «македонського типу» з некрополя Німфею	2	57—70
ГАВРИЛЮК Н.О. Глечик із Сарати	3	85—90
ГОРБАНЕНКО С.А., ГОШКО Т.Ю., ДЗНЕЛАДЗЕ О.С., КОВАЛЬЧУК О.М., МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С., НЕСТЕРОВСЬКИЙ В.А., ПАНІКАРСЬКИЙ А.В., СЕРГЄЄВА М.С. Намисто вельбарської культури з Хрінників	2	80—97
КОЗЛЕНКО Р.О. Надгробок римського легіонера Гая Валерія Віктора з Ольвії	3	91—98
КОЛЕСНИЧЕНКО А.М. Скляний посуд V—I ст. до н. е. з розкопок Тіри	1	102—111
МАСЮТА Д.О. Про один рідкісний тип амфор римського часу з Тіри	3	99—106
ПАПАНОВА В.А., ЛЯШКО С.М. Вироби із заліза класичного часу з приміських садиб Ольвії	2	71—79
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., ГАВРИШ П.Я. Ліпний посуд Книшівського городища	1	91—101
ПІСТРУЛ І.В. Крем'яний комплекс стоянки Анетівка 1 (попередні результати аналізу колекції 1981 року дослідження)	3	65—72
ПРОХНЕНКО І.А., ЖИЛЕНКО М.А. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету	3	107—125
РАССАМАКІН Ю.Я. Комплекс середньовічних поховань біля с. Жовтневе (Покровське) в басейні р. Молочної	3	73—84
СТАРІК О.В., АКСЬОНОВ В.С. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького	4	114—126
СКОРОХОД В.М., КАПУСТІН К.М. Дослідження на подолі Виповзівського археологічного комплексу	4	127—138

Дискусії

ОТРОЩЕНКО В.В. Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської Могили	1	119—132
--	---	---------

Історія науки

МОРДВІНЦЕВА В.І. Пізньоскіфська культура Криму: виникнення і еволюція концепту	2	113—126
СУПРУНЕНКО О.Б. Пам'яті С.К. Кульжинського	1	133—140
ТАРАСЕНКО І.Г. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища	3	126—146

Методика археологічних досліджень

СЛОБОДЯН Т.І. Можливості дослідження тілопальних поховань: біоархеологічні студії	2	127—137
---	---	---------

Київські старожитності

КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., КОЗЛОВСЬКА Н.А., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Виробничі будівлі спеціального призначення з поселення XI ст. на Копиревому кінці	4	139—154
---	---	---------

Рецензії

РУЧИНСЬКА О.А. Рец.: Котенко В.В. Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриді	3	147—150
---	---	---------

Хроніка

БУЙСЬКИХ С.Б. Увічнення пам'яті Л.М. Славина	1	149—151
Василь Прокопович Любін. 70 років на передньому краї науки	1	141—142
До 70-річчя Сергія Борисовича Охотнікова	3	153—155
До ювілею Наталії Олександрівни Сон	3	151—152
КОТЕНКО В.В. «Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорту, запозичення, імітації»	4	155—156
МОГИЛОВ О.Д. Круглий стіл «Чорнолісся верхів'їв Інгульця: цінність, проблеми, перспективи»	2	140
МУРЗІН В.Ю. До 30-річчя археологічних досліджень на Мамай-Горі	1	147—149
Ольвійський Форум 2	2	138—139
Пам'яті Анатолія Дмитровича Пряхіна	2	148—149
Пам'яті Аскольда Олександровича Щепінського (1926—1997). <i>Fecit te ipsum</i>	2	145—147
Пам'яті Гліба Юрійовича Івакіна	3	155—156
Пам'яті Лариси Анатоліївни Спіциної.	3	157—158
Пам'яті Марини Йосипівни Абікулової.	4	158—159
Пам'яті Петра Якимовича Гавриша.	4	157—158
Пам'яті Світлани Іванівни Круц.	2	143—145
Світлої пам'яті Світлани Петрівни Пачкової	2	141—142
СУПРУНЕНКО О.Б. Пам'яті Михайла Яковича Рудинського (конференція до 130-річчя від дня народження)	1	143—146